

ЎЗБЕКИСТОИ РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

В. М. КАРИМОВА, Ф. А. АКРАМОВА

ПСИХОЛОГИЯ

Маърузалар матни

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта кўриб
чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган*

Тошкент — 2000 йил

Ушбу маърузалар матни тўплами бакалаврият таълим стандартларига киритилган «Психология» фанини ихтисослиги «Психология» ва «Педагогика» бўлмаган олийгоҳларда ўқитишга мўлжалланган. Тўпланда психологик билим асослари мухтасар тарзда баён этилган бўлиб, ундаги маълумотлар ёшларни ўз-ўзини, ўзгаларни билиш, турли вазиятлар ва гуруҳларда муомала қилиш сирлари, эркин, мустақил фикрлаш омиллари, психик hodисалар, қонуниятларни билган тарзда уларни бошқариш тўғрисидаги маълумот билан таништиради. Ҳар бир маъруза учун режа, қисқача унинг мазмуни, мавзута оид таянч сўзлар, адабиётлар рўйхати ҳамда мустақил ишлаш, аудиторияда муҳокама қилиш учун савол ва топшириқлар берилган.

Мазкур маърузалар матнidan педагог ходимлар ва бошқарув кадрларининг малакасини ошириш тизимида ҳам фойдаланиши мумкин.

КИРИШ

Ўзбекистон республикасининг Президенти И. А. Каримов миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш ишининг ҳаётий зарурати ва долзарблиги ҳақида гапирар эканлар, «Инсон шахсини, унинг юксак маънавий фазилатларини камол топтириш, миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш, ёш авлодни бой маданий меросимиз ҳамда тарихий қадриятларимизга ҳурмат-эътибор, мустақил Ватанимизга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш талаблари олдимизга муҳим вазифаларни қўймоқда» деб алоҳида таъкидлайдилар. Бу вазифалар, биринчи навбатда келажакнинг бунёдкорлари бўлмиш ёш авлоднинг билим олиш, юқори малакали кадрлар бўлиб ўз юрти ва халқига ситқидилдан меҳнат қилиш, озод юрт равнақи ва бахт-саодати учун ҳалол меҳнат қилишга ўргатишни назарда тутди. Зеро, мустақиллик айнан фидоий, ўз Ватани манфаатларига ғоят садоқатли, юқори малакали кадрларнинг жамиятни бошқаришини тақозо этади.

Талабалар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу маърузалар матни ҳам мустақилликнинг бизга яратган чексиз имкониятлари, ижодий ва мустақил тафаккур қилишнинг дастлабки меваларидандир. Чунки замонавий кадрлар олдига қўйилаётган энг муҳим вазифалардан бири — малакали мутахассислар сифатида ўзлигини, ўз қобилиятлари, индивидуаллиги, шахсий фазилат ҳамда хислатларини билган тарзда атрофидагилар меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг барча соҳаларида иқтидорли касб соҳиби сифатида фаолият кўрсатишдир. Бу ўринда инсон руҳияти қонуниятларини ўрганувчи психология фанининг ўрни ва роли бениҳоя каттадир. Ёш авлодни янги-янги таълим стандартлари асосида, жаҳон талабларига жавоб берувчи мутахассислар қилиб тарбиялаш иши олий ўқув юртларида таҳсил олаётган ёшлар учун янги дарсликлар, ўқув қўлланмалари, рисоалар тайёрлашнинг ҳам янги-янги услубларини талаб этмоқда. Ушбу маърузалар матни тўплами ёшларга айнан психологик билимлар асосларинигина

берса-да, умид қиламизки, уларни ўз атрофида рўйи бераётган ислохотларга ҳолис баҳо бериш, ўзи ва ўзгалар руҳияти сир-асрорларига бефарқ бўлмаслик, ўз лаёқатларини ўстиришнинг элементар воситаларидан бохабар бўлишга ёрдам беради.

Маърузалар матни психология асослари бўйича мухтасар билимларни бергани билан унинг ҳар мавзуси якунида тавсия этилган топшириқлар, машқлар, тестлар ва мустақил бажариш учун берилган мавзулар талабаларни ўз устида ишлаганига ўргатади ва психологиянинг бошқа масалаларини ҳам мустақил ўрганиш ва руҳий ҳодисаларни таҳлил этишга кўмаклашади.

Муаллифлар ҳар бир талаба маърузалар матнини мутоаала қилиш жараёнида унда кўтарилган муаммоларга бефарқ қолмайди, жаҳонда ва мустақил юртимизда рўйи бераётган оламшумул воқсалар моҳиятини англашда ва уларга нисбатан фаол ҳаётий мавқенинг шаклланишида кўмакдош бўлади, деб умид қиладилар.

Профессор В. М. Каримова

1-мавзу. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИПИИГ ДОЛЗАРБ ВАЗИФАЛАРИ, ПРЕДМЕТИ. ЯНГИЧА ТАФАККУР ВА МИЛЛИЙ МАФКУРА ШАКЛЛАНИШИ ШАРОИТИДА ПСИХОЛОГИК БИЛИМЛАРПИИГ ТУТГАН ЎРНИ

- РЕЖА:**
1. Янги давр ва психология.
 2. Психологиянинг предмети.
 3. Психологиянинг фанлар тизимида тугган ўрни.
 4. Психологиянинг тармоқлари.

Янги давр ва психология. Психология соҳасида мукаммал дарсликлар ёзила бошлаган даврга сал кам 160 йил бўлди. Шу давр ичида жуда кўплаб илмий талқиқот натижаларини ўз ичига олган монографиялар, дарсликлар, қўлланмалар ёзилди. Лекин, бу билан фаннинг жамият ҳаётида тугган ўрни жуда ошиб кетди, деб бўлмади. Сабаби, психология соҳасида фаолият кўрсатган барча олимлар кўпроқ диққатларини мавҳум шахс ва индивидуал психологияга қаратдилар. Ваҳоланки, инсон, унинг баркамоллиги, жамият тараққиётига бевосита таъсири масаласи ўтиб бораётган асримизнинг охирига келиб, ўта долзарб ва муҳим муаммолар қаторидан жой олди.

XX аср ва унинг эришилган ютуқларидан энг муҳими шу бўлдики, техника, электроника ва бошқа шунга ўхшаш мураккаб технологияларни яратган инсон ва унинг бевосита кундалик ҳаёти билан боғлиқ муаммолар кўпайиб бориши билан характерланади. Вақти келганда, шундай фактга тўғри келамизки, мураккаб электрон техникани яратган ўта ақли инсон ўзи ва ўз атрофидагиларнинг руҳий кечинмаларини тўғри баҳолаш олмадлиги сабабли, ўзини ночор ва кучсиз сезиши мумкинлигини ҳаёт исботлади.

XXI аср бўсағасида жуда кўплаб давлатларда бўлгани каби дунё харитасида муносиб ўрин олган мустақил Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислоҳотлар бошланди. Бу ислоҳотларнинг барчаси **инсон омиллини** ҳар қачонгилан ҳам юқори савияга кўтариб, унинг кучи, идроки, салоҳияти, руҳий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита тараққиёт, ривожланиш ва цивилизация билан узвий боғлади. Бундан инсон ва унинг мукамаллиги, ўз устида йишлаши, ўз мукамаллиги хусусида қайғуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди.

Инсон психологиясини билиш, ўз тараққиётини ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврда ҳам оптимал равишда ишга яроқлиликни, турли ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрликни таъминлаш, янгиликни фикрлаш ва тафаккур қилиш, рўй бераётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок қилиш қобилиятини ривожлантириш муаммосини илгари сурди.

Шундай қилиб, янги давр ҳар бир инсондан ўз ички имкониятларини адекват билиш, шу билимлар заҳираси билан яқинлари ва ҳамкасблари психик дунёсини билишни талаб қилмоқда. Буюк Сукрот ўз даврида «Ўз-ўзингни бил!» деган шиорни ўртача ташлаган эди. Янги давр бу билимлар ёнига «ўз ёнингдагиларни ва уларнинг қилаётган ишларини ҳам бил», деган шиорни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Айни шу муаммони ечишда ҳозирги замон психология илми ва амалиётининг роли бениҳоя каттадир.

Анъанага айланиб қолган ходисалардан бири шуки, психология ва у ўрганадиган ходисаларни фақатгина ушбу фан билан бевосита шуғулланадиган кимсалар ўрганиб келишган, зеро, психологик ходисалар билан ҳар қандай инсон ҳам таниш бўлиши ва у инсон ҳаётининг асосини ташкил этиши керак. Янги давр ва унинг ўзгаришларга бой ҳаёти энди ҳар бир кишининг психик ходисалар қонуниятларини билиш ва шунга мос тарзда оқилона ва омилкорона иш юритиш заруратини талаб қилмоқда.

Психологиянинг предмети. «Психология» сўзи иккита грек сўзларидан — «*psyche*» — жон, руҳ ва «*logos*» — таълимот, илм сўзларидан иборат бўлиб, анъанавий маънода инсон руҳий дунёсига алоқадор барча ходисалар ва жараёнлар унинг предмети ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, психологиянинг предмети ҳар биримизнинг ташқи оламни ва ўз-ўзимизни билишимизнинг асосида ётган жараёнлар, ходисалар, ҳолатлар ва шакллланган хислатлар ташкил этади. Психология бўйича адабиётларда унинг предмети қисқача қилиб, **психикадир**, деб таъриф беришади. Психика — бу инсон руҳиятининг шундай ҳолатики, у ташқи оламни (ички руҳий оламни ҳам) онгли тарзда акс эттиришимизни, яъни билишимиз, англашимизни таъминлайди. Лекин бу қисқа таърифлардан психикага алоқадор жараёнлар оннинг акс эттириш шакллари экан, деган юзаки хулосага келиш нотўғри бўлади. Чунки инсон психикаси ва

унинг рухий оламига алоқадор ходисалар ва жараёнлар шу қадар мураккаб ва хилма-хилки, биз баъзан ўз-ўзимизни ҳам тушунмай қоламиз. Шунинг учун ҳам одамларнинг билимдонлиги нафақат ташқи оламда рўй бераётган объектив ходисалар моҳиятига алоқадор билимлар мажмуига эга бўлиш билан, балки ҳаётда муносиб ўрин эгаллаш, ўз ички имкониятлари ва салоҳиятидан самарали фойдаланган ҳолда фаолиятини оқилона ташкил этишнинг барча сирларидан боҳабар бўлиш, ўзига ва ўзгаларга таъсир кўрсатишнинг усулларини билиш ва улардан ўз ўрнида унумли фойдаланишни назарда тутати. Психологик билимдонликнинг мураккаблиги айнан шундаки, атрофимиздаги нарсалар ва ходисаларнинг моҳиятини бевосита ҳис қилиб билишимиз мумкин, лекин психик ҳаётга алоқадор бўлган жараёнларни, ўзимизда, миямиз, онгимизда рўй бераётган нарсаларнинг моҳиятини билвосита биламиз. Масалан, ўртоқларимиздан бири бизга ёқади, доимо бизда яхши, ижобий таассурот қолдира олади, лекин унинг у ёки бу хатти — харақатларини бевосита кўриб, баҳолаб, таҳлил қилолсак-да, унга нисбатан ҳис қилаётган меҳримизни, узоқ кўришмай қолганимизда уни соғинаётганлигимиз билан боғлиқ ҳисни бевосита кўриб, идрок қилиш имкониятига эга эмасмиз. Айнан шунга ўхшаш ҳолатлар психология ўрганадиган ходисалар ва ҳолатларнинг ўзига хос табиати ва мураккаблигидан дарак беради ва уларни бошқа турли ходисалардан фарқ қилди.

Шундай қилиб, психология фани ўрганадиган жараёнлар ва ходисалар мураккаб ва хилма-хил. Уларни ўрганишнинг икки жиҳати бор: бир томондан, уларни ўрганиш қийин, иккинчи томондан осон ҳам. Охириги жиҳати хусусида шунини айтиш мумкинки, бу ходисалар бевосита бизнинг ўзимизда берилган, уларни узоқдан қидириш, мавҳум аналогиялар қилиш шарт эмас, бошқа томондан, улар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ ва умумий қонуниятлар ва принципларга бўйсунади. I-жадвалда психик жараёнларнинг намоён бўлиш шакллари, улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар ақс эттирилган.

Демак, қисқа қилиб, *психологиянинг предмети конкрет шахс, унинг жамиятдаги ҳуққ-атвори ва турли фаолиятларининг ўзига хос томонларидир*, деб таърифлаш мумкин. Психология конкрет фан сифатида психик фаолият қонуниятларини, унинг рўй бериши механизмлари ва омилларини ўрганувчи фандир.

**ПСИХИКАНИНГ НАМОЁН БЎЛИШ ШАКЛЛАРИ
ВА УЛАРНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ**

ПСИХИК ЖАРАЁНЛАР	ПСИХОЛОГИК ХОЛАТЛАР	ШАҲСНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ
<i>БИЛИШ ЖАРАЁНИ</i>	<i>ХИССИЙ-ИРОДАВИЙ</i>	<i>ИНДИВИДУАЛЛИК</i>
<i>Сезилар</i>	<i>Эмоциялар</i>	<i>Ўнашлар</i>
<i>Идрок</i>	<i>Этиқодлик</i>	<i>темпермент</i>
<i>Хотира</i>	<i>бардамлик</i>	<i>характер</i>
<i>Тафаккур</i>	<i>тетиклик</i>	<i>қобилиятлар</i>
<i>Хаёл</i>	<i>апатия</i>	<i>иқтидор</i>
<i>Нутқ</i>	<i>қизиқувчанлик</i>	<i>ақлий салоҳият</i>
<i>Диққат</i>	<i>ҳайратланиш</i>	<i>хўлқ мотивацияси</i>
	<i>ишончлик</i>	<i>ини услуби</i>
	<i>ижодий руҳланиш</i>	<i>масъулият</i>

1.2. Психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни. Психология яхлит ва мустақил фан сифатида одамларда гуманистик менталитетнинг шаклланишига хизмат қилиб, инсон омилига алоқадорлиги унинг шу ўнашлишдаги муаммоларни маълум маънода ўрганадиган барча фанлар билан бевосита алоқасини тақозо этади. Булар биринчи навбатда ижтимоий-гуманитар фан соҳалари бўлиб, психологиянинг улар орасидаги мавқеи ўзига хос ва етакчидир.

1. Фалсафа ва унинг охирига пайтларда шаклланиб, ривожланиб бораётган ижтимоий фалсафа қисми билан бўлган алоқа бу иккала фаннинг инсон ва унинг ҳаёти моҳиятини тўла англаш ва унинг ривожланиш тенденцияларини белгилашдаги ўрни ва аҳамиятидан келиб чиқади. Табиат, жамият ва инсон тафаккурининг ривожланишига оид бўлган умумий қонуниятлар ва принципларни психология фалсафанинг базасидан олади ва шу билан бирга ўзи ҳам инсон онги ва тафаккури қонуниятлари соҳасидаги ютуқлари билан фалсафани бой маълумотларга эга бўлишига ёрдам беради. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мустақиллик мафкураси ва миллий онгининг шаклланишига тааллуқли умумий илмий қонуниятларни излашда ҳам юргимиз парроитида бу иккала фан-фалсафа ва психологиянинг ҳамкорлиги бевосита сезилмоқда. Бу боғлиқлик аввало янгича тафаккур ва

дунёқарашни шакллантириш муаммоси қўдаланг турган тарихий даврда миллий мафкура ва миллий ғояни шакллантириш каби долзарб вазифани бажаришга хизмат қилмоқда.

2. **Социология** фани ҳам янгича ижтимоий муносабатлар шароитида ўз тараққиётининг муҳим босқичига ўтган экан, психология ушбу фан эришган ютуқлардан ҳам фойдаланади, ҳам уларнинг қўлами кенгайтишига баҳоли қудрат хизмат қилади. Айниқса, психологиядан мустақил равишда ажралиб чиққан, бутунги тараққиёт давримизда алоҳида аҳамият касб этган ижтимоий психологиянинг социология билан алоқаси узвий бўлиб, улар жамиятда ижтимоий тараққиёт ва прогрессни таъминлаш ишига хизмат қилади. Қолаверса, ҳуқуқий, демократик давлат қуриш ишини собитқадамлик билан амалга ошираётган Ўзбекистон аҳолисининг ҳуқуқий маданиятини ва демократик ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрлигини амалда таъминлаш, бу соҳада мунтазам тарзда ижтимоий фикр ва инсонлар дунёқарашларидаги ўзгаришларни ўз вақтида ўрганиш, башорат қилиш ва тараққиёт мезонларини ишлаб чиқишда иккала фанлар методологияси ва методларини бирлаштириш талбиқий аҳамият касб этади.

3. **Педагогика** билан психологиянинг ўзаро ҳамкорлиги ва алоқаси анъанавий ва азалий бўлиб, уларнинг ёш авлод тарбияси замон талаблари руҳида амалга оширишдаги роли ва нуфузи ўзига хоелдир. Республикамызда амалга оширилаётган янги «Таълим тўғрисидаги Қонун» ҳамда «Қадрлар тайёрлашнинг миллий Дастури»ни амалга ошириш ҳам икки фан ҳамкорлиги ва ўзаро алоқасини ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб кўйди. Миллий дастурда эътироф этилган янгича моделдаги **шахсни** камол топтириш, унинг чуқур билимлар соҳиби бўлиб етишиши, баркамоллигини қафолатловчи шарт-шароитлар орасида янги педагогик технологияларини таълим ва тарбия жараёнларига талбиқ этишда педагогиканинг ўз услуб ва қоидалари етарли бўлмайдди. Шунинг учун ҳам психология у билан ҳамкорликда ёш авлод онгининг таълим олиш даврларидаги ривожланиш тенденцияларидан тортиб, токи янгича ўқитиш технологияларини бола томонидан ўзлаштирилиши ва ундаги ақлий ҳамда интеллектуал қобилиятларга психологик таъсир кўрсатаётганлигини ўрганиш асосида таълим-тарбия ишини ташкил этиш психологиядаги методларни дидактик методлар билан уйғунлаштиришни тақозо этади. Айниқса, маънавий баркамоллик тамойилларини мактабда ва янги типдаги таълим муассасаларида жорий этиш ҳам шахс психологиясини

теран билган ҳолда ўқитишнинг энг илғор ва замонавий шакллари амалиётга тадбиқ этишни назарда тутди.

4. **Табиий фанлар: биология, физиология, химия, физика ва б.к.** психик ходисалар ва жараёнларнинг табиий физиологик механизмларини тушуниш ва шу орқали уларнинг кечилиш қонуниятларини объектив ўрганиш учун материал беради. Айниқса, бош миyaning ҳамда марказий асаб системасининг психик фаолиятларини бошқаришда ва уларни мувофиқлаштиришдаги ролини эътироф этган ҳолда психология фани табиий фанлар эришган ютуқлар ва улардаги тадқиқот услубларидан омилкорона фойдаланади. Масалан, шахс қобилиятларини диагностика қилишнинг туғма лаёқатлари ҳамда ортиритган сифатларини бир вақтда билишни тақозо этгани сабабли, ўша табиий лаёқатнинг хусусиятларини аниқлашда психофизиологиянинг қатор усуллари-дан (мия ассиметрияси қонунлари, мия биоритмларини ёзиб олиш, нейродинамик ходисаларни аниқлаш, қон айланиш ва тана ҳароратини ўлчаш методлари) ўз ўрнида фойдаланади ва биология, анатомия, физиология, нейрофизиология каби фанларнинг шу кунгача эришган ютуқларидан фойдаланади. Шунинг учун табиий фанлар соҳасида эришилган барча ютуқлар психологиянинг предметини мукаммалроқ ёритишга ўз ҳиссасини қўшган.

5. **Кибернетика** фани соҳасидаги ёришилган ютуқлар психология учун ҳам аҳамиятли ва зарур бўлиб, у инсон шахсининг ўз-ўзини бошқариш ва психик жараёнларни такомиллаштириш борасида ахборотлар технологияси ва кибернетика томонидан қўлга киритилган ютуқлар ва тадқиқот методлари, махсус дастурдан ўз ўрнида фойдаланади. Айниқса, маълумотлар асри бўлган XX ва ҳар бир алоҳида маълумотнинг кадр-қиммати ошиши кутилаётган XXI асрда инфор-мацион технологиялар ва моделлаштириш борасида психология ҳамда кибернетика ҳамкорлигининг салоҳияти янада ортади. Масалан, оддий мулоқот жараёнини янада такомиллаштириш, ҳар бир сўзнинг шахслараро муносабатлардаги таъсирчанлигини ошириш мақсадида ҳамда ана шундай ижтимоий фаолият жараёнида шахс тизимини такомиллаштиришда турли кибернетик моделларидан ўринли фойдаланиш замонавий психологиянинг жамиятдаги ўрни ва ролини оширади, махсус компьютер дастурларининг кенг қўлланилиши инсон мияси ва руҳий олами сирларини тез ва аниқ ўрганишни кафолатлайди.

6. **Техника фаълари** билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги айниқса, аср охирига келиб яққол сезилмоқда. Бир томондан мураккаб техникани бошқарувчи инсон онги муаммосини ечишда, иккинчи томондан, психик ҳаётнинг мураккаб қирраларини очибда махсус техник воситалардан фойдаланиш зарурати бу икки йўналишнинг эришган ютуқларини бирлаштиришни назарда тутати. Масаланинг яна бир алоҳида томони ҳам борки, у ҳам бўлса, техника прогрессига интилаётган бир вақтда мураккаб техника ва машиналар билан «мулоқот» қилаётган шахс фаолиятини янада мукаммаллаштириш ва унинг имкониятларига мослаш масаласи ҳам ана шу ҳамкорликда ҳал қилиниши лозим бўлган масаладир. Айниқса, мустақил Ўзбекистон учун мураккаб замонавий техника сир-асрорларини биладиган, унинг жамият ва фан равнақига хизматини таъмишлаш қанчалик долзарб бўлса, ана шу техникага ҳар бир оддий фуқаро онги, тафаккури ва қобилиятларини мослаштириш ва «одам-машина» диалогининг энг самарали йўларини излаб топиши жуда муҳим. Техника билан бемалол «тиллашадиган» малакали мутахассислар тайёрлаш борасида ҳам техника фаълари педагогика ва психология фаълари методларидан фойдалана олаётгани, муваффақиятга эришади.

7. **Иқтисодиёт** билан психологиянинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги ҳам янгилик бўлиб, айниқса, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш шароитида иқтисодий онг ҳамда иқтисодий хулқнинг ўзига хос намоён бўлиш қонуниятларини ўрганишда иккала фан тенг хизмат қилади. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ фуқароларда, биринчи навбатда, ёшларда янгича иқтисодий тафаккур шаклланишининг жамият иқтисодий тараққиётидаги аҳамиятига эътиборни қаратган эдилар. Демак, янги давр шахсини тарбиялаш ва унинг жамиятга мослашуви масаласида психология иқтисодиёт фанида қўлга киритган ютуқлар, янгиликлар ва иқтисодий самаратга эришиш омилларини ҳисобга олса, иқтисодиёт ўз навбатида иқтисодий ислохотларнинг объекти ҳамда субъекти бўлмиш инсон омилидаги барча психологик ўзгаришларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва шу аснода башорат қилиш вазифасини ечиши керак.

Юқорида таъкидланган фан тармоқлари психология бевосита узвий алоқада ривожланидиган фанларнинг асосий қисми холос. Бугунги кунда ҳар бир фан ривожини учун инсон омилини ҳисобга олиш зарур экан, психология ўша барча фанлар билан алоқада ва ҳамкорликда ривожланади. Бу тиббиёт, қишлоқ

ҳўжалиги, кимё ва озиқ-овқат ишлаб чиқариш саноати, ҳуқуқ ва маданиятшунослик каби ўнлаб фан соҳаларидир.

Юқоридаги фикрлар ва психология бевосита алоқадор бўлган фанларнинг характериға боғлиқ тарзда бугунги кунда психологиядан нисбатан алоҳида бўлиб ажралиб чиққан тармоқлар тўғрисида ҳам фикр юритиш мумкин.

Психологиянинг тармоқлари. Психологиянинг алоҳида тармоқларини дифференциация қилиш энг аввало ишлаб чиқаришдаги инсон фаолияти кечадиган соҳалар ва уларнинг вазифаларидан келиб чиқади. Ҳозирги даврга келиб психологияни инсон шахси ҳақидаги энг муҳим фанлардан бири сифатидаги аҳамиятини ҳамма тан олмоқда. Инсон шахсининг эса бевосита кириб бормаган соҳасини топиш қийин. Психология иқтисод, педагогика, фалсафа, маънавий, социология ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан алоқадор фан ҳисобланади. Чунки ҳамма соҳада инсон шахси фаолият кўрсатар экан, ҳар бир соҳада ишни самарали ташкил этиш, олиб бориш учун кишилар психологиясини, шахслараро муносабатлар психологиясини, одамларнинг турли вазиятлардаги ҳуқ-атвор нормаларини билиш ва шунга кўра иш олиб бориш муҳимдир. Шунинг учун ҳозирги давр мутахассислари психологик билимлардан бохабар бўлишлари лозимдир.

Психологиянинг 300дан ортиқ тармоқлари фан сифатида ривожланаётганлиги ҳозирги кунда психологиянинг фанлар тизимида янада мустақамлланаётганлигидан далолат беради: масалан,

- **умумий психология** — психик фаолиятнинг умумий қонуниятлари ва уларнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганадиган махсус соҳаси;

- **педагогик психология** — кишига таълим ва тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўрганишни ўз предмети деб билади;

- **ёш давр психологияси** — турли ёшдаги одамларнинг туғилгандан то умрининг охиригача психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ва ўзаро муносабатлари қонуниятларини индивиднинг ёшига мос тарзда ўзгариши таъминларини ўрганади;

- **ижтимоий психология** — одамларнинг жамиятдаги биргаликдаги иш фаолиятлари натижасида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар, эътиқодлар, ҳиссий кечинмалар ва ҳуқ-атворларини ўрганади;

• **меҳнат психологияси** — киши меҳнат фаолиятининг психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг психологик жиҳатларини, қонуниятларини ўрганади;

• **муҳандислик психологияси** — автоматлаштирилган бошқарув системалари операторининг фаолиятини, *одам — техника* ўртасида функцияларни тақсимлаш ва мувофиқлаштиришнинг хусусиятларини ўрганади;

• **юридик психология** — ҳуқуқ системасининг амал қилиши билан боғлиқ масалаларнинг психологик асосларини ўрганади;

• **ҳарбий психология** — кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитида намоён бўладиган хулқ-атворини, зобитлар билан оддий аскарлар ўртасидаги муносабатларнинг психологик жиҳатларини ўрганади;

• **саҳо психологияси** — жамиятда тижоратнинг психологик шарт-шароитлари, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга, жинсга оид хусусиятларини, харидорга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди. Бу соҳадан ажраб чиққан, модалар психологияси инсон диди ва унинг хулқда акс этиши каби қатор масалаларини ўрганади;

• **тиббиёт психологияси** — шифокор фаолияти психологиясини, бемор хулқ-атворининг психологик жиҳатларини ўрганади.

Шунингдек психологияда этнопсихология, оилавий ҳаёт психологияси, бошқарув психологияси, шахс психологияси, спорт психологияси, психодиагностика, сиёсий ва ташкилий психология каби бошқа кўплаб соҳалари мавжудки, уларнинг ҳар бири жамиятдаги реал эҳтиёжлар ва уларни қондиришда психологиянинг фан сифатидаги ўрни ва мақсадидан келиб чиқади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: психология, психик жараёнлар, психологик ҳолатлар, шахс хусусиятлари, махсус тармоқлар.

Мавзу юзасидан топшириқ ва тестлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Психологик билимларнинг ҳар бир инсон учун аҳамияти.
2. Психология фан сифатида, у ўрганадиган ҳодисалар ва қонуниятлар.
3. Психологиянинг алоҳида тармоқлари ва уларнинг вазифалари.
4. Психология ривожланаётган фанлар тизимида.

Реферат ишлари мавзулари.

1. Психологияда ёшлар тарбияси муаммолари.

2. Психологиянинг ёшлар маънавиятининг шаклланишидаги роли.

3. Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастурида қўйилган вазифаларни амалга оширишда психология фанининг ўрни ва аҳамияти.

Гуруҳда мустақил равишда бажариш ва муҳокама қилиш учун.

1. Шахсий тажриба тизимида психологик тасаввурлар: мен уларни қай даражада тасаввур қилардим?

2. Психология хусусидаги илмий ва ҳаётий кузатувларнинг фарқи?

3. Моделлаштириш ва психологик ходисалар.

4. Бир аллома: «Менинг китоб жавонимда физикага оид китоблар бисёр ва улар мендаги физикага оид билимлардан анча ортиқ. Лекин, улар менга ўхшаш физик эмас» деганда нималарни назарда тутган. Ушбу иборанинг маъзини чақинг. Иложи бўлса, шу сўзнинг муаллифи — буюк физик олимнинг номини топинг.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати.

1. Каримов И. А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида». — Т., 1998

2. Каримов И. А. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». — Т., 1997

3. Гамезо М. В, Домашенко И. А. «Атлас по психологии». — М., 1986.

4. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. — М., 1996

5. Годфруа Ж. Что такое психология. — М., 1992 Т. 1. Гл. 5

6. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. СПб, 1997

7. Ендольцев Ю. А. Знакомимся с университетом. СПб, 1996

8. Климов Е. А. «Основы психологии». Учебник. — М., 1997

9. «Психология». Под ред. А. А. Крылова, — М., 1998

10. Немов Р. С. «Психология». — Кн. I. — М., 1998

11. Каримова В. М. «Ижтимоий психология асослари». — Т., 1994.

12. «Прикладная социальная психология». Учебное пособие. — М., 1998

13. «Практическая психодиагностика». Методики и тесты. — Самара, 1998

2-мавзу. ПСИХОЛОГИЯНИНГ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДЛАРИ ВА УЛАРНИ АМАЛИЁТГА ТАДБИҚ ЭТИШ. АМАЛИЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ШАРОИТИДАГИ ИМКОНияТЛАРИ

- РЕЖА.:**
1. Психологиянинг асосий методлари.
 2. Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари.
 3. Амалий психологиянинг йўналишлари.

Психологиянинг асосий методлари. Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг **методлари** деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўплаган маълумотларнинг **ишончлилиги ва валидчилигига** боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияга ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласи бу фанда жуда катта аҳамиятга молик масала сифатида қаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ходисаларни бевосита қўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, қулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологиянинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва маълумотларга эга бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб, энг ишончли ва мукамалларини сақлаб қолган.

Математик статистика ва эҳтимоллар назариясининг психология соҳасида қўлланилиши ва унда эришилган муваффақиятлар аввало ҳар бир методнинг ишончилилик даражасини аниқлаш, қолаверса, тўплаган маълумотларнинг қай даражада асосли ва валид эканлигини исботлашга ёрдам беради.

2-жадвалда асосий психологик методлар ва уларни қўллаш шакллари келтирилган.

Жадвалда келтирилган методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиққан шахс у ёки бу психик жараён, ҳолат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўплаган маълумот яна таҳлил қилинади ва махсус тарзда ишлатилиши мумкин.

Психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДЛАРИ	Оғзаки сўроқ Ёзма сўроқ Эркин сўроқ (суҳбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест-сўров Тест-топшириқ Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория экспе- рименти
МОДЕЛЛАШТИР ИШ	Математик моделлаштириш Мантиқий мо- деллаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик мо- деллаштириш

Кузатиш методи табиий методлар жумласига киради. Ташқи кузатув моҳиятга кузатиловчи ҳуқ-атворини бевосита ташқаридан туриб, кузатиш орқали маълумотлар тўплаш усулидир. Ўз-ўзини кузатиш эса одам ўзида кечаётган бирор ўзгариш ёки ходисани ўзи ўрганиш мақсадида маълумотлар тўплаш ва қайд этиш усулидир.

Эркин кузатув кўпинча бирор ижтимоий ҳодиса ёки жараёни ўрганиш мақсад қилиб қўйилганда қўлланилади. Масалан, байрам арафасида аҳолининг кайфиятини билиш мақсадида кузатув ташкил қилинса, олдиндан махсус режа ёки дастур бўлмайди, кузатув объекти ҳам қатъий бўлиши шарт эмас. Ёки дарс жараёнида болаларнинг у ёки бу мавзу юзасидан умумий муносабатларини билиш учун ҳам баъзан эркин кузатиш ташкил этилиши мумкин. Стандартлаштирилган кузатув эса, бунинг акси бўлиб, нимани, қачон, ким ва кимни кузатиш

қатғий белгилаб олинади ва махсус дастур доирасидан чиқмасдан, кузатув олиб борилади.

Ижтимоий ҳамда педагогик психологияда гуруҳий жараёнларнинг шахс хулқ-атворига таъсирини ўрганиш мақсадида бевосита ичкаридан кузатув ташкил қилинади, бунда кузатувчи шахс ўша гуруҳ ёки оила ҳаётига табиий равишда кўпилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради. Бу бир қаранда контраведкачиларнинг фаолиятини ҳам эслатади. Шу йўл билан олинган маълумотлар бир томондан табиийлиги ва муфассаллиги билан қимматли бўлса, иккинчи томондан, агар кузатувчида конформизм хислати кучли бўлса, ўзи ҳам гуруҳ ҳаётига жуда киришиб кетиб, ундаги айрим ходисаларни субъектив равишда қайд этадиган бўлиб қолиши ҳам мумкин. Гуруҳий феноменларни ташқаридан кузатиш бунинг акси-яъни кузатувчи гуруҳга ёки кузатилаётган жараёнга нисбатан четда бўлади ва фақат бевосита кўзи билан кўрган ва эшитганлари асосида хулосалар чиқаради.

Умуман, кузатиш методининг ижтимоий ҳаёт, профессионал кўрсаткичларни қайи қилишда сўзсиз афзалликлари бор, лекин шу билан бирга кузатувчининг профессионал маҳорати, кузатувчанлиги, сабр-қаноатига боғлиқ бўлган жиҳатлар, яна тўплаган маълумотларни субъектив равишда таҳлил қилиш хавфи бўлгани учун ҳам бироз ноқулайликлари ҳам бор, шунинг учун ҳам у бошқа методлар билан биргаликда ишлатилади.

Сўров методи ҳам психологиянинг барча тармоқларида бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларидан ҳисобланади. Унда текширилувчи текширувчи томонидан қўйилган қатор саволларга мухтасар жавоб қайтариши керак бўлади.

Оғзаки сўроқни ёки баъзан уни оддийгина қилиб, суҳбат методи деб аталади, ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач сўроқ ўтказди. Агар мабодо унинг профессионал маҳорати ёки тажрибаси бунга етарли бўлмаса, сўров ўз натижаларини бермаслиги мумкин. Лекин маҳоратли сўровчи ушбу метод ёрдамида инсон руҳий кечинмаларига алоқадор бўлган ноёб маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади.

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш

имкониятини берувчи (очиқ анкета) сўровномалар аниқ ва ра-
вон тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд ту-
зилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар
тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари
мавжуд бўлиб, биринчисидан олдиндан нималар сўрालини
қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклда эса, ҳаттоки,
компьютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир
хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади.

Тестлар охирги пайтда ҳаётимизга дадил кириб келган тек-
ширув усуллари сирасига киради. Улар ёрдамида бирор
ўрганилаётган ҳодиса хусусида ҳам сифат, ҳам миқдор характе-
ристикаларини олиш, уларни кўпчиликда қайта-қайта синаш
ва маълумотларни корреляцион анализ орқали ишончликка
текшириш мумкин бўлади. Айни тестга қўйилган талаб ҳеч
қачон ўзгармайди, ҳаттоки, шундай тестлар борки, улар турли
миллат ва элат вакилларида, турли даврларда ҳам ўзгармаган
ҳолда ишлатилаверади. Масалан, Равеннинг ақлий интеллектни
ўлчаш, Кэттелнинг ва Айзенкнинг шахс тестлари шулар жум-
ласидандир.

Тест — сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган са-
волларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Ай-
зенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия-
экстрроверсияни ўлчайди, саволларга «ҳа» ёки «йўқ» тарзида
жавоб бериш сўралади.

Тест — топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган
ишлари асосида баҳолашни назарда тутати. Масалан, шахс та-
факкуридаги креактивлиликни аниқлаш учун кўпинча бир
қарашда оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира
шаклидаги шакллардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имко-
нияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати,
расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрла-
ши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креактивли-
гига баҳо берилиб, миқдорий кўрсаткич аниқланади. Бу метод-
ларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб
эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа
бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш имкония-
тининг борлиги бўлса, камчилиги-баъзан текширилувчи агар
тестнинг моҳиятини ёки калитини билиб қолса, сунъий тарзда

унинг кечишига таъсир кўрсатиши, фактларни фалсификация қилиши мумкинлигидир.

Тестлар ичида **проектив тестлар** деб номланувчи тестлар ҳам борки, тестнинг асл мақсади текширилувчига сир бўлади. Яъни шундай топшириқ бериладики, текширилувчи топшириқни бажараётиб, нимани аниқлаши мумкинлиги билмайди. Масалан, машҳур Роршахнинг «сиёҳ доғлари» тести, ёки ТАТ (тематик апперцепцион тест), тугалланмаган хикоялар каби тестларда бир нарсанинг проекциясидан гўёки иккинчи бир нарсанинг моҳияти аниқланади. Ўша 1921 йилда кашф этилган «сиёҳ доғлари» ва уларга қараб текширилувчининг нималарни эслаётганиги, доғлар нималарга ўхшаётганлигига қараб, унинг ипахс сифатидаги йўналишлари, ҳаётий тамойиллари, қадриятларига муносабати, ишни бажариш пайтидаги эмоционал ҳолатлари аниқланади. Бу тестлар жуда ноёб, қимматли, лекин уни фақат профессионал психологгина қўллаши ва натижаларни моҳирона таҳлил қилиши талаб қилинади.

Психологияк экспериментнинг моҳияти шундаки, унда атайлаб шундай сунъий бир вазият шакллантирилади ва ташкил этиладики, айнан шу вазиятда қизиқтираётган психик жараён ёки ходиса ажратилади, ўрганилади, таъсир кўрсатилади ва баҳоланади. Агар табиий эксперимент ўша қизиқтираётган феномен текширилувчи учун табиий ҳисобланган шароитларда (масалан, меҳнат жараёнида, каникулда ёзги лагерда, лицей аудиториясида ва шунга ўхшаш) мақсадли ташкил этилиб, ўрганилса, лаборатория эксперименти махсус жойларда, махсус асбоб-ускуналар воситасида атайлаб ўрганилади. Масалан, диққатингизнинг хусусиятларини билиш керак бўлса, психология лабораториясида махсус тахистоскоп деб аталган мослама ёрдамида ёки «Ландольт халқачалари» деб номланган жадваллар ёрдамида ўрганиш мумкин бўлади. Хаттоки, ижтимоий муносабатлар борасида ҳам ўзаро ҳамжиҳатлик, лидерлик ва конформлилик ходисаларини текшириш учун *группавий интеграторлар ва гомеостат* деб номланувчи мосламалар яратилган ва улар ёрдамида гуруҳдаги турли хил ходисалар ўлчанган.

Моделлаштириш методи кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ходисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда қўлланилади. Бунда ўша ходисанинг умумий хоссаи ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб,

ўша модель асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Моделлар техник, мантиқий, математик ёки кибернетик бўлиши мумкин. Математик модел асосида ўрганилган ходисага машхур тадқиқотчилар Вебер-Фехнерларнинг сезгирликнинг қўйи ва юқори чегарасини аниқлашга қаратилган математик формуласи ва шу асосда тўпланган маълумотлар тахлилини мисол қилиш мумкин. Мантиқий моделлар ёрдамида кўпинча инсон ақли ва тафаккури жараёнлари ва қонунларини ҳисоблаш машиналари иш принциплари билан қиёслаш орқали тузилган ғоялар ва символлар ишлатилади. Кибернетик моделлаштиришда эса ғоялар психологиясини ЭҲМ даги математик программалаштириш тамойилларига мослаштириш назарда тутилади. Ҳозир кўпгина мураккаб шахс хусусиятлари ҳам программалаштирилган бўлиб, улар алгоритмлар асосда қисқа фурсатда кўпгина сифатларни қўллаб параметрлар нуқтаи назардан ҳисоблаб натижаларни умумлаштиришга имкон бермоқда. Кўпинча математик ўйинлар ғояси одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасини ўрганишда ҳам қўлланилмоқда. Маълум бўлишича, одамнинг фикрлаш операциялари билан ЭҲМ ларнинг ишлаш принциплари ўртасида маълум уйғунлик бор экан, бу эса мураккаб психик жараёнларни моделлаштириш орқали инсон ақлу-заковати чегарасини янада кенгайтириш истиқболини беради.

Умуман психологиянинг ва унинг ҳар бир алоҳида тармоқларининг ўзига хос методлари бор. Улар ижтимоий хулқ ва алоҳида индивид ички дунёсини комплекс тарзда ўрганиш имконини беради. Гап шундаки, уларни ўз вақтида ва профессионал тарзда қўллаш билиш ва олинган натижалардан тўғри хулосалар чиқара олишдир.

Психологиянинг тadbқиқий ва амалий соҳалари. Ҳозирги замон илм-фанининг қадри ва аҳамияти унинг нечоғли амалиётга кириб бориб, тadbқиқий салоҳияти ортиб бориши билан баҳоланади. Психологиянинг охириги йиллардаги тараққиёти ҳам айнан ана шу мезон талабларида жавоб бериши билан характерланади.

Амалий ҳамда тadbқиқий психология соҳаларининг ўзига хос жиҳатлари аввало шундан иборатки, улар жамиятнинг бевосита бугунги кундаги талаблари ва буюртмаларига кўра иш юритади. Жамиятимизда эса психологик билимларни бевосита амалиётга тadbқиқ этишга эҳтиёж катта. Биргина Ўзбекистонда кадрлар

тайёрлашнинг миллий дастурини оладиган бўлсак, унинг бажарилиши ва муваффақиятли амалга оширилиши учун психологиянинг аралашуви зарур. Жойларда танкил этилган Ташхис марказларида фаолият кўрсатаётган мутахассислар ўқувчилардаги ривожланиш тенденциялари, ақлий ўсиш омиллари ва иқтидорига қараб таълим-тарбияни танкил этишлари учун қатор диагностик тadbирларни ўтказишлари зарурки, бу тadbирлар охир-оқибат реал самара бериши лозим. Таъкиллаш зарурки, тadbиқий психологиядаги «самара»ни ўлчаш мезонлари билан назарий психологиядаги самара тушунчалари бироз фарқ қилади. Яъни, бу ерда бевосита буюртманинг бажарилиши сифатига буюртмачининг ўзи баҳо беради. Шунинг учун ҳам амалий психологиянинг алоҳида тармоғи бўлмиш социал психология билимларга амалдаги эҳтиёжни уч асосий сабаб билан тушунтириши мумкин: а) кичик корхона ёки йирик фирмалардан тортиб, токи ҳукумат даражасидаги идоралар ҳам ўз фаолияти самаралорлигини ошириш учун тобора ишсонлар фаолияти ва улардаги резервлардан омилқорона фойдаланишнинг психологик манбаларини қидириш лозимлигини тушуниб етмоқдалар; б) профессионал психологларнинг ўзи ҳам ўз ишларидан келадиган обрў-эътиборнинг амалий соҳаларида ишга олиш қобилиятларига боғлиқ эканлигини тушуниб етмоқдалар; в) амалиётда ишгаётган бошқа соҳа вакиллари ҳам агар психологик тайёрликдан ўтган бўлсалар, ишни танкил қилишга уквлари яхшироқ ва ишлари унумтироқ бўлишини тушуниб етмоқдалар. Шунинг учун ҳам кўнлаб янги турдаги марказ ва фирмалар, кўнма корхоналарда амалиётчи психологлар ишлатмоқдалар.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари. Сапоат ва ишлаб чиқариш соҳаси. Сапоат ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳасида тadbиқий ишлар биринчи навбатда конкрет танкилотда кадрлар захирасини тўғри ва оқилона танкиллашдан тортиб, ходимлар иш шароитлари ва меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар комплексини илмий равишда ўрганиб, ҳаётда натижа олишга қаратилган ҳаракатлар мажмуидир. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида ушбу йўналишдаги тadbиқий ишларнинг икки соҳасини ажратин мумкин:

- маркетинг хизматлари
- ходимлар (персонал) билан ишлан.

Биринчиси энг замонавий ва муҳим иш бўлиб, бу ерда психологиянинг вазифаси «Нимани?» ва «Ким?» харид қилиб олишга

эхтиёжи борлигини ўрганишга кўмаклашишдир. Чунки, талаб билан эҳтиёж бевосита шахсга ва унинг психологик муносабатлари тизимига алоқадор категориялар бўлиб, бозор ва рақобат шароитида корхона ёки ташкилотларнинг самарали ишлаб кетиши энг аввало харидоргир товар маҳсулотларни ажратиб, уларнинг одамлар талаб — эҳтиёжига қанчалик мослигини аниқ тахлил қилишдан бошланади. Маркетинг муносабатлари аслида одамлар ўртасидаги соф психологик муносабатлар бўлиб, унинг негизида одамлар ўртасидаги жонли мулоқот ва таъб ва дидлар тарбияси ётади. Шунинг учун биз бугун одамларда тўғри маркетинг тафаккурини шакллантириш воситаларини қидиришимиз ва талаб — таклиф муносабатларини реал ишлаб чиқариш имкониятлари билан мувофиқлаштиришда инсон психологияси хусусиятларини инobatга олиб ишлашга ўрганишимиз керак. Масалан, шундай «Case Study»ни олайлик: Психологияни қандай қилиб сотиш мумкин (яъни, Психологик маълумотлар ва билимларни)? Биз аниқ ва тўғри жавоблар олишимиз керак бўлган саволлар қуйидагилар бўлади:

Нима сотилади? — Тест натижалари

Нима учун? — нима қилиб бўлса ҳам инсонларга ёрдам бериш, пул ишлаш, ўз имкониятларни текшириш, шахсий иш очиш;

Ким? — фирма ёки конкрет кишилар;

Нима? — хилма-хил тестлар батареяси;

Кимга? — турли касб эгалари, ўқувчиларга, ходимларга;

Қаерда? Қачон? — зарурат бўлган ҳар қандай жойда;

Қандай қилиб? — минимал вақт сарфлаб, тез ва соз;

Қанча? — тест ўтказувчиларнинг сони ва имкониятига қараб;

Ким билан? — шу фирма ходимлари билан.

Демак, маркетинг хизматида жавоб берилиши зарур бўлган саволлардан кўриниб турибдики, ҳар бир саволга бериладиган жавобнинг орқасида конкрет одамлар, уларнинг қобилиятлари, манфаатлари ва иш унуми ётади. Шунинг учун бу соҳада психологик хизмат зарур.

Иккинчи соҳа — кадрлар ва улар билан бевосита ишлаш соҳаси. Бу кадрларни ишга жалб этишда билиш зарур бўлган қобилиятлар ва шахсий фазилатлардан тортиб, уларни тўғри йўналтириш, ўз жойига қўйиш, ташкилот доирасида гуруҳларни шакллантириш, ходимларга маълумотларни ўз вақтида етказиш билан боғлиқ кадрлар сиёсатини олиб бо-

ришга алоқадор хизматдир. Психолог бу ўринда асосан мас-лаҳатчи — консультант ва эксперт сифатида роль ўйнайди.

Сиёсат соҳасидаги психология. Хар бир давр ўз кишилари онгида беихтиёр сиёсий онгни шакллантиради ва одамлар унинг тамойилларига бўйсундилар. Сиёсат борасидаги психологик масалаларга психолог аралашувининг зарурати ҳар доим бўлмаса-да, айрим пайтларда — йирик ислоҳотлар бошланиши арафасида, сайлов олди компанияларда, янги сиёсий лидерларнинг халқ томонидан қабул қилиниши жараёнилари, кўпчилик аудиторияга зарур маълумотларни етказиш, ижтимоий установакаларни ўзгартириш, сиёсий арбоблар имиджини омма онгига синдириш пайтларида психологик таъсир воситаларидан ўринли фойдаланиш, маслаҳатлар бериш ва айрим гуруҳлар этиқодига таъсир этиш керак бўлганда керак бўлади.

Сиёсий соҳада ишлаётган психолог ишининг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, унга қуйидагилар киради:

а) сиёсатда психолог аралашуви кўпчилик оммага бевосита алоқадор бўлмайди;

б) зарураг тузилганда, психолог шундай тез ва ишончли ўлчайдиган методикаларни иштатадики, уларнинг натижалари сир сақланиб, ўша буюртмачи — сиёсатчининг талабига кўра изланишлар олиб борилади;

в) психолог ҳар бир сиёсатчи учун шундай ишончли шахс бўлиши лозимки, ундан одамларнинг кайфиятлари, реакциялари, ҳис-кечинмалари хусусида аниқ маълумотлар сўралади;

г) ўзига хос қийинчилик шундан иборатки, жамоатчилик психолог қиёфасида кўпинча лидернинг бевосита «одамини» кўришга мойил бўлиб, лидернинг ўзи ҳам баъзан ўта профес-сионал психологдан хадиқсираб қолиши мумкин.

Шунинг учун юқорида таъкидлаганимиздек, зарур пайтларда сиёсий арбоблар психолог хизматига мурожаат қилишлари ва ундан асосан бирор жиддий ижтимоий проектларни қабул қилиш жараёнида ёрдам беришини сўраш мумкин. Бунинг учун психологдан жамоатчилик фикрини психологик таҳлил қилиб бериш ҳамда шу асосда фуқароларнинг установакалари ва кайфиятларига ижобий таъсир кўрсатувчи омилларни биргаликда ажратиш вазифасини ҳал қилишлари мумкин. Сайлов олди компанияларда эса, психологнинг асосий вазифаси одамларнинг кайфиятини ўрганган ҳолда даъвогар имиджини шакллантиришга, одамларга ёқтиришга сабаб бўладиган шахсий фази-

латлар алгоритмини тузиш, омма олдига чиқишга психологик тайёрлаш, рақибларнинг бахслашиш маданияти ва этикаси борасида психологик йўл-йўриқ ва усуллар борасида маълумотлар алмашишни керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида сиёсий психологиянинг ўзи жуда заиф ривожланган тармоқ бўлгани сабабли ҳам уни ривожланган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш давр таблаларидан биридир.

Оила ва никоҳ борасидаги тadbиқий ишлар Ўзбекистонда энди шаклланаётган, лекин назарий нуқтаи назардан маълум аъёнларга эга бўлган соҳадир. 1998 йилининг Президентимиз томонидан «Оила йили» деб эълон қилиниши жойларда психологик хизмат ўчоқларининг пайдо бўлишига ва у ерларда психологик хизматидан фойдаланишни англашга туртки бўлди. Психолог бу ерларда ёшлардаги оила ва никоҳ борасидаги тасавурларнинг тўғри шаклланишидан тортиб, токи муаммолар, хаттоки, ажрим бўлган оила аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, «ишонч телефонлари» орқали хизматлар уюштиришни ўз зиммасига олади.

Маориф соҳасидаги амалий ишлар бошқа соҳаларга нисбатан анчагина яхши тажрибага эга. Айниқса, Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури қабул қилингандан сўнг ташкил қилинган янги типдаги таълим муассасалари — академик лицейлар ва касб-хунар колледжларига бир нечтадан психологлар штати киритилган ва улар айнан тadbиқий муаммолар — боланинг ўқув жараёнига психологик жиҳатдан тайёрлигини диагностика қилишдан тортиб, профессионал ва касб маҳоратини ривожлантиришгача бўлган барча муаммоларни ҳал қилишга «аралашади».

Хуқуқбузарликнинг олдини олиш ва қонунга зид ҳаракат қилганларни психологик реабилитация қилиш муаммоси ҳам ҳар доим ҳам психолог аралашувини талаб қилиб келган. Чунки жиноятчи ёки хуқуқбузар шахси ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди, уни шакллантирувчи омиллар, мотивлар ва болани қайта тарбиялаш ва реабилитация масалалари ижтимоий психологик жараёнлар моҳиятини билиш ва уларга фаол таъсир кўрсатиш талаб қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар ўртасида хуқуқий маърифат ва хуқуқий маданиятни шакллантиришга жуда катта эътибор қаратилган ва бу ишда амалиётчи ходим-психологнинг ўрни ва роли катта бўлади.

Юқорида этироф этилган психологиянинг талдиқий соҳалари учун умумий нарсалар шуки, бу соҳаларда ишлаганлар аввало яхши психодиагност, яъни психология методларини ўз ўрнида самарали ишлатишни билиши, ва яхшигина психотерапевт ва психокорректор-яъни, аниқланган муаммо ёки «касалликни» тузатувчи моҳир профессионал бўлиши кераклигини тақозо этади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: методлар, моделлаштириш, амалий психология, валидлик, ишонччилик, маркетинг психологияси, сиёсий психология.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Психологиянинг тадқиқот методлари ва уларнинг ишонччилиги.
2. Психологик тестлар ва уларнинг имкониятлари.
3. Амалий психологиянинг асосий йўналишлари.

Реферат ишларининг мавзулари.

1. Халқ хўжалигини юксалтиришда психологик билимларнинг аҳамияти.
2. Психологиянинг талдиқий йўналишлари.
3. Психологик тестлар ва уларнинг имкониятлари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати.

1. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. СПб, 1997
2. Ендольцев Ю.А. Знакомимся с университетом. СПб, 1996
3. Климов Е.А. «Основы психологии». Учебник. — М., 1997
4. «Психология». Под ред. А.А. Крылова, — М., 1998
5. Немов Р.С. «Психология». — Кн. I. — М. 1998
6. Каримова В.М. «Ижтимоий психология асослари». — Т. 1994
7. Каримова В. М. Аудиторияда баҳо-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик техникаси. — Т., 2000
8. Чалдини Р. Психология влияния. — М., 1999

3-мавзу. ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС ВА ЖАМИЯТ МУАММОСИ. ЖАМИЯТНИ БОШҚАРИШДАГИ ПСИХОЛОГИК ҚОНУНИЯТЛАР. ШАХСГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАР. ШАХС ДУНЁҚАРАШИ ВА МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

- РЕЖА:**
1. Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида
 2. Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс.
 3. Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши.
 4. «Мен» — образи ва ўзини-ўзи баҳолаш.
 5. Ўспиринлик даврида шахс ижтимоийлашуви.
 6. Шахс дунёқараши ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар. Миллий ва маънавий қадриятларнинг роли.

Шахс — ижтимоий таъсирлар маҳсули сифатида. «Шахс» тушунчаси психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар сирасига киради. Психология ўрганадиган барча феноменлар айнан шу тушунча атрофида қайд этилади. Инсон руҳий олами қонуниятлари билан қизиққан ҳар қандай олим ёки тадқиқотчи ҳам шахснинг ижтимоийлиги ва айнан жамият билан бўлган алоқаси масаласини четлаб ўтолмаган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Homo sapiens» — «ақли зот» тушунчасини ўзида ифода этувчи жонзотнинг пайдо бўлганига тахминан 40 минг йилдан ошибди. Бу даврда олимларнинг эътироф этишларича, 16 минг авлод алманган эмиш. Дарвин таъбири билан айтганда, табиий танланиш жараёнида ер юзида сақланиб қолган минглаб миллат ва элатларнинг кейинги даврдаги тараққиёти кўпроқ биологик омиллардан кўра, ижтимоий-социал омиллар таъсирида рўй бермоқда. Шунинг учун ҳам ҳар бир индивидни ёки шахсни ўрганиш масаласи унинг бевосита ижтимоий муҳити ва унинг ижтимоий нормалари доирасида ўрганишни тақозо этади.

Социал ёки ижтимоий муҳит — бу инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсатадиган дунёсидир. Мазмунан ҳар бир инсоннинг шу ижтимоий олам билан алоқаси унинг инсоният тажрибаси, маданияти ва қабул қилинган, тан олинган ижтимоий хулқ нормалари доирасидаги ҳаракатларида намоён бўлади. Психология илмининг намоёнда-

лари бўлмиш олимларнинг бутун бир авлоди ана шу шахс ва жамият алоқалари тизимида инсоннинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камол топиши қонуниятларини излаганлар. Абу Наср Фаробий, А. Навоий, Ибн Сино, Беруний каби юзлаб Шарқ алломалари ҳам бу ўзаро боғлиқликнинг фалсафий ва ижтимоий сирларини очишга ўзларининг энг дурдона асарларини бағишлаганлар. Барча қарашларга умумий бўлган нарса шу бўлганки, одамни, унинг моҳиятини англаш учун аввало унинг шу жамиятда тутган ўрни ва мавқеини билиш зарур. Шахсни ўрганишнинг бирламчи мезони ҳам шундан келиб чиққан ҳолда, унинг ижтимоий мавқеи, ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрни билан белгиланиши керак.

Лекин, шахс билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқалар масаласи бирданига, бир хил ечимга келинмаган. Бу ўзаро муносабатлар асосан икки поляр нуқтаи назардан келиб чиқади.

Нативизм йўналишининг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни туғма характерга эга, деб эътироф этадилар. (Ленц, Грубер ва бошқалар).

Эмпиризм тарафдорларининг фикрича, янги туғилган бола гўёки «топ-тоза пахта» (tabula rasa), унга ҳаёт ва ундаги талаблар ўзининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сўзсиз бўйсунишга мажбур. Бу йўналишнинг асосчиларидан бири Дж. Локк бўлиб (1632 — 1704) унинг фикрича, туғма фикрлар ёки ғоялар бўлиши мумкин эмас, улар хоҳиш-тилак ва оғриқ каби элементар сезгиларнинг қайта ишланиши натижаларидир. Ҳаётда ана шунга ўхшаш турли хил сезгилар ва ғояларнинг ассоциацияси рўй беради.

Г. Лейбниц (1646—1716) Локка эътироз билдириб, ҳаётда умуман тоза, соф досканинг ўзи бўлмайди, хаттоки, энг яхши силлиқланган мармар юзасида ҳам сезиларли тешиклар, дўнгликлар ёки туғма асоратлар бўладики, улар лаёқатлардек, инсон тақдирида маълум роль ўйнайди. Бу иккала йирик йўналиш ўртасидаги тортишувларга чек қўйиш мақсадида **Ф. Гальтон** қатор экспериментал тадқиқотлар ўтказиб, ҳар бир индивидга хос дифференциал хусусиятлар мавжудлигини «эгизаклар методи» ёрдамида асослашга ҳаракат қилди. 2-жадвалда Гальтон томонидан ирсий ва орттирилган сифатлар муносабати юзасидан аниқланган натижалардан келтирилган.

Музикий қобилиятлардаги ирсий хусусиятлар

Болалар Ота- оналар	музиқага мойил	музиқага мойил эмас
Музиқага мойил	85%	7%
Музиқага мойил эмас	25%	58%

Эгизаклардаги музиқага мойилликнинг корреляцион кўрсаткичи ҳам юқори бўлиб ($r = 0,7$), эгизак бўлмаганлардан анча фарқ қилади ($r = 0,3 - 0,4$).

Гальтондан кейинги тадқиқотларда музиқага бўлган қобилиятга она тилининг хусусияти таъсир қилиши аниқланди: юмшоқ-тонал ёки кескир (кўпол) — тонал бўлмаган тиллар. Масалан, кескинроқ ҳисобланган рус тилида гапирувчи болалардаги музиқани идрок қилиш юмшоқ, тонал тилларда сўзлашувчи вьетнамликларнинг идрокидан анча паст чиққан.

Лекин юқоридаги фикрлар ва тортитувларнинг келиб чиқиш сабаби тушунарли бўлиши керак: улар инсоннинг асл моҳиятини тушуниш ва унинг хулқини бошқарини эҳтиёжларидан келиб чиқади. Демак, инсон жамият аъзоси сифатида унинг нормаларига бўйсунди, унинг кутишларига жавоб беришга ҳаракат қилади ва ўз хулқини унинг талабларига монанд қилишга интилади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, шахс феноменига таъриф бериш мумкин.

Шахс — *ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир*. Шахсга тааллуқли бўлган энг муҳим таъсир ҳам унинг жамиятдаги мураккаб ижтимоий муносабатларга бевосита алоқадорлик, ижтимоий фаолиятга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект бўлишликдир.

Шахсга тааллуқли бўлган фазилатлардан энг муҳими шуки, у шу ташқи, ижтимоий таъсирларни ўз онги ва идрок билан қабул қилиб (объектни), сўнгра шу таъсирларнинг субъекти сифатида фаолият кўрсатади. Оддий қилиб айтганда, инсон боласи илк ёшликданок «менинг ҳаётим», «бизнинг дунё» деган ижтимоий муҳитга тушади. Бу муҳит ўша биз билган ва ҳар куни ҳис қилаётган сиёсат, ҳуқуқ, ахлоқ оламидир. Бу муҳит — келишувлар, тортитувлар, ҳамкорликлар, аъёналар, удувлар, турли хил тиллар олами бўлиб, ундаги кўнраб қондаларга кўпчилик мулк

қўшилади, баъзилар қисман қўшилади. Бу шундай қоидалар ва нормалар оламики, уларга бўйсунмаслик жамият томонидан қораланади, таъқибланади. Шулардан келиб чиқадиган хулоса шуки, шахс жамиятта нисбатан барча тартиб — қоидаларни қабул қилувчи субъект бўлса, *жаamiaят-ижтимоий интизом ва тартибнинг, маданиятнинг муфассал кўринишидир*.

Шахс ижтимоий хулқига турли ташқи кучлар таъсир қилади: сиёсий, мафкуравий, иқтисодий, маънавий, ахлоқий ва бошқалар. Бу таъсиротлар моҳиятан аслида жамият аъзолари бўлмиш шахслар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг айрим алоҳида йўналишларини белгилаб беради.

Шундай қилиб, шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими таъсирида бўлади ва кўплаб ижтимоий институтлар (оила, маҳалла, ўқув масканлари, меҳнат коллективлари, порасмий ташкилотлар, дин, санъат, маданият ва бошқ.) билан боғлиқ бўлади. Масалан, шахсдаги турли ғоялар, фикрлар ва мафкура мафкуравий муносабатлар тизими таъсирида шаклланиб, улар бевосита оила, боғча, мактаб ва бошқа ўқув ва тарбия муассасалари орқали онга сингдирилади. Агар бу таъсир унинг эътиқоди даражасида кўтарилса, ва унда яна янгидан-янги фикрлар ва ғояларнинг пайдо бўлиши ва ўсишига олиб келса, шахс тараққиёти жараёнида шундай фаолият соҳасини таппайдики, у ўз қобилиятлари, малака ва кўникмаларини ривожлантира бориб, зиёли сифатида ё ўқитувчи, ёки врач, ёки олим, кашфиётчи, муҳандис бўлиб, элу-юртига хизмат қилади.

Иқтисодий муносабатлар ҳам шахс онги ва унинг инсоний хусусиятлари шаклланишида катта роль ўйнайди. Масалан, босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтаётган Ўзбекистон шароитини оладиган бўлсак, янгича иқтисодий ўзгаришлар, бозор, рақобат, легализация, либерализация, яъни эркинлаштириш ва шунга ўхшаш янгилликлар ҳар бир шахснинг молдий бойликлар ва уларга бўлган шахсий муносабатларида акс этиб, унинг иқтисодий онги, тафаккури ва иқтисодий хулқи нормаларини белгилайди.

Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс. *Ижтимоий норма* — шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ-атворида нисбатан ишлаб чиққан ва кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатлар талабларидир. Масалан, ўзбеклар учун бирор хонага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, «Ассалому алайкум» деб келиши — норма; ўқувчининг ўқитувчи билан

топшириқларни бажариши лозимлиги — норма; хотиннинг эр ҳурматини ўрнига қўйиши, қайнонага гап қайтармаслик — норма; автобуста ёки бошқа жамоат транспортида кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин бўшатиши — норма ва ҳоказо. Бу нормаларни айрим-алоҳида одам ишлаб чиқмайди, улар бир кун ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқилмайди. Уларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётий вазиятларда кўпчилик томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гуруҳ психологияда муҳрланади.

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлмиш шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганлиги ижтимоий санкциялар орқали назорат қилинади. *Ижтимоий санкциялар* нормаларнинг шахс хулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рағбатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз. Масалан, юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортида катта мўйсафил кишига ўрин бўшатишни норма деб қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўпчиликнинг айблов кўзи билан қараши, ёки оғзаки танбех бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош тутатган ўсмирнинг қўлидан тутиб, нима қилиш кераклигини ўргатиб, «кўзини мошдай қилиб очиб қўйиш» ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида хулқида намоён этади. *Рол* — шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг конкрет ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат харакатлари мажмуини билдиради. Масалан, талаба ролини оладиган бўлсак, уни бажариш — у ёки бу олий ўқув юртида тахсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясида бўлиш каби қатор ҳуқуқлар билан биргаликда ўша олийгоҳ ички тартиб — интизоми нормаларига сўзсиз бўйсунуш, дарсларга ўз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талаблари доирасида кундалик ўзлаштириш нормаларини бажариш, амалиётда бўлиш, деканатнинг берган жамоатчилик топшириқларини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам ўз ичига

олади. Бу рол унинг уйга боргач бажарадиган «фарзандлик» роли (ота ва она, яқин қариндошлар олдида) талаб ва имтиёзларидан фарқ қилади. Яъни, конкрет шахснинг ўзига хослиги ва қайтарилмаслиги у бажарадиган турли-туман ижтимоий ролларнинг характеридан келиб чиқади. Шунга кўра, кимдир «тартибли, баъмани, фозил, ахлоқли ва одобли» дейилса, кимдир беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккиюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда — бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўплиги сабабли ҳам, турли вазиятлардаги унинг мавқеи — статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, ноқулай ва нобопроқ мавқеи эгаллаб қолиши мумкин. Қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда — шахс ички руҳий қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, сиртдан тахсил олаётган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганлигини билиб, руҳий азобга тушади: бир томондан, талабачилик ва унинг талаблари, иккинчи томондан — касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий вазият ва бозор муносабатлари шароитидаги рақобат муҳити шахсдан бир вақтнинг ўзида қатор қобилиятлар ва малакаларни талаб қилмоқдаки, айниқса, ёшлар ўзгарувчан шароитларга тезроқ мослашиш учун баъзан бир-бирига зид хислатларни ҳам хулқда намоён қилишга мажбур бўлишмоқда. Масалан, ёш оила бошлиғи, талаба, оналарга моддий жиҳатдан қарам бўлмаслик учун, бир вақтнинг ўзида ҳам итоткор, интизомли талаба ва ишдан кейин эса — чаққон ва удабурон, талбиркор, тижоратчилик билан шуғулланишга мажбур бўлиши мумкин. Бу ҳолат табиий, шахсдан кучли ирода, доимий интилувчанлик ва ўз устидан муттасил ишлашни талаб қилади.

Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англалиши. Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ-атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг коми-

лаги, унинг ахлоқ — ижтимоий нормалар доирасидаги мақбул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз-ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимоий хулқ-шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқ-атворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, роҳларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

Шахснинг ўзи, ўз хулқ-атвори хусусиятлари, жамиятдаги мақодини тасаввур қилишидан ҳосил бўлган образ — «Мен» — образи деб аталиб, унинг қанчалик адекватлиги ва реалликка яқинлиги шахс баркамоллигининг мезонларидан ҳисобланади.

«Мен» — образининг ижтимоий психологик аҳамияти шундаки, у шахс тарбиясининг ва тарбияланганлигининг муҳим омилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, тарбия шахснинг ўзи ва ўз сифатлари тўғрисидаги тасаввурларининг шаклланиши жараёнидир, деб таъриф бериш мумкин. Демак, ҳар бир инсон ўзини, ўзлигини қанчалик аниқ ва тўғри билса, тасаввур қилса, унинг жамият нормаларига зид ҳаракат қилиш эҳтимоли ҳам шунчалик кам бўлади, яъни у тарбияланган бўлади.

Ўз-ўзини англаш, ўзидаги мавжуд сифатларни баҳолаш жараёни кўпинча конкрет шахс томонидан оғир кечали, яъни, инсон табиати шундайки, у ўзидаги ўша жамият нормаларига тўғри келмайдиган, ноъмақул сифатларни англамасликка, уларни «яширишга» ҳаракат қилади, хаттоки, бундай тасаввур ва билимлар олгисизлик соҳасига сиқиб чиқарилади (австриялик олим З. Фрейд назариясига кўра). Бу атайлаб қилинадиган иш бўлмай, у ҳар бир шахсдаги ўз шахсиятини ўзига хос ҳимоя қилиш механизмидир. Бундай ҳимоя механизми шахсни кўпинча турли хил ёмон асоратлардан, ҳиссий кечинмалардан асрайди. Лекин шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, «Мен» — образининг ижобий ёки салбийлигида яна ўша шахсни ўраб турган ташқи муҳит, ўзгалар ва уларнинг муносабати катта рол ўйнайди. Одам ўзгаларга қараб, гўёки ойнада ўзини кўргандай тасаввур қилади. Бу жараён психологияда **рефлексия** деб аталади. *Унинг моҳияти* — айнан ўзига ўхшаш одамлар образи орқали ўзи тўғрисидаги образни шакллантириш, жонлантиришдир.

Рефлексия «Мен» — образи эгасининг онгига тааллуқти жар- ёндир. Масалан, кўчада бир танишингизни учратиб қолдингиз. Сиз тинмай унга ўз ютуқларингиз ва машғулотларингиз ҳақида гапирмоқдасиз. Лекин гап билан бўлиб, унинг қаергадир шоша- ётганлигига эътибор бермадингиз. Шу нарса ни сиз унинг бе- тоқатлик билан сизни тинглаётганлигидан, ҳаёли бошқа ерда турганлигидан билиб қоласиз ва шу орқали айни шу пайтда «махмадона, лақмароқ» бўлиб қолганингизни сезасиз. Кейинги сафар шу ўртоғингиз билан учрашганда, олдинги хатога йўл қўймаслик учун «Ўртоқ, шошмаяпсанми?» деб сўраб ҳам кўясиз. Ана шу илгариги рефлексиянинг натижасидир. Яъни, суҳбатдош ўрнига туриб, ўзингизга ташланган назар («мен унга қандай кўринияшман?») — рефлексиядир.

Шахснинг ўзи ҳақидаги образи ва ўз-ўзини англаши ёш ва жинсий ўзига хосликка эга. Масалан, ўзига нисбатан ўта қизиқувчанлик, ким эканлигини билиш ва англашга интилиш ай- ниқса, ўсмирлик даврида ривожланади. Бу даврда пайдо бўладиган «катталиқ» хисси қизларда ҳам, ўсмир йигитчаларда ҳам нафақат ўзига, балки ўзгалар билан бўладиган муносабатларини ҳам белги- лайди. Қизлардаги «Мен» — образининг яхши ва ижобий бўлиши кўпроқ бу образнинг аёллик сифатларини ўзида мужассам эта олиши, аёллик хислатларининг ўзида айни пайтда мавжудлигига боғлиқ бўлса, йигитлардаги образ кўпроқ жисмонан баркамоллик мезонлари билан нечоғли уйғун эканлигига боғлиқ бўлади. Шу- нинг учун ҳам ўсмирликда ўғил болалардаги бўйнинг пастлиги, мускулларнинг заифлиги ва шу асосда қурилган «Мен» — образи қатор салбий таассуротларни келтириб чиқаради. Қизларда эса ташқи тарафдан гўзалликка, келинганлик, одоб ва аёлларга хос қатор бошқа сифатларнинг бор — йўқлигига боғлиқ ҳолда «Мен» образи мазмунан идрок қилинади. Қизларда ҳам ортиқча вази ёки терисида пайдо бўлган айрим тошмалар ёки шунга ўхшаш физио- логик нуқсонлар кучли салбий эмоцияларга сабаб бўлса-да, бари- бир, чиройли кийимлар, тақинчоқлар ёки сочларнинг ўзига хос турмаги бу нуқсонларни босиб кетадиган омиллар сифатида қаралади.

«Мен» — образи ва ўзини-ўзи баҳолаш. «Мен» — образи асо- сида ҳам бир шахсда ўз-ўзига нисбатан баҳолар тизими шакл- ланадики, бу тизим ҳам образга мос тарзда ҳар хил бўлиши мумкин. **Ўз-ўзига нисбатан баҳо** турли сифатлар ва шахснинг орттирилган тажрибаси, шу тажриба асосида ётган ютуқларига

боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Яъни, айти бирор иш, ютуқ юзасидан ортиб кетса, бошқаси таъсирида — аксинча, пастлаб кетиши мумкин. Бу баҳо аслида шахсга бошқаларнинг реал муносабатларига боғлиқ бўлса-да, аслида у шахс онги тизимидаги мезонларга, яъни, унинг ўзи субъектив тарзда шу муносабатларни қанчалик қадрлашига боғлиқ тарзда шаклланади. Масалан, мактабда бир фан ўқитувчисининг болага нисбатан ижобий муносабати, доимий мақтовлари унинг ўз-ўзига баҳосини оширса, бошқа бир ўқитувчининг салбий муносабати ҳам бу баҳони пастлатмаслиги мумкин. Яъни, бу баҳо кўпроқ шахснинг ўзига боғлиқ бўлиб, у субъектив характерга эгадир.

Ўз-ўзига баҳо нафақат хақиқатга яқин (адекват), тўғри бўлиши, балки у ўта паст ёки юқори ҳам бўлиши мумкин.

Ўз-ўзига баҳонинг паст бўлиши кўпинча атрофдагиларнинг шахсга нисбатан қўяётган талабларининг ўта ортиқлиги, уларни уддалай олмаслик, турли хил эътирозларнинг доимий тарзда билдирилиши, ишда, ўқишда ва муомала жараёнидаги муваффақиятсизликлар оқибатида хосил бўлиши мумкин. Бундай ўсмир ёки катта одам ҳам, доимо тушкунлик ҳолатига тушиб қолиши, атрофдагилардан четроқда юришга ҳаракат қилиши, ўзининг кучи ва қобилиятларига ишончсизлик кайфиятида бўлиши билан ажралиб туради ва бора-бора шахсда қатор салбий сифатлар ва ҳатти-харакатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Хаттоки, бундай ҳолат суицидал ҳаракатлар, яъни ўз жонига қасд қилиш, реал борлигидан «қочишга» интилиш психологиясини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Ўзи-ўзига баҳо ўта юқори ҳам шахс хулқ-атворида яхши таъсир кўрсатмайди. Чунки, у ҳам шахс ютуқлари ёки ундаги сифатларнинг бошқалар томонидан сунъий тарзда бўрттирилиши, ноўрин мақтовлар, турли қийинчиликларни четлаб ўтишга интилиш туфайли шаклланади. Ана шундай шароитда пайдо бўладиган психологик ҳолат «ноадекватлилик эффекти» деб аталиб, унинг оқибатида шахс хаттоки, мағлубиятга учраганда ёки ўзида ночорлик, уқувсизликларни сезганда ҳам бунинг сабабини ўзгаларда деб билади ва шунга ўзини ишонтиради ҳам (масалан, «халақит берди-да», «фалончи бўлмаганида» каби баҳоналар кўпаяди). Яъни, нимаики бўлмасин, айбдор ўзи эмас, атрофдагилар, шароит, тақдир айбдор. Бундайлар ҳақида бора-бора одамлар «оёғи ердан узилган», «манмансираган», «димоғдор» каби сифатлар билан гани-

ра бошлайдилар. Демак, ўз-ўзига баҳо реалистик, адекват, тўғри бўлиши керак.

Реалистик баҳо шахсни ўраб турганлар — ота-она, яқин қариндошлар, педагог ва мураббийлар, кўни-қўшни ва яқинларнинг ўринли ва асосли баҳолари, реал самимий муносабатлари маҳсули бўлиб, шахс ушбу муносабатларни илк ёшлигиданоқ ҳолис қабул қилишга, ўз вақтида керак бўлса тўғрилашга ўргатилган бўлади. Бунда шахс учун эталон, ибратли ҳисобланган инсонлар гуруҳи — **референт** гуруҳнинг роли катта бўлади. Чунки биз кундалик ҳаётда ҳамманинг фикри ва баҳосига кулоқ солавермаймиз, биз учун шундай инсонлар мавжудки, уларнинг ҳаттоки, оддийгина танбеҳлари, маслаҳатлари, ҳаттоки, мақтаб туриб берган танбеҳлари ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай референт гуруҳ реал мавжуд бўлиши (масалан, ота-она, ўқитувчи, устоз, яқин дўстлар), ёки нореал, ҳаёлий (китоб қаҳрамонлари, севимли актёрлар, идеал) бўлиши мумкин. Шунинг учун ёшлар тарбиясида ёки реал жамоадаги одамларга мақсадга мувофиқ таъсир ёки тазйик кўрсатиш керак бўлса, уларнинг эталон, референт гуруҳини аниқлаш катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Шундай қилиб, ўз-ўзига баҳо соф ижтимоий ходиса бўлиб, унинг мазмуни ва моҳияти шахсни ўраб турган жамият нормаларига, шу жамиятда қабул қилинган ва эъзозланадиган қадриятларга боғлиқ бўлади. Кенг маънодаги йирик ижтимоий жамоалар эталон ролини ўйнаши оқибатида шаклландиган ўз-ўзига баҳо — ўз-ўзини баҳолашнинг юксак даражаси ҳисобланади. Масалан, мустақиллик шароитида мамлакатимиз ёшлари онгига миллий қадриятларимиз, ваганпарварлик, адолат ва мустақиллик мафкурасига садоқат ҳисларининг тарбияланиши, табиий, ҳар бир ёш авлодда ўзлигини англаш, ўзи мансуб бўлган халқ ва миллат маънавиятини қадрлаш ҳисларини тарбияламоқда. Бу эса, ўша юксак ўз-ўзини англашнинг пойдевори ва муҳим шакллантирувчи механизмидир.

Демак, ўз-ўзини баҳолаш — ўз-ўзини тарбиялашнинг муҳим мезонидир. Ўз-ўзини тарбиялаш омиллари ва механизмларига эса, қуйидагилар киради:

- ўз-ўзи билан мулоқот (ўзини конкрет тарбия объекти сифатида идрок этиш ва ўзи билан мулоқотни ташкил этиш сифатида);

- ўз-ўзини ишонтириш (ўз имкониятлари, кучи ва иродасига ишониш орқали, ижобий хулқ нормаларига бўйсундириш);
- ўз-ўзига буйруқ бериш (тиғиз ва экстремал ҳолатларда ўзини қўлга олиш ва мақбул йўлга ўзини чорлай олиш сифати);
- ўз-ўзига таъсир ёки аутосуггестия (ижтимоий нормаларлап келиб чиққан ҳолда ўзида маъқул установакаларни шакллантириш);
- ички интизом — ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим мезони, ҳар доим ҳар ерда ўзининг барча ҳаракатларини мунтазам равишда коррекция қилиш ва бошқариш учун зарур сифат.

Юқоридаги ўз-ўзини бошқариш механизмлари орасида психологик нуқтаи назардан ўз-ўзи билан амалга ошириладиган **ички диалог** алоҳида ўрин тутати. *Ўз-ўзи билан диалог* — оддий тил билан айтганда, ўзи билан ўзи гаплашишдир. Аслида бу қобилият бизнинг бошқалар билан амалга оширадиган ташқи диалогларимиз асосида ривожланади, лекин айнан ички диалог муҳим регулятив роль ўйнайди. Е. Климов бундай диалогнинг уч босқичини кўрсатиб ўтади. 4-жадвалда шахс ички диалогининг босқичлари ва ҳар бир босқичга хос бўлган белгилар келтирилган.

Демак, шахснинг қандай сифатларга эга эканлиги, ундаги баҳоларнинг объективлигига боғлиқ тарзда ўз-ўзи билан мулоқатга киришиб, жадвалдагига мувофиқ шахс ўзини назорат қила олади. Шунинг учун ҳам ҳаётда шундай кишилар учрайдики, кагга мажлисда иши танқидга учраса ҳам, ўзига ҳолис баҳо бериб, керакли тўғри хулосалар чиқара олади, шундай одамлар ҳам борки, арзимаган хатолик учун ўз «ич-этини еб ташлайди». Бу ўша ички диалогнинг ҳар кимда ҳам хил эканлигидан дарак бевучи фактлардир.

Успирилик даврида шахс ижтимоийлашуви. Шахс, унинг дунёни билиш, ўзини ва атрофидаги инсоний муносабатларни билиш, тушуниши ва ўзаро муносабатлар жараёнида ўзидаги такрорланмас индивидуаллиликни намоён қилиши ҳамда ушбу жараёнларнинг ёшга ва жинсга боғлиқ айрим жиҳатларини таҳлил қилиш бизга умумий равишда шахс-жамиятда яшайдиган ижтимоий мавжудотдир, деган хулосани қайтаришга имкон беради. Яъни, у тутилган онидан бошлаб ўзига ўхшаш инсонлар қуршовида бўлади ва унинг бутун руҳий потенциали ана шу ижтимоий муҳитда намоён бўлади. Чунки агар инсоннинг онтогенетик тараққиёти тарихига эътибор берадиган бўлсак, хали гапирмай туриб, одам боласи ўзига ўхшаш мавжудотлар даврасига тушади ва кейингина ижтимоий мулоқотнинг барча кўринишларининг фаол объекти ва субъектига айланади. Шу нуқтаи назардан, ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга

қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтимоийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Жадвал 4

Шахс аутодиалогининг муҳим белгилари.

Ички диалогнинг шаклланганлик даражаси	Босқичлари	Ички диалогнинг даражавий белгилари (аутокоммуникация)
Олий даража	6-босқич	Шахсий мазмундаги диалог (ўзидаги шахсий сифатларни муҳокама қилиш, шахсий мулоҳаза)
	5-босқич	Ходиса ва нарсаларга боғлиқ бўлган сифатлар хусусидаги ички диалог
Ўрта даража	4-босқич	Шахсий сифатлар муҳокамасига қаратилган саволлар — ўзига талаблар
	3-босқич	Бошқаларнинг баҳолари таъсиридаги ички мулоҳазалар, шахсий аҳамият касб этган ўзгалир фикрлари асосида ички диалог
Қуйи даража	2-босқич	Шахсий сифатларга алоқадор бўлмаган ўзгалир фикрлари асосидаги диалог (ходиса ва нарсаларга алоқадор фикрлар)
	1-босқич	Кимдир нима ҳақидадир гапириши мумкин бўлган ҳолатлар юзасидан тасаввурлар, лекин аниқ фикр ёки муносабат йўқ. Аутокоммуникацияга хожат йўқ.

Демак, социализация ёки *ижтимоийлашув* — инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт — фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Соғда тил билан айтганда, ижтимоийлашув — ҳар бир шахснинг жамиятта

қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

Ижтимоийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутади. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуқтаи назаридан субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10 — 15 та ўқувчидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота-оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 ўқувчининг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсаткичлари ва иқтидориди акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама-қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий ҳулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда «Қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қилишлари оилада олинади ва бу қилиш жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи-ижтимоийлаштирувчи роль ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одам-

лар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақли, саришгали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда саҳар туриб кўча — эшикларни суғуриш одатта айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охирилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйғунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охириги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаямиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин, аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим-боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтага назардан ўқувчилар дили, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тап олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта рол ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижобий мунозаралар ва бахслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити — бу меҳнат жамоаларидир. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерда шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга

бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. Қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар характерига таъсир қилади. Лекин барибир шахнинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири — ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўпинча ойлик-маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соғлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятта асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта рол ўйнайди.

Катта ёшдаги ижтимоийлашувнинг ўзига хослиги шундаки, унда индивидуализация жараёни аниқроқ, сезиларлироқ кечеди. Чунки катта одам нафақат ташқи таъсирларни ўзлаштиради, балки ўзидаги иқтидор, малакалари билан бошқаларга ҳам тарбиявий таъсир, шахсий ўрнак кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Шу нуқтаи назаридан, қарилликнинг ижтимоий моҳияти шундаки, ота-боболаримиз, онахонларимиз асосан ўзларидаги мавжуд ижтимоий тажрибани бошқаларга (фарзандлар, набиралар, маҳалладаги ёшлар ва ҳоказо) узатиш билан шуғулланидилар ва бу нарса айниқса, Шарқ халқларида жуда эъзозланади. Шу сабабли ҳам мустақил юртимизда қариялар эъзозланади, маҳалланинг бошқарув роли кун сайин оширилмоқда, оила тарбиянинг бош ўчоғи сифатида давлат ҳимоясида бўлиб келмоқда. Бу мустақил давлат ёшларида янгича тафаккур ва онгнинг шаклланишига, юртга садоқат, ватанпарварликнинг ривожига ўз хиссасини қўшади.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс йўналишининг шаклланиши.

Ижтимоийлашувнинг институтларидан ташқари унинг оқибати масаласи ҳам психологияда муҳим амалий аҳамиятга эга. Шахс ижтимоийлашувининг энг асосий маҳсули — бу унинг ҳаётда ўз ўрнини топиб, жамиятта манфаат келтирувчи фаолиятларда иштирок этишидир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, шахснинг йўналганлиги масаласига ҳам фақат катта эътибор берилмайди. *Ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан турғун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик шахснинг йўналганлиги деб аталади.*

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмларини куйидагилар ташкил этади:

Масъулият. Бу ижтимоийлашув жараёнида шахснинг етуқлигини белгиловчи муҳим кўрсаткичлардан саналади. Охириги йилларда психологияда *назорат локуси назарияси (теория локуса контроля)* кенг тарқалдики, унга кўра, ҳар бир инсонда икки типли масъулият кузатилади. Биринчи типли масъулият шундайки, шахс ўзининг ҳаётида рўй бераётган барча ходисаларнинг сабабчиси, масъули сифатида фақат ўзини тан олади. («Мен ўзим барча нарсаларга масъулман. Менинг ҳаётим ва ютуқларим фақат ўзимга боғлиқ, шунинг учун ўзим учун ҳам, оилам учун ҳам ўзим жавоб бераман»). Масъулиятлиликнинг иккинчи тури ушдан фарқли, барча рўй берган ва берадиган воқеа, ходисаларнинг сабабчиси ташқи омиллар, бошқа одамлар (ота-она, ўқитувчилар, ҳамкасблар, бошлиқлар, танишлар ва бошқ.).

Хориж мамлакатларда ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, иккинчи турли масъулият кўпроқ ўсмирларга хос бўлиб, улардан 84% масъулиятни фақат бошқаларга юклашга мойил эканлар. Бу маълум маънода ёшлар ўртасида масъулиятсизликнинг авж олганлигидандир. Шунинг учун ҳам «назорат локуси» тушунчасини фанга киритган америкалик олим Дж. Роттер (J. Rotter) нинг фикрича, масъулиятни ўз бўйнига олишга ўргатилган болаларда ҳавотирлик, нейротизм, конформизм холатлари кам учиради. Улар ҳаётга тайёр, фаол, мустақил фикр юритувчилардир. Уларда ўз -ўзини ҳурмат ҳисси ҳам юқори бўлиб, бу бошқалар билан ҳам ҳисоблашини янашга сира ҳалақит бермайди. Шунинг учун ижтимоийлашувнинг муҳим босқичи кечадиган таълим муассасаларида ёшларга кўпроқ ташаббус кўрсатиш, мустақил фикрлаш ва эркинликни ҳис қилишга шароит яратиш керак ва бу ҳозирги кунда Президентимиз И. Каримов сиёсатининг асосини ташкил этади.

Мақсадлар ва идеаллар. Ижтимоийлашувнинг масъулият ҳиссига боғлиқ йўналишларидан яна бири шахсда шаклландирган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш ва узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон — маънавиятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг анланганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги билан характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода

идеаллар ҳам роль ўйнайди. Идеаллар — шахснинг ҳозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу — умидлари, улар онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит булиб, ўша идеаллар объекти билан шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, ўсмирнинг идеали отаси, у отасидай машҳур ва эл суйган ёзувчи бўлмоқчи. Бу орзуга яқин келажакда эришиб бўлмайди, лекин айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишга иродани сафарбар қилишга ёрдам беради.

Қизиқишлар ва дунёқараш. Қизиқишлар ҳам англаган мотивлардан бўлиб, улар шахсни атрофида рўй бераётган барча ходисалар, оламлар, уларнинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишлар мазмунан кенг ёки тор, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт томондан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқарашини ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлади. Чунки *эътиқод* шахснинг шундай онгли йўналишики, унга ўз қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда яшашга имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни ҳурмат қилади. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин — Ватанга эътиқод, динга, фанга, касбга, ахлоқий нормаларга, оилага, гўзалликка ва шунга ўхшаш.

Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиздаги дунёқарашни шакллантиради. *Дунёқараш* — тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва гоялар мажмуи булиб, у шахсни маълум бир қолитда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда жамиятда муносиб ўрин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга салоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинларига меҳрибон ва таянган йўлига — касби, маслағи ва эътиқодига содиқликни назарда тутди. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир.

Шахс дунёқарашини ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар. **Миллий ва маънавий қадриятларнинг роли.** Дунёқараш — шахснинг шахслигини (индивид эмас), унинг маънавиятини, ижтимоийлашуви даражасини кўрсатувчи кучли мотивлардандир.

Шунинг учун ҳам унинг шаклланиши ва ўзгариши масаласи муҳим масалалардан бўлиб, ҳамма вақт ва даврларда ҳам ўта долзарб бўлиб келган. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, жамиятда туб ислоҳотлар бошланди. Аю шу ислоҳотларнинг асосий йўналишларидан бири — маънавий-маърифий ислоҳотлар бўлиб, унинг асосий мақсади жамият аъзолари дунёқарашини истиқдол руҳида шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Давлатимизнинг ёшлар борасидаги сиёсатининг асосини ҳам уларда янгича хурфикрлик билан янгича дунёқарашни шакллантиришдир. Бу ўринда психология ўзгаришлар шароитида эътиқод, дунёқараш ва идеаллар ўзгаришига сабаб бўлувчи омиллар хусусида кўйидагилар ажратади:

1. Маънавият ва маърифат. Аввало маърифат хусусида. Бу — одамнинг табиат, жамият ва инсонлар тўғрисидаги турли билимлари, тушунчалари, маълумотлари мажмуи бўлиб, унинг мазмуни бевосита шахс дунёқарашининг мазмун — моҳиятини белгилайди. Демак, ёшларга қаратилган ва улар ўқиб, ўрганиши учун йўналтирилган барча турдаги маълумотлар (китоблар, оммавий-ахборот воситалари орқали, мулоқот жараёнида), улар асосида шаклланидиган янгича тасаввурлар янгича дунёқараш учун заминдир. Мустақиллик йилларида эски, ўзини тарих олдида оқламаган мафкурадан воз кечилди, янги мустақиллик ғояси, унинг асосий тамойиллари, ёшларни маърифатли қилиш борасидаги вазифалар Давлатимиз раҳбари И. А. Каримов асарларида мухтасар, аниқ баён этилган. Улар асосида мамлакатимизда янги «Таълим тўғрисидаги Қонун» ва «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» қабул қилинди. Улар ёшларнинг энг илғор илм-фан ютуқларидан бохабар қилиш, буюк алломалар меросини чуқур ва тереқ ўрганиш, замонавий технологиялар асосида таълим-тарбия жараёнини танкил қилиш, ёшларни маърифатли қилишнинг барча шарт-шароитларини яратишни назарда тутди. Бу сайёи — ҳаракатлар маънавият борасидаги ислоҳотлар, ўзбек маданияти, санъати, адабиётини ривожлантириш ишлари, тарихимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган оламшумул ишлар табиий, ёшларимизда янгича дунёқарашнинг шаклланишига асос бўлади.

2. Оила. Юртимизда оила ҳамиша давлат ҳимоясида ва олий кадрият сифатида эъзозланади. Оила ижтимоийланувнинг асосий ва муҳим ўчоғи бўлгани учун ҳам унинг шгу муҳитда тарбияланаётган ёшлар эътиқоди ва дунёқарашилаги роли сези-

ларлидир. Республикамизда «Оила»йили деб эълон қилиниши, «Оила» илмий-амалий Маркази ўз фаолиятини бошлаши жамиятда, ёшлар тарбияси борасида оиланинг роли ва масъулиятини оширишга қаратилган муҳим тадбир бўлди ва уларда юртга, Ватанга, яқинларга садоқат, муҳаббат ҳисларини тарбиялаш орқали дунёқарашлари мазмунига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

3. **Мафкура.** ҳар бир даврнинг ўз мафкураси бўлади ва у шахс ижтимоийлашуви жараёнида унинг онгига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Коммунистик мафкурадан батамом воз кечган жамиятимизда янги мустақиллик мафкураси шаклланимоқда. Зеро, мафкура жамият аъзоларининг табиат, жамият ва ижтимоий жараёнлар хусусидаги ғоялари, билимлари мажмуи бўлиб, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ўз эътиқодига мос мафкурани танлайди. Мустақилликдан руҳланган, унинг моддий ва маънавий неъматларидан баҳраманд бўлаётган ўзбекистонликлар ўтган қисқа вақт мобайнида унинг қадриятлари, ҳар бир шахсга яратилаётган чексиз имкониятлари, илм ва билим борасидаги шарт-шароитларни англаб, ўзлари онгли равишда ана шу тузумга садоқат ва уни севиш, ардоқлаш ва ҳимоя қилишга тайёрлик фалсафасини шакллантирмоқдалар. Янги мафкура мустақиллик ва миллий қадриятлар ғояси таъсирида шаклланимоқда ва бу табиий, биринчи навбатда ёшлар дунёқарашини ўзгартирувчи муҳим шартдир.

4. **Ижтимоий установакалар.** Соф психологик маънода янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизм — бу ижтимоий установакалардир. Бу — шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлик сифатида одамдаги дунёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Рус олими В. А. Ядов ўзининг диспозицион концепциясини яратиб, унда установакаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган.

А) элементар установакалар (set) — оддий, элементар эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт-шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

Б) ижтимоий установакалар (attitud) — ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклланидиган ус-

ташовкалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установакалар — улар шахснинг умумий йўналишини белгилайди ва уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Г) Қадриятлар тизими — улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда қадр-қиммат топган нарсаларга нисбатан установака. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни тапқидсиз, муҳокамалярсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томондан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

Ижтимоий установакаларни ўзгартиришнинг энг содда ва қулай йўли — бу айни вазиятлар ва улардаги таъсирларни **қайтаришдир**. Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон онгида узоқ муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганда, *объективлашади*, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, у ерда бирор гоъни онга сингдиринг учун бир одам ёки бирор гуруҳ ўз сийсий, мафкуравий ёки бошқа қарашларини бир хил сўзлар ва иборалар, ҳаракатлар билан қайтараверади ва шу йўл билан кўнчилиكنинг маъқулланига эришади. Айниқса, сайлов олди талбирларида апа шу усул кенг қўлланилади. Шулардан келиб чиқиб, ижтимоий установакаларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқарашни ўзгартиришга эришинг мумкин.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Ижтимоийлашув, шахс йўналганлиги, мақсад, идеал, қизиқинг, эътиқод, дунёқараш, установака.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Шахс ва ижтимоий муҳит масаласи. Хулқ нормалари.
2. Ижтимоий санкциялар ва шахс хулқининг мувофиқлаги.
3. Шахснинг ўз-ўзини англаши «Менга» образи.
4. Шахс ва унинг ижтимоийлашуви омиллари («сўзканлари»).
5. Ижтимоийлашув ўчоқлари ва шарт-шароитлари.
6. Ижтимоийлашув босқичлари. Шахс ва жамият.

7. Шахс йўналишининг психологик тизими.
8. Шахс дунёқараши. Мустақиллик дунёқарашининг объектив шарт-шароитлари.
9. Янгича тафаккур ва соғлом эътиқод тарбияси.

Рефератив ишлар мавзулари.

1. Шахс нормал тараққиётининг омиллари.
2. Ўз-ўзини тарбиялаш концепцияси.
3. Ўз-ўзини баҳолаш мезонлари ва уларнинг муҳитга боғлиқлиги
4. Шахс хусусиятларининг барқарорлиги муаммоси.
5. Шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида оиланинг роли.
6. Шахс ижтимоийлашувида мактабнинг ўрни
7. Расмий ва норасмий ижтимоийлашув институтлари.
8. Шахс йўналишининг шаклланишида масъулиятнинг аҳамияти.
9. Шахс хусусиятларининг барқарорлиги ва ўзгарувчанлиги муаммоси.
10. Эътиқод ва дунёқарашнинг шаклланишида профессионал йўналишнинг роли.

Тавсия этиладиган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Барқамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., 1998
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга илгирмоқда. — Т., 1999.
4. Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник — М., 1998.
5. Бернс Р. В. Я — концепция и воспитание. — М., 1986.
6. Иброҳимов А. ва бошқ. Ватан туйғуси. — Т. 1996.
7. Каримова В. М. Ижтимоий психология асослари. — Т., 1994.
8. Каримова В. ва б.қ. Мустақил фикрлаш. — Т.: Шарқ, 2000.
9. Кон И. С. Психология ранней юности. — М., 1989.
10. Майерс Д. Социальная психология. — СПб., 1997
11. Моргунов Е. Б. Личность и организация. — М., 1996.
12. Муздыбаев К. Психология ответственности. — М., 1983.
13. Олдишор Гурдон В. Личность в психологии. — М., 1998.
14. Психология. Учебник. Под ред А. Крылова. — М., 1998.
15. Ядов В. А. Социальная идентичность личности. — М., 1994.

Машқлар.

1. Ўзингизга ўзингиз савол-жавоблар тартида хат ёзишга ҳаракат қилинг. Ёзганда кўп ўйланмай, қаллага келган саволга, мос тарзда жавоб ёзинг. Жавобларни шарҳлаш ўзингизга ҳавола. Ўзингиз ҳолис ҳулоса чиқаринг.

2. «Яқингача менинг психикам тўғрисида нималарни битмас олим, энди нималарни биламан?» деган саволга ёзма жавоб ёзинг.

3. Иловада келтирилган методикалар орасида ўз-ўзини баҳолаш методикасини топинг ва ўзингизни аввал ўзингиз текширинг, сўнгра ўртоғингиздан илтимос қилинг.

4-мавзу. ШАХСНИНГ ФАОЛЛИГИ. ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ, МОТИВАЦИЯСИ ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ. ИЖТИМОЙ ХУЛҚ МОТИВАЦИЯСИ. АНГЛАНГАН ВА АНГЛАИМАГАН МОТИВЛАР

- РЕЖА:**
1. Шахс ва унинг фаоллиги
 2. Фаолиятнинг турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар.
 3. Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси.
 4. Мотивларнинг турлари
 5. Мотивларнинг анланганлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси.

Шахс ва унинг фаоллиги. Жамият билан доимий муносабатни ушлаб турувчи, ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хусусият — бу унинг *фаоллигидир*. Фаоллик (лотинча «actus» — ҳаракат, «activus» — фаол сўзларидан келиб чиққан тушунча) шахснинг ҳаётдаги барча хатти-ҳаракатларини намоён этишини тушунтирувчи категориядир. Бу — ўша оддий қўлимизга қалам олиб, бирор чизикча тортиш билан боғлиқ элементар ҳаракатимиздан тортиб, токи ижодий уйғониш пайтларимизда амалга оширадиган мавҳум фикрлашимизгача бўлган мураккаб ҳаракатларга алоқадор ишларимизни тушунтириб беради. Шунинг учун ҳам психологияда шахс, унинг онги ва ўз-ўзини англаши муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироки ва уни удаллаши алоқадор сифатлари орқали баён этилади.

Фанда инсон фаоллигининг асосан икки тури фарқланади:

А. Ташқи фаоллик — бу ташқаридан ва ўз ички истак-хоҳишларимиз таъсирида бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатларимиз, мушакларимизнинг ҳаракатлари орқали намоён бўладиган фаоллик.

Б. Ички фаоллик — бу бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита психик жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган, лекин фаолият кечишига таъсир кўрсатувчи омилларни ўз ичига олади.

Мисол тариқасида ҳаётдан шундай манзарани тасаввур қилайлик: узоқ айрилиқдан сўнг она ўз фарзанди висолига етди. Ташқи фаолликни биз онанинг боласига интигиши, уни кучоқлаши, юзларини сийлаши, кўзларидан оққан севинч ёшларидан кўрсак, ички фаоллик — ўша кўз ёшларини келтириб чиқарган физиологик жараёнлар, ички соғинчнинг асл сабаб-

лари (айрилиқ муддати, ночорлик туфайли айрилиқ каби янги мотивлар таъсири), кўриб идрок қилгандаги ўзаро бир-бирларига ингилишни таъминловчи ички, бир қарашда кўз билан илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Лекин шу манзарани бевосита гувоҳи бўлсак ҳам, уни ифодаланган расми кўрсак ҳам, тахминан қандай жараёнлар кечаётганлигини тасаввур қилишимиз мумкин. Демак, иккала турли фаоллик ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ташкил этади. Бир қарашда ҳар бир конкрет шахсга ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай фаоллик турлари аслида ижтимоий характерга эга бўлиб, шахснинг жамият билан бўладиган мураккаб ва ўзаро муносабатларининг оқибати ҳисобланади.

Инсон фаоллиги «ҳаракат», «фаолият», «хулқ» тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шахс ва унинг онги масаласига бориб тақалади. Шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади, ўзлигини намоён қилади ҳам. Демак, фаоллик ёки инсон фаолияти пассив жараён бўлмай, у онгли равишда бошқариладиган фаол жараён дир. Инсон фаоллигини мужассамлаштирувчи ҳаракатлар жараёни **фаолият** деб юритилади. Яъни, **фаолият** — инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқадиган, ҳамда ташқи оламни ва ўз-ўзини ўзгартириш ва тақомиллаштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир. Бу — ёш боланинг реал предметлар моҳиятини ўз тасаввурлари доирасида билишга қаратилган ўйин фаолияти, бу — моддий нсъматлар яратишга қаратилган меҳнат фаолияти, бу — янги кашфиётлар очишга қаратилган илмий-тадқиқотчилик фаолияти, бу — рекордларни кўпайтиришга қаратилган спортчининг маҳорати ва шунга ўхшаш. Шуниси характерлики, инсон ҳар дақиқда қандайдир фаолият тури билан машғул бўлиб туради.

Фаолият турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар. Ҳар қандай фаолият реал шарг-шароитларда, турли усулларда ва турлича кўринишларда намоён бўлади. Қилинаётган ҳар бир ҳаракат маълум нарсага — предметга қаратилгани учун ҳам, фаолият предметли ҳаракатлар мажмуи сифатида тасаввур қилинади. Предметли ҳаракатлар ташқи оламдаги предметлар хусусиятлари ва сифатини ўзгартиришга қаратилган бўлади. Масалан, маърузани конспект қилаётган талабанинг предметли ҳаракати ёзувга қаратилган бўлиб, у аввало ўша дафтардаги ёзувлар сони ва сифатида ўзгаришлар қилиш орқали, билимлар захирасини бойитаётган бўлади. Фаолиятнинг ва уни ташкил этувчи предметли ҳаракатларнинг айнан *тиллари*

йўналтиришганига қараб, аввало ташқи ва ички фаолият фарқланади. **Ташқи фаолият** шахсни ўраб турган ташқи муҳит ва ундаги нарса ва ҳодисаларни ўзгартиришга қаратилган фаолият бўлса, **ички фаолият** — биринчи навбатда ақлий фаолият бўлиб, у соф психологик жараёнларнинг кечишидан келиб чиқади. Келиб чиқиши нуқтаи назаридан ички-ақлий, психик фаолият ташқи предметли фаолиятдан келиб чиқади. Дастлаб предметли ташқи фаолият рўй беради, тажриба ортириб борилган сари, секин-аста бу ҳаракатлар ички ақлий жараёнларга айланиб боради. Буни нутқ фаолияти мисолида оладиган бўлсак, бола дастлабки сўзларни қаттиқ товуш билан ташқи нутқда ифода этади, кейинчалик ичида ўзича гапиришга ўрганиб, ўйлайдиган, мулоҳаза юритадиган, ўз олдига мақсад ва режалар қўядиган бўлиб боради.

Ҳар қандай шароитда ҳам барча ҳаракатлар ҳам ички-психологик, ҳам ташқи-мувофиқлик нуқтаи назаридан онг томонидан бошқарилиб боради. Ҳар қандай фаолият таркибида ҳам ақлий, ҳам жисмоний-мотор ҳаракатлар мужассам бўлади. Мисалан, фикрлаётган донишмандни кузатганмисиз? Агар ўйланаётган одамни зийраклик билан кузатсангиз, ундаги етакчи фаолият ақлий бўлгани билан унинг пешоналари, кўзлари, хаттоки, тана ва қўл ҳаракатлари жуда муҳим ва жиддий фикр хусусида бир тўхташга келолмаётганидан, ёки янги фикрни топиб, ундан мамнуният ҳис қилаётганлигидан дарак беради. Бир қарашда ташқи элементар ишни амалга ошираётган — мисол учун, узум кўчатини ортиқча барглاردан халос этаётган боғбон ҳаракатлари ҳам ақлий компонентлардан холи эмас, у қайси баргнинг ва нима учун ортиқча эканлигидан англаб, билиб туриб олиб ташлайди.

Ақлий ҳаракатлар — шахснинг онгли тарзда, ички психологик механизмлар воситасида амалга оширадиган турли-туман ҳаракатларидир. Экспериментал тарзда шу нарса исбот қилинганки, бундай ҳаракатлар доимо мотор ҳаракатларни ҳам ўз ичига олади. Бундай ҳаракатлар қўйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- **перцептив** — яъни булар шундай ҳаракатларки, уларнинг оқибатида атрофдаги предметлар ва ҳодисалар тўғрисида яхлит образ шаклланади;

- **мнемик фаолият**, нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва мазмунига алоқадор материалнинг эслаб қолиниши, эсга туширилиши ҳамда эсда сақлаб турилиши билан боғлиқ мураккаб фаолият тури;

• **фикрлаш фаолияти** — ақл, фаҳм-фаросат воситасида турли хил муаммолар, масалалар ва жумбоқларни ечишга қаратилган фаолият;

• **имажитив** — («image» — образ сўзидан олинган) фаолияти шундайки, у ижодий жараёнларда ҳаёл ва фантазия воситасида ҳозир бевосита онгда берилмаган нарсаларнинг хусусиятларини англаш ва ҳаёлда тиклашни тақозо этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар қандай фаолият ҳам ташқи ҳаракатлар асосида шаклланади ва мотор компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Агар ташқи фаолият асосида психик жараёнларга ўтиш рўй берган бўлса, бундай жараённи психологияда **интериоризация** деб аталади, аксинча, ақлда шаклланган ғояларни бевосита ташқи ҳаракатларда ёки ташқи фаолиятга кўчирилиши **экстериоризация** деб юритилади.

Фаолият турлари яна онгнинг бевосита ишгиروي даражасига кўра ҳам фарқланади. Масалан, шундай бўлиши мумкинки, айрим ҳаракатлар бошида ҳар бир элементни жиддий равишда, алоҳида-алоҳида бажаришни ва бунга бутун диққат ва онгнинг йўналишини талаб қилади. Лекин вақт ўтгач, бора-бора унда онгнинг ишгиروي камайиб, кўпгина қисмлар автоматлашиб боради. Бу оддий тилга ўтирилганда, **малака ҳосил бўлди** дейилади. Масалан, ҳар биримиз шу тарзда хат ёзишга ўрганганмиз. Агар малакаларимиз қатъий тарзда биздаги билимларга таянса, фаолиятнинг мақсади ва талабларига кўра ҳаракатларни муваффақиятли бажаришни таъминласа, биз буни **кўникмалар** деб атаймиз. *Кўникмалар* — доимо биздаги аниқ билимларга таянади. Масалан, кўникма ва малакалар ўзаро боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам ўқув фаолияти жараёнида шаклландиган барча кўникмалар ва малакалар шахснинг муваффақиятли ўқишини таъминлайди. Иккаласи ҳам машқлар ва қайтаришлар воситасида мустаҳкамланади. Агар, фақат малакани оладиган бўлсак, унинг шаклланиш йўллари куйидагича бўлиши мумкин:

- оддий намоёиш этиш йўли билан;
- тушунтириш йўли билан;
- кўрсатиш билан тушунтиришни уйғунлаштириш йўли билан.

Ҳаётда кўникма ва малакаларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жисмоний ва ~~ақлий~~ уринишларимизни енгиллаштиради ва ўқишда, меҳнатда, ~~спорт~~ соҳасида ва ижодиётда муваффақиятларга эришишимизни таъминлайди.

Фаолиятни классификация қилиш ва турларга бўлишнинг яна бир кенг тарқалган усули — бу барча инсонларга хос

бўлган асосий фаоллик турлари бўйича табақалашдир. Бу — мулоқот, ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятларидир.

Мулоқот — шахс индивидуал ривожланиши жараёнида намён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири. Бу фаолият инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири — инсон бўлиш, одамларга ўхшаб гапириш, уларни тушуниш, севиш, ўзаро муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шахс ўз тараққиётини айнан шу фаолият турини эгаллашдан бошлайди ва нутқи орқали (вербал) ва нутқсиз воситалар (новербал) ёрдамида бошқа фаолият турларини мукамал эгаллашга замин яратади.

Ўйин — шундай фаолият турики, у бевосита бирор моддий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томонидан ўзлаштирилади. Бола токи ўйнамагунча, катталар ҳагги-ҳарақатларининг маъно ва моҳиятини англаб етолмайди.

Ўқиш фаолияти ҳам шахс камолотида катта роль ўйнайди ва маъно касб этади. Бу шундай фаолликки, унинг жараёнида билимлар, малака ва турли кўникмалар ўзлаштирилади.

Меҳнат қилиш ҳам энг табиий эҳтиёжларга асосланган фаолият бўлиб, унинг мақсади албатта бирор моддий ёки маънавий неъматларни яратиш, жамият тараққиётига ҳисса қўшишидир.

Ҳар қандай касбни эгаллаш, нафақат эгаллаш, балки уни маҳорат билан амалга оширишда фаолиятнинг барча қонуниятлари ва механизмлари амал қилади. Олдийгина бирор касб малакасини эгаллаш учун ҳам унга алоқадор бўлган маълумотларни эслаб қолиш ва керак бўлганда яна эсга тушириш орқали уни бажариш бўлмай, балки ҳам ички (психик), ҳам ташқи (предметга йўналтирилган) ҳаракатларни онгли тарзда бажариш билан боғлиқ мураккаб жараёнлар ётишини унутмаслик керак. Лекин ҳар бир шахсни у ёки бу фаолият тури билан шуғулланишига мажбур қилган психологик омиллар-сабаблар муҳим бўлиб, бу *фаолият мотивларидир*.

Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси. Юқорида биз танишиб чиққан фаолият турлари ўз-ўзидан рўй бермайди. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай туғиши, эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунгириш учун психологияда «*мотив*» ва «*мотивация*» тушунчалари ишлатилади.

«Мотивация» тушунчаси «мотив» тушунчасидан кенгрок маъно ва мазмунга эга. **Мотивация** — инсон хулқ-атвори, унинг боғланиши, йўналиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини тушунтириб бериш керак бўлганда ишлатилади, яъни: «нега?», «нима учун?», «нима мақсадда?», «қандай манфаат йўлида?» деган саволларга жавоб қидириш — мотивацияни қидириш демакдир. Демак, у хулқнинг мотивацион таснифини ёритишга олиб келади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тутиши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: а) ички сабаблар, яъни хатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); б) ташқи сабаблар — фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари. Яъни, булар айни конкрет ҳолатларни келиб чиқишига сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар туфайли бошқариш одатда **шахсий диспозициялар** ҳам деб аталади. Улар шахс томонидан англаниши ёки англомаслиги ҳам мумкин. Яъни, баъзан шундай бўладики, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабатнинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб етмайди, «Нега?» деган саволга «Ўзим ҳам билмай қолдим, билмайман», деб жавоб беради. Бу англомаган диспозициялар ёки установкалар деб аталади. Агар шахс бирор касбга онгли тарзда қизиқиб, унинг барча сир-асрорларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қилса, бунда вазият бошқачароқ бўлади, яъни, диспозиция англоланган, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан *мотив* — конкретроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу хулқ-атворга нисбатан турган мойиллик, ҳозирликни тушунтириб берувчи сабабни назарда тутати. Машҳур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта кенг қамровли талқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Шуниси ажабланарлики, ўша бир конкрет вазият хусусидаги турли шахсларнинг баҳолари ҳам турлича бўлади. Бундан ташқари, бир шахснинг ўзи ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга боғлиқ ҳолда бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок

қилишга мойил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айни пайтдаги реал ҳаракатларини ўша маълум шароитдаги ички ва ташқи стимулларга унинг берган баҳоси ёки реакцияси сифатида қарамай, балки унда шунга ўхшаш ҳолатларни идрок қилишга ички бир хозирлик — диспозициянинг мавжудлиги билан тушунтириш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс хулқининг мотивацияси турли шароитлардан орттирилган тажрибага таянган, онгли тахлиллар, ҳаттоки, ижтимоий тажриба нормаларининг таъсирида шаклланидиган сабаблар комплексини ўз ичига олади. Масалан, техника олийгоҳларида: «Материалларнинг қаршилиги» номли курс бор дейлик. Шу курсни ўзлаштириш ва ундан синовдан ўтиш кўпчилиқка осонликча рўй бермайди. Ҳали курс бошланмасдан, ёш талабаларда шу курс ва унинг талабларига нисбатан шундай установа шаклланадики, албатта, бу курс қийин, уни олиб боровчи ўқитувчи ўта талабчан, қаттиққўл ва ҳоказо деган. Бундай мотивация мана неча авлод талабалари бошдан кечираётган ҳолат. Энди конкрет шахснинг дарс жараёни бошланган кейинги ҳаракатлари конкрет мотивлар билан изоҳланади ва тиришқоқ талаба учун бу фан ҳам бошқа фанлар қатори тинимсиз изланиш, ўз вақтида дарсларни тайёрлашни талаб қилса, бошқаси учун (дангасароқ талаба учун) бу дарсдан кейин дарс йўқ ва у қачон шу сесместр туташини кутиб ҳаракат қилади.

Ҳар қандай мотивларнинг орқасида шахснинг эҳтиёжлари ётади. Яъни, мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар пайдо бўлади ва айнан уларнинг табиати ва заруратига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Мисол учун талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билгим, илм олиш, қизиқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж тараққиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қониқтирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи, била учун мотив ўрнини босади. Яна бир оддий мисол: кўлингизда китоб бор. Сиз ҳали уни ўқийди бошлямадингиз. Лекин ўқиш истаги бор, шу истакнинг ортида эса, ўша мазмунни билиш ва унинг тагига етиш эҳтиёжи туради. Рус олими Р. Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади.

Умуман, ҳар қандай шахс-даги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Биологик эҳтиёжлар* — бу — физиологик (ташналик, очлик, уйку), жинсий, мослашув эҳтиёжлари.

2. *Ижтимоий эҳтиёжлар* — бу — меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва ахлоқий-маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни, улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характериға боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг емишга-овқатға бўлган эҳтиёжимизни олсак, у ҳам конкрет муҳитға қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Яна мисол учун, тўй маросимлари ёки жуда тўкин дастурхон атрофида ўтирган одам нима учун шунчалик кўп овқат истеъмол қилиб юборганини билмай қолади. Агар бу табиат кўйини ёки пахта даласидаги хашар бўлса-чи, бир бурда иссиқ нон ҳам бутун танаға роҳат бахш этувчи малҳам бўлиб, очликни билинтирмайди. Камтарона дастурхондан овқат еб ўрганган киши оз-оз ейишға ўрганса, ёшлигидан нормадан ортиқ еб ўрганган одам врач олдиға бориб, ўзи учун оздирувчи дори-дармон сўраса сўрайдики, лекин уйда ўзи емишини назорат қилиши кераклигини билмайди. Демак, бу ҳам маданиятға, этикаға, оила муҳитиға бевосита боғлиқ нарса экан-да.

Умуман шахс ижтимоий хулқи мотиви ҳақида гап кетганда, унинг икки томони ёки элементи ажратилади: **ҳаракат дастури ва мақсад**. Ҳаракат дастури мақсадға эришишнинг воситаларига аниқлик киритади. Шунинг учун ҳам дастурда назарда тутилган воситалар мақсадға эришишни оқлаши керак, акс ҳолда дастур ҳеч нарса бермайди. Масалан, баъзи ота-оналар фарзандларини яхши тарбиялаш ва ундан идеалларидаги шахс етишиб чиқишини орзу қилиб, унинг олдиға жуда оғир тарбиявий шартларни қўядилар, бола эркинлиги бўғилади, у қатъий назорат муҳитида ушланади. Оқибатда бола кейинчалик бошқариб бўлмайдиган, қайсар, унча-мунча ташқи таъсирға берилмайдиган бўлиб қолиб, ҳар қандай бошқа ижтимоий шароитда қийналадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мотив ҳар доим аниқланган, эҳтиёжлар мувофиқлаштирилган ва мақсадлар ва унга етиш воситалари аниқ бўлиши керак. Шундагина ижтимоий хулқи жамиятға мос бўлади.

Мотивларнинг турлари. Турли касб эгалари фаолияти мотивларини ўрганишда мотивлар характерши билиш ва уларни ўзгартириш муаммоси аҳамиятға эга. Шундай мотивлардан бири турли хил фаолият соҳаларида муваффақиятға эришни мотиви бўлиб, бундай назариянинг асосчилари америкалик олимлар Д.

Маклелланд, Д. Аткинсон ва немис олими Х. Хекхаузенлар ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамда турли ишларни бажаришни таъминловчи асосан икки турдаги мотив бор: **муваффақиятга эришиш мотиви** ҳамда **муваффақиятсизликлардан қочиш мотиви**. Одамлар ҳам у ёки бу турли фаолиятларни киришишда қайси мотивга мўлжал қилишларига қараб фарқ қиладилар. Масалан, фақат муваффақият мотиви билан ишлайдиганлар олдиндан ишонч билан шундай иш бошлайдиларки, нима қилиб бўлса ҳам ютуққа эришиш улар учун олий мақсад бўлади. Улар ҳали ишни бошламай туриб, ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга оширишса, одамлар уларнинг барча ҳаракатларини маъқуллашларини биладилар. Бу йўлда улар нафақат ўз куч ва имкониятларини, балки барча ташқи имкониятлар — таниш-билишлар, маблағ каби омиллардан ҳам фойдаланадилар.

Бошқача хулқ-атворни муваффиқиятсизликдан қочиш мотивга таянган шахсларда кузатиш мумкин. Масалан, улар биринчилардан фарқли, ишни бошлашдан аввал нима бўлса ҳам муваффақиятсизликка дучор бўлмасликни ўйлайдилар. Шу туфайли уларда кўпроқ ишончсизлик, ютуққа эришишга ишонмаслик, пессимизмга ўхшаш ҳолат кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, охир-оқибат улар барибир муваффақиятсизликка учраб, «Ўзи сира омадим юришмайдиган одамман-да» деган хулосага келадилар. Агар биринчи тоифали шахслар бир ишни муваффақиятли тугатгач, кўтаринки руҳ билан иккинчи ишга киришишса, иккинчи тоифа вакиллари, ҳар қандай ишни яқунлагандан сўнг, унинг натижасидан қатъий назар, руҳан тушкунликка тушадилар ва оғриниш ҳисси билан бошқа ишга киришадилар. Бу ўринда *талабчанлик* деган сифатнинг роли катта. Агар муваффақиятга йўналган шахсларнинг ўзларига нисбатан қўйган талаблари даражаси ҳам юқори бўлса, иккинчи тоифа вакилларининг талаблари аксинча, паст бўлади. Бундай ташқари ҳар биримиздаги ўзимиздаги реал қобилиятлар тўғрисидаги тасаввурларимиз ҳам ушбу мотивларнинг фаолиятдаги ўрнига таъсир кўрсатади. Масалан, ўзидаги қобилиятларга ишонган шахс хаттоки, мағлубиятга учраса ҳам, унчалик қайғурмайди, кейинги сафар ҳаммаси яхши бўлишига ишонади. Ишончсиз шахс эса кичкина берилган танбеҳ ёки танқидни ҳам жуда катта руҳий азоб билан қайғуриб бошдан кечиради. Унинг учун ҳам шахснинг у ёки бу вазиятларда қайғуриш сифати ҳам маълум маънода мотивлар характерини белгилайди.

Шундай қилиб, мотивлар тизими бевосита шахснинг меҳнатга, одамларга ва ўз-ўзига муносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларини ҳам белгилайди. Уларнинг ҳар биримизда реал шарт-шароитларда намоён бўлишини бирор масъулиятли иш олдидан ўзимизни тутишимиз ва муваффақиятларга эришишимиз билан баҳоласак бўлади. Масалан, масъулиятли имтиҳон топшириш жараёнини олайлик. Баъзи талабалар имтиҳон олдидан жуда қайғурдилар, ҳаттоки, кўрқадилар ҳам. Улар учун имтиҳон топшириш жуда катта ташвишдай. Бошқалар эса бу жараённи босиқлик билан бошдан кечириб, ичидан ҳаяжонланаётган бўлсалар ҳам, буни бошқаларга билдирмайдилар. Яна учинчи тоифа кишилари умуман беғам бўлиб, сира қоймайдилар. Табиий, шунга мувофиқ тарзда, ҳар бир тоифа вакиллари ишининг муваффақияти ва фаолиятнинг самараси турлича бўлади. Бунга ҳар бир шахсдаги даъвогарлик даражаси ҳам таъсир қилади. Даъвогарлик даражаси юқорироқ бўлганлар билан-билмаганини исбот қилишга уринсалар, ана шундай даражаси пастлар бор билганини ҳам яхши айтиб беролмай, яна ўқитувчи билан тортишмайдилар ҳам.

Шунинг учун ҳам ҳар биримиз ижтимоий фаолият мотивларидан ташқари, шахсий ҳислатларимизни ҳам билишимиз ва оғли тарзда хулқимизни бошқара олишимиз керак.

Мотивларнинг англаниш даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси. Юқорида таъкидлаганимиздек, мотивлар, яъни ҳатти-ҳаракатларимизнинг сабаблари биз томонимиздан англаниши ёки англаниш ҳам мумкин. Юқорида келтирилган барча мисолларда ва ҳолатларда мотив аниқ, яъни шахс нима учун у ёки бу турли фаолиятни амалга ошираётганлигини, нима сабабдан муваффақиятга эришаётганлиги ёки мағлубиятга учраганини билади. Лекин ҳар доим ҳам ижтимоий хулқимизнинг сабаблари бизга аён бўлавермайди. Англаниш ижтимоий хулқ мотивлари аввалги маърузада таъкидланганидек, ижтимоий установка (инглизча «attitud») ҳодисаси орқали тушунтирилади.

Демак, ижтимоий установка шахснинг ижтимоий объектлар, ходисалар, гуруҳлар ва шахсларни идрок қилиш, баҳолаш ва қабул қилишга нисбатан шундай тайёргарлик ҳолатики, у бу баҳо ёки муносабатнинг аслида қачон шаклланганлигини аниқ англамайди. Масалан, Ватанимизни ҳаммамиз севамиз, байроғимиз муқаддас, немис инвесторларга ишонамиз, негрларга

раҳмимиз келади, тижорат ишлари билан шуғулланадиганларни албатта пулдор, бадавлат, деб ҳисоблаймиз ва ҳоказо. Бу тасаввурлар, баҳо ва ҳиссиётлар қачон ва қандай қилиб онгимизда ўрнашиб қолганлигига эътибор бермасдан юқорида санаб ўтган ҳиссиётларни бошдан кечираверамиз. Мана шуларнинг барчаси ижтимоий установакалар бўлиб, уларнинг мазмун моҳияти аслида ҳар бир инсон ижтимоий тажрибаси давомида шаклланади ва узоқ муддатли хотирада сақланиб, конкрет вазиятларда рўёбга чиқади. Демак, мотив — ҳар қандай ҳаракатларимиз ва фаолиятимизнинг сабаби (ундов), шарти бўлса, установака — ана шу ҳаракат ёки фаолиятни амалга оширишга қаратилган инсондаги ички психологик ҳолатдир.

Америкалик олим Г. Олпорт ижтимоий установаканинг уч компонентли тизимини ишлаб чиққан:

А. Когнитив компонент — установака объектга алоқадор билimler, ғоялар, тушунча ва тасаввурлар мажмуи;

Б. Аффектив компонент — установака объектга нисбатан субъект ҳис қиладиган реал ҳиссиётлар (симпатия, антипатия, лоқайдлик каби эмоционал муносабатлар);

В. Ҳаракат компоненти — субъектнинг объектга нисбатан реал шароитларда амалга ошириши мумкин бўлган ҳаракатлари мажмуи (хулқда намоён бўлиш).

Бу учала компонентлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устиворроқ бўлиши мумкин. Шунини айтиш лозимки, компонентлараро монандлик бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабалик бурчи ва тартиб-интизом билан жуда яхши таниш бўлсаларда, ҳар доим ҳам унга риоя қилавермайдилар. «Тасодифан дарс қолдириш», «жамоатчилик жойларида тартибни бузиш» каби ҳолатлар когнитив ва ҳаракат компонентларида уйғунлик йўқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги принципнинг турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. Агар одам бир неча марта била туриб, ижтимоий хулққа зид ҳаракат қилса, ва бу нарса бир неча марта қайтарилса, у бу ҳолатга ўрганиб қолади ва установакага айғаниб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ижтимоий нормалар ва санкциялар воситасида бундай қарама-қаршилик ва тафовут бўлмаслигига ёшларни ўргатиб боришимиз керак. Бу шахснинг истиқболи ва фаолиятининг самардорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Шахс фаоллиги, ташқи фаоллик, ички фаоллик, фаолият, перцептив ҳаракат, мненик фаолият, фикрлаш фаолияти, имажитив фаолияти, малака, кўникма, мотив, ижтимоий установака.

Мавзу юзасидаги топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилиш учун саволлар:

1. Инсон фаолияти ва унинг психологик тузилиши.
2. Фаолият ва ижтимоий хулқ мотивацияси.
3. Малака, кўникма ва одатлар ва уларнинг шаклланиши.
4. Ўз-ўзини баҳолаш ва хулқ мотивлари.
5. Шахс ва унинг мотивлари: муваффақиятга эришиш ва мағлубиятлардан қочиш мотивлари.
6. Ижтимоий установка ва уни профессионал фаолият мобайнида ўзгартириш муаммоси. Талабчанлик ва установка.

Рефератив ишлар ёзиш учун мавзулар:

1. Инсон фаолиятининг ўзига хослиги.
2. Шахс фаолияти ва унинг классификацияси.
3. Профессионал малака ва кўникмаларнинг шаклланиши.
4. Мотивацион назариялар ва уларнинг қисқача таърифи.
5. Шахс мотивларини ўрганиш усуллари.
6. Муваффақиятга эришиш мотивларини шахсда ўрганиш.

Қуйидаги методика ёрдамида ўзингиз ва ўртоғингизни ўрганинг.

Т. Элернинг шахснинг муваффиқиятга эришиш мотивациясини ўрганиш методикаси.

Қуйида сизга 41 та савол берилади. Сиз уларга «ҳа» ёки «Йўқ» деб жавоб беринг.

1. Иккита вариантдан биттасини танлаш имконияти бўлганда, номаълум вақтга чўзиб ётгандан кўра, биттасини тезроқ бажаришга киришган маъқул.

2. Мен 100 фоизга ишни яхши бажара олишимга ишончим бўлмаса, жуда тез аччиқланаман.

3. Мен ишлаётган чоғимда шундай бўладики, мен бугун вужудим билан унга киришиб кетгандайман.

4. Муаммоли вазият пайдо бўлганда, мен охиргилардан бўлиб, қарор қабул қиламан.

5. Агар икки кун қаторасига ишсиз қолсам, мен ўзимни кўярга жой топа олмайман.

6. Баъзи кунлари менинг ютуқларимни ўртачадан паст деб баҳолаш мумкин. √

7. Мен ўзимга бошқаларга нисбатан талабчанроқман.

8. Мен бошқаларга нисбатан меҳрибонроқ ва ғамхўрроқман.

9. Мен қийин бир ишдан бош тортганимдан сўнг, кўпинча афсусланиб, ўзимни қийинман, чунки биламанки, агар шу ишни қилганимда, албатта, муваффиқиятга эришган бўлардим.
10. Иш жараёнида мен бироз хордиқ чиқаришларга муҳтож бўламан.
11. Тиришқоқлик — мендаги асосий сифат эмас.
12. Менинг ишдаги ютуқларим ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди.
13. Мени ўзим шуғулланаётган ишдан бошқа ишлар ўзига ром этади.
14. Мен мақташганидан кўра, танбеҳ беришса, киришиброқ ишлайман.
15. Мен ҳамкасбларим мени ишчан одам дейишларини биламан.
16. Пайдо бўлган тўсиқлар қарорларимни қатъийроқ қилади.
17. Менинг иззат — нафсимга тегиш осон.
18. Кўтаринкиликсиз ишлаган чоғларимни тезда сезишади?
19. Ишни бажариш жараёнида мен бошқаларнинг ёрдамига таянмайман.
20. Баъзан мен ҳозир бажаришим лозим бўлган ишни кейинга қолдираман.
21. Одам фақат ўзига ишониши керак.
22. Ҳаётда пулдан ҳам муҳимроқ бўлган нарсалар кам.
23. Мен муҳим ишни бажаришим бўлган пайтларда бошқа ҳеч нарсани ўйламайман.
24. Мен бошқа кўпчиликка нисбатан иззатталаб эмасман.
25. Таътил ниҳоясида мен одатда ишга қайтишимни ўйлаб, қувонаман.
26. Ишлагим келган пайтларда, мен ишни бошқаларга нисбатан яхшироқ ва сифатлироқ бажараман.
27. Мен тиришиб, сидқидилдан ишлайдиган одамлар билан тез киришиб кетаман.
28. Мен бекорчилик пайтларимда, ўзимни беҳаловат ҳис қиламан.
29. Мен бошқаларга нисбатан кўпроқ масъулиятли ишларни бажараман.
30. Мен ўзим қарор қабул қилишим керак бўлганда, буни сидқидилдан яхши бажаришга интиламан.
31. Менинг дўстларим мени баъзан дангаса, деб қийишади.
32. Менинг ютуқларим маълум маънода касбдошларимга ҳам боғлиқ.
33. Раҳбарнинг раъйини қайтариш бесамара иш.
34. Баъзан қандай ишни бажараётганлигини ҳам билмайман.
35. Ишим юришмаганда, мен бетоқат бўлиб қоламан.

36. Мен одатда ўз ютуқларига кам аҳамият бераман.

37. Бошқалар билан ҳамкорликда ишлаганимда, менинг ишим бошқаларникидан самаралироқ бўлади.

38. Кўпгина бошлаб қўйган ишларимни охирига етказмаганман.

39. Мен иш билан унчалик банд бўлмаган одамларга ҳавас қиламан.

40. Мен ҳукмронликка ва амалга интилган одамларга ҳавас қилмайман.

41. Мен ўзимнинг ҳақлигимга ишонсам, ҳақиқатни исбот қилиш учун ҳар нарсага боришга тайёрман.

Калит:

Сиз қуйидаги саволларга «ҳа» деб жавоб берган бўлсангиз, 1 балдан оласиз: 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41. Яна 1 балдан қуйидаги саволларга «Йўқ» деб жавоб берган бўлсангиз оласиз: 6, 13, 18, 20, 24, 31.36, 38, 39. Тўплаган балларни ҳисоблаб чиқинг.

Натижа:

1 балдан 10 балгача: Сиздаги муваффақиятга мотивация паст;

11 балдан 16 гача: мотивация даражангиз ўртача;

17 балдан 20 балгача: мотивация даражангиз анчагина юқори;

21 балдан ортиқ бал: ютуққа нисбатан мотивация Сизга жуда юқори.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримова В. М. Ижтимоий психология асослари. — Т., 1994

2. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. — М., 1990

3. Климов Е. А. Основы психологии. — М., 1998

4. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. — М., 1988

5. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека. — Пермь, 1971

6. Насиновская Е. Е. Методы изучения мотивации личности. — М., 1988

7. Немов Р. С. Психология. ВЗ-х кн. — Кн. 1. — М., 1998

8. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. — Самара, 1998

9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность Т. 1, 2. М., 1986

5-мавзу. ШАХСНИНГ ИЖТИМОЙ БОРЛИҚНИ БИЛИШИ. БИЛИШ МЕЗОНЛАРИ ВА УНИНГ АДЕКВАТЛИГИ. ИДРОК, ХОТИРА ВА ДИҚҚАТ ЖАРАЁНЛАРИНИ БОШҚАРИШ

- РЕЖА:**
1. Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият.
 2. Билиш жараёнлари.
 3. Идрок ва идрок қилиш қонунлари.
 4. Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги.
 5. Билиш жараёнларини бошқариш усуллари.

Билиш жараёнлари ва профессионал фаолият.

Профессионал фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳамда малакаларни талаб қилади. Нима учун у ёки бу касбни танлаганини англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти ва қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишлаб, малакаларини орт-тириб бориши шарт. *Профессионал билимдонлик* шу нуқтаи назардан шахс умумий маданиятининг шундай йўналишики, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлардан ташқари шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малакаларнинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ва ҳолатларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш жараёнлари ва уларнинг моҳиятини ва кечинини билиш демакдир.

Маълумки, одамлар бир-бирларидан кўп жиҳатлари билан фарқ қиладилар. Масалан, айримлар кўрган-кечирганларини жуда яхши эсда олиб қолиб, керак вақтда аниқ эсга тушира оладилар. Баъзилар кўзи билан кўрган ҳар қандай объектни майда деталларигача баён этиш қобилиятига эга. Яна бирлари эшитган нарсалари хусусида аниқроқ фикрлайди, кимдир содда, равон тилга ўз ҳис-кечинмаларини айта олса, бошқалар — ҳар бир ҳикояга албатта, фантазия элементларини қўшишга мойил бўладилар. Демак, одамларнинг ташқи оламдан оладиган таасуротлари ва уларни онгда тартиблаштириш қобилиятлари ҳар хил бўларкан. Иккинчи томондан, шундай касб-корлар борки, у шахсдаги у ёки бу сифатларнинг мукаммаллашиб боришига имкон беради. Масалан, йирик автоматик бошқарув тизимларида ишлайдиган оператор ўз диққатини ҳар қандай майда ўзгаришларга ҳам қаратишга ўрганса, конструктор мавҳум математик ҳисоб-китобларга уста бўлиб боради. Иқтисодчи-молиячи пулнинг ҳар бир тийинидан фойда олишга ўрганса,

шоир табиатан барча ходиса ва воқеаларни бадиий бўёқларда, ўзига хос идрок қилишга мойиллиги ошади. Демак, одамнинг ташқи олам хосса ва хусусиятларини онгида акс эттириши унинг иқтидори ўсиши ва профессионал малакалари ривожланганлигига боглиқ тарзда кечади. Шунинг учун ҳар онгнинг муҳим акс эттириш шакллари бўлмиш билиш жараёнлари — идрок, сезгилар, хотира, диққат, тафаккур, ирода ва ҳиссиётларнинг инсон ҳаёти ва профессионал ўсишидаги роляга тўхтаб ўтамиз.

Бу жараёнлар инсонга жуда яқин ва таниш. Чунки ҳар биримиз онгимиз борлигини, атрофдаги нарсалар ва ходисаларнинг айрим алоҳида ҳамда яхлит хусусиятларини биламиз. Бу нарса ва ходисалар бизда ҳар бир алоҳида шароитда ўзига хос ҳиссий-кечинмаларни келтириб чиқаришини ҳам биламиз. Масалан, қорнингиз оч қолганда, емишга бўлган талабингизни ҳақиқатан бор ёки йўқлигини бировлардан сўрамайсиз-ку? Ёки китоб мутоала қилаётган шахс шу китобни рост билан ҳам ўзи ўқиётганлигини бошқалардан сўрамайди. Бундай ишлар ўз-ўзидан табиий жараёнлардай кечаверади. Фақат имтиҳон пайтида кеча кечаси билан мутоаала қилиб, ўрганиб чиққан материални нега ҳозир домла олдида эслай олмаётганлигингиз сизни кўпроқ қизиқтиради ва сиз «Хотирам устида ишлашим керак» деган хулосага келасиз.

Дарҳақиқат, билиш жараёнлари ҳам маълум маънода бошқариладиган жараёнлар бўлиб, агар сиз ўз имкониятларингизни кенгайтириш ёки иқтидор даражангизни орттирмақчи бўлсангиз, бу жараёнларга оид маълум қоидалар ва хусусиятларни билиб олишингиз керак.

Билиш жараёнлари. Инсон онги бир қарашда яхлит нарса, аслида у айрим алоҳида жараёнлардан иборат. Шунинг учун ҳам атроф-муҳитни, ўзимизни битишимизга имкон берувчи онгни ўрганиш учун уни алоҳида психик жараёнларга бўлиб ўргана бошлаганлар. Бу жараёнлар — сезгилар, идрок, хотира, диққат, тафаккур, нутқ ва бошқалардир. Бу жараёнлар шу қадар бир-бирлари билан боғлиқки, бирини иккинчисиз тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Масалан, кўриб идрок қилиб турган нарсангизни фикрламай кўрингчи, унинг моҳиятини биласизми? Диққат билан кўрган ёки ўқиган текстингизни эслаб қоласиз. Ёки бирор нарса тўғрисида фикрлаш учун бизга бир вақтда ҳам илгариги идрок образлари, ҳам эслаб қолиш маҳоратимиз, ҳам ички нутқимиз, иродамиз ва диққат керак

бўлади. Хаттоки, тасодифан қўлимизга кириб кетган зирапчага берган реакциямиз ҳам эмоциялардан ташқари, ўша нарсанинг бу ерда қандай пайдо бўлганлиги каби қатор тафаккур жараёнларини келтириб чиқаради.

Мураккаб компьютер техникаси чиққандан кейин одамнинг ўз психик жараёнларига қизиқиши янада ортди. Энди маълумотларни қабул қилиш (анъанавий идрок деб аталувчи жараёнга ўхшаш), уларни қайта ишлаш (тафаккурга ўхшаш) ва уни сақлаш (хотира) ҳақида кўп гапирадиган бўлиб қолдик. Лекин бу инсондаги табиий жонли жараёнлар аҳамияти ва тарбияси масаласини янада юқори кўтарди.

Психология соҳасида экспериментал ишларнинг муваффиқиятли амалга оширилиши аслида инсон психикаси компьютердан кўра мураккаблиги ва одам англаган маълумотларидан кўпроқ нарсаларни идрок қилиб, қабул қилишини исботлади. Масалан, махсус асбоблар ёрдамида аслида одам кўрмаётган, ҳис қилмаётган жуда кучсиз сигналлар ҳам физиологик реакцияларни келтириб чиқараётганлиги қайд этилди. Масалан, шу нарса аниқланганки, одам кино кўраётганда бир секундда 24 кадрни идрок қилади ва бирор тасвир кўз ўнгиде тавдаланади. Психологлар шундай эксперимент қилишди: кунларнинг бирида ўзига хос тасвир намоён этилди. 24 та кадр ўрнига 25 кадр бериб, ўша 25-кадрда «Кока-кола ичинг» логотип берилди. Табиий, оддий идрок бу битта кадрни илғамайди. Лекин кинотеатр буфетига ушбу ичимликни ичиш кадрдан кейин 18 фоизга ошган. Демак, аслида онг бу маълумотни қабул қилган, лекин реал англаш, ойдинлашув рўй бермаган экан.

Аналогик ҳолат хотирамизда ҳам тез-тез рўй беради. Кимнидир учратиб қоламизда, ўйланамиз: қасрда кўрган экампан? Ҳеч эслолмайсиз, лекин юзи, кўзи ва бошқа сифатлари танишдай. Буни ҳам шундай изоҳлаш лозимки, одам кўрган кечирганлари аслида мияда сақланади, биз онг соҳасига айримларинигина чиқара оламиз. Фақат, касал бўлиб ёки бирор нарсадан қаттиқ ташвишга тушганимизда калламизга ҳар хил ўй-фикрлар келаверади. Ўшалар аслида бор нарсаларнинг беихтиёр тикланиши.

Онгдаги маълумотларнинг аслида миямиздагилардан камлигининг асосий сабаби — одам ҳар қандай маълумотни *саралаб, танлаб қабул қилади*, ўзи учун «аҳамиятсиз» деб баҳолаган нарсаларга диққат ҳам қилмайди, эсга туширмайди ҳам. У ўз онгиде барча мавжуд маълумотни ўзига хос тарзда қайта ишлайди, ўзгартиради. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўзига хос ва қайтарилмасдир-индивидуалдир, дейилади. Билиш жараёнларидаги индивидуаллик сабабларини тушуниш учун энг муҳим билиш жараёнлари билан танишамиз.

Идрок ва идрок қилиш қонувлари. Психологларнинг фикрича, ипсон ниманики идрок қилса, уни *фигура ва фон*да идрок қилади. Фигура — шундай нарсаки, уни аниқ англаш, ажратиш, кўриш, эшитиш ва туйиш мумкин. Фон эса аксинча, ноаниқроқ, умумийроқ нарса бўлиб, аниқ объектни ажратишга ёрдам беради. Масалан, гавжум бозорда кетаётган такдирда ҳам ўз исмимизни биров айтиб чақирса, дарров ўша тарафга қараймиз. Исм — фигура бўлса, бозордаги шовқин-фон ролини ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, биз бирор нарсани идрок қилаётган пайтимизда уни албатта бирор фонддан ажратиб оламиз. Масалан, гул бозорида айнан қип-қизил атиргул сизга ёқиб қолиб, ўшани харид қиласиз, қолган гуллар фондай онгингиз активига ўтмайди.

Шундай қилиб, *идрок — бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўлаб, хилма-хил предмет ва ходисалар орасида бизга айни пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс этишимизни таъминлайди.* Яъни, идрокнинг асосида нарса ва ходисанинг яхлитлашган образи ётадики, бу образ бошқаларидан фарқ қилади. Идрок ўзига нисбатан соддароқ бўлган *сезги* жараёнларидан ташкил топади. Масалан, олманинг шаклини, ҳидини, мазасини, рангини сезамиз, яъни алоҳида-алоҳида хоссалар онгимизда акс этади. Бу — сезгиларимиздир. Сезгилар яхлит тарзда идрок жараёнини таъминлайди. Лекин олимлар идрокни сезгиларнинг оддийгина, механик тарздаги бирлашуви, деган фикрга мутлоқ қаршилар. Чунки идрок онгли, мақсадга қаратилган мураккаб жараён бўлиб, унда шахснинг у ёки бу объектга шахсий муносабати ва идрокдаги фаоллиги акс этади. Масалан, бунинг исботи учун кўпинча **Рубин фигураси** тавсия этилади. Унда иккита қора профиль оқ фонда берилган. Бир қарашда айримлар бу расмларга қараб, «Бу — ваза» деб атаса, бошқалар уни бир-бирига қараб турган икки киши юзининг ён томондан кўриниши, деб таърифлаши мумкин. Шуниси характерлики, биринчи марта шу расми кўрган одам уни яхлит идрок қилиб, нима эканлигини *тушунишга* ҳаракат қилади, лекин бирор фигурани кўргач, маълум вақтгача бошқасини кўрмай туради. Агар шу идрок даражаси қолса, яъни яна ниманидир кўришни хохламаса, у иккинчи фигурани кўрмаслиги ҳам мумкин. Бу биздаги идрок жараёнларининг фаоллигимизга, объектга муносабатимизга бевосита боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Иккинчидан, идрок бизнинг

кайфиятимизга ҳам боғлиқ. Ташвиш билан йўлакчадан ўтиб кетаётиб, оёғингиз тагидаги нарса тугул, рўпарадаги одамни ҳам кўрмай қолишингиз мумкин. Ёки санъат музейида томоша қилиб юрган икки киши бир расмда тамоман ҳар хил нарсаларни, элементларни кўриши мумкин. Яхши кайфиятда, яхши дустлар компаниясида истеъмол қилган таом сизга жуда маза-лидай туюлади. Агар талаба бирор фан предметидан қарздор бўлиб қолса, оч қоринга еган ширин таоми ҳам «таътимайди», хатто нима еганини ҳам унутиб қўяди. Ёмон кайфият кўпроқ қора, нурсиз ранглارни идрок қилишга мойил бўлса, яхши кўтаринки кайфият, аксинча, ҳамма нарсани энг ёқимли рангларда «кўради». Бу яна бир бор идрокнинг оддийгина акс этгириш ёки билиш жараёни эмас, балки шахсдаги фаол установа-каларга боғлиқ бўлган, мантиқан асосланган онгли жараён эканлигини исботлайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шахс идрок қилиши жараёнларига хос бўлган бир нечта қонуниятларни белгилаймиз:

А. Фигура ва фоннинг илгариги ҳаракатга боғлиқлиги қонуни.

Бу қонуннинг маъноси: одам илгариги тажрибасида бўлган, бевосита тўқнаш келган нарсаларини идрок қилишга мойил бўлади. Агар бирор предметни у илгари фигура сифатида идрок қилган бўлса, демак, кейинги сафар ҳам уни айнан фигуралдай идрок қилади, агар фон бўлган бўлса, табиий, фондай қабул қилади. Бу қонуннинг ҳаётдаги ўрни чет давлатларда борган туристлар тажрибасига таяниб тушунтирилиши мумкин. Ўзбекистонликлар Ер қуррасининг қайси бурчагида бўлмасин, ўзбек дўпписи ёки атлас кўйлакни жуда тез илғаб оладилар ва суюниб кетадилар ҳам. Ёнидаги шериглари ўзбек бўлса ҳам, айнан дўппили ўзбекни кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Бошқа миллат вакиллари, масалан, нигериялик ҳам миллий кўйлагида юрган бўлиши мумкин, лекин ўзбек турист учун бу кийим фон эди, фонлигича қолади ҳам.

Б. Идрокнинг константлилиги қонуни. Бу қонун маълум маънода олдингисига боғлиқ. Яъни бунда ҳам илгариги тажриба катта роль ўйнайди. Маъноси: одам ўзига таниш бўлган нарсаларни ўша хосса ва хусусиятлар билан ўзгаришсиз идрок қилишга мойилдир. Масалан, самолёт ичида ўтириб ерга қараганмисиз? Автомобил йўллари, уларда ҳаракат қилаётган машиналар кичкина кўринади, лекин биз уларни ҳозир кичрайиб қолган, деб идрок қилмаймиз-ку? Аслида кўз

қорачиғимиздаги акс кичкина бўлса-да, уларни ўзимиз «тўғрилаб» алоҳида предметлар сифатида идрок қилаверамиз.

Бу ўринда бир этнографнинг Африкадаги кузатиши характерли. У кунларнинг бирида пигмейлар деб аталувчи қабила вакилларидан бири билан куюқ ўрмондан чиққан (бу қабиланинг умри қалин ўрмонда ўтади). Рўпарада яйловда сонсиз моллар подаси ўтлаб юрган бўлган. Этнограф уларни оддий моллар подаси сифатида идрок қилган, пигмей эса уларни чумолиларга ўхшатиб, уларнинг кўлиги ва кичиклигидан хайратланган. Олимда идрокнинг константлиги намоён бўлган бўлса, унинг шеригида унинг бузилганлиги кузатилган.

Демак, идрокимизнинг константлиги, яъни ишариги тажриба асосида нарсаларнинг хосса ва хусусиятларини ўзгартирмай, турғун холда яхлит тарзда идрок қилиш хусусияти бизга танқи муҳитда тўғри мослашувимиз, нарсалар дунёсида адашмаслиғимизни таъминлайди. Константлик — «constantia» сўзидан олинган бўлиб, ўзгармас, доимий деган маънони билдиради.

В. Кутгишлар ва тахминларнинг идрокка таъсири. Кўпинча бизнинг идрокимиз айни пайтда биз нималарни кутаётганимизга боғлиқ бўлиб қолади. Биз ўзимиз кутгандан ҳам кўп пайтларда ўзимиз кўргимиз келган нарсаларни кўрамиз, эшитгимиз келган нарсани эшитамиз. Масалан, сонлар қаторида пайдо бўлган В ҳарфи узокдан албатта 13 сонидай идрок қилинади, ёки аксинча ҳарфлар орасидаги 13 «В» га жуда ўхшайди. Кечаси ёлғиз қолиб кимнидир кутаётган бўлсангиз, ҳар қандай жуда секин шарпа ҳам оёқ товушларига ўхшайверади. Соғинган дўстингизга бирор жиҳати билан ўхшаш бўлган одамни кўрсангиз-чи?

Шундай қилиб, инсон идроки шахсий маъно ва аҳамият касб этган маълумот воситасида онгдаги бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилади. Бировнинг орқадан чақирлишини кутаётган бўлсангиз, негадир албатта, бош ҳарфи тўғри келган исми айтса ҳам тезгинада ўша томонга ўгирилиб қарайсиз. Айнан шундай ходисалар баъзан идрокдаги хатоликларнинг келиб чиқишига олиб келади. Америкалик Дж. Бэгби деган олим стереоскоп орқали америкалик ва мексикалик болаларга шакли унчалик аниқ бўлмаган слайдларни бирин-кетин кўрсатган. Америкалик болалар уларни бейсбол ўйини, оқ сочи қиз ифодаланган десалар, мексикалик болалар уларни буқалар жанги, қора сочи қиз, деб таърифлаганлар. Кўпчилик болалар эса кўрсатилган иккита расмдан фақат биттасини кўрганини эъти-

роф этганлар. Демак, бизнинг идрокимиз, унинг мазмуни маданий ва маънавий муҳитга ҳам боғлиқ бўлиб, бу кутишлар тизимидан келиб чиқаркан.

Г. Ўзгармас маълумотнинг идрок қилинмаслиги қонуни. Бу қонуннинг моҳияти шундаки, мунтазам таъсир элувчи маълумот онгда узоқ ушлаб турилмайди. Масалан, ўтирганингизда соатнинг тиккилашини эшитганмисиз? Ҳа, товуш эшитилади, лекин маълум вақт ўтгандан сўнг гўёки у йўқ бўлиб қолгандай — эшитилмайди. Ёки эксперимент шароитида ёлғиз битта нуқтадаги ёруғлик манбаи кўзга таъсир этилиб, кўз ҳам шу нуқта билан бир вақтда ҳаракатга келтириб турилганда, 1—3 секунддан сўнг одам ёруғлик манбаини кўрмай қўйгандек. Шунга ўхшаш экспериментлар барча идрок турларида ҳам синалган. Паст оҳангли куй ҳам маълум вақтдан кейин эшитмагандай ҳисни келтириб чиқаришини синаб кўришингиз мумкин.

Нутқ воситасида ҳадеб бир хил сўзларни қайтаравериш психотерапевтик практикада гипнотик ҳолатни келтириб чиқарувчи омил сифатида ишлатилади. Чунки бир хил сўзлар ҳадеб қайтарилаверса, улар ўзининг маъно-моҳиятини ҳам йўқотади. Масалан, кўчаларда юрадиган «фолбинлар»ни кўрганмисиз? Улар автоматик тарзда айтадиган сўзлари аслида уларнинг ўзлари учун умуман маъносини йўқотган («бахтингдан очайми, тахтингдан очайми?» ва ҳоказо шунга ўхшаш сўзлар). Ҳар қандай ҳаракат ҳадеб қайтарилаверса, «психологик тўйиниш» ҳодисаси рўй беради ва ҳаракатлар автоматлашиб, унинг айрим деталлари умуман онг назоратидан чиқади. Масалан, маҳоратли раққоса ҳар қандай рақсга ҳам чиройли, жозибали ҳаракатлар билан ўйин тушиб кетаверади.

Д. Англашганлик қонуни. Идрок қилаётган шахс учун фигуранинг англашганлиги, унинг зарурати ва маъноси катта аҳамиятга эга бўлади. Агар биз кузатаётган предмет, эшитаётган нутқ ёки ҳис қилаётган нарсамиз маъносиз, тушунарсиз, ноаниқ бўлса, биз жуда тез чарчаймиз ва толиқамиз. Масалан, хитой тилини билмайдиган одам шу тилда сўзлашувчилар орасига тушиб қолса, психологик жиҳатдан жуда қийналади. Яъни, *бизга барча нарсаларда бирор маъно ва мазмун керак.* Одам одатда тушунадиган нарсасинигина идрок қилади. ҳаттоки, маърузачининг бутун тушунтираётган маърузасидаги фактлар сизнинг тушунчаларингиз ва билим доирангиздан узоқ бўлса, профессорга қараб ўтирган бўлсангиз ҳам унинг гаплари қулоғингизга

кирмайди. Шундай пайтларда «Нима деяпти ўзи?» деб қўшнимиздан сўраб қўямиз ҳам, зеро маърузаси ўша биз учун қадрдон бўлган ўзбек тилида гапираётган бўлса ҳам. Синаб кўриш учун ўртоғингизга бир нечта сўзлардан иборат қаторни беринг. Улар орасида мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар, хаттоки маъносиз (тескарисига ёзилган сўзлар) бўлсин. Орага 2—4 та таниш ўзбек тилидаги сўзлардан аралаштиринг. Бир дақиқа мобайнида қараб, эслаб қолганини қайтаришни сўрасангиз, ўша 2—4 та сўзлардан бошқаларни деярли «кўрмаганининг» гувоҳи бўласиз.

Е. Тахминларни текшириш жараёнида идрок қилиш. Биз идрок жараёнида илгариги тажрибага таянганимиз билан кўпинча адашамиз, баъзан эса ўзимиз учун янгиликлар очиб, тажрибани янада бойитамиз. Илгариги тажриба ва келажакни башорат қилиш инсонга хос хусусият бўлиб, бизнинг сезги органиларимиз орқали келадиган маълумотларнинг кўлами ва имкониятларини янада оширади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *идрок-ташқи муҳит тўғрисидаги тахминларимизни исбот қилишга қаратилган фаол жараёндир.* Биз бевосита идрокимиз «тагига етолмаётган», «тушунмаётган» нарсаларни бевосита ҳис қилгимиз, қўлимиз билан ушлаб кўргимиз, улар билан ишлагимиз келади. Яъни, идрок қилинаётган нарсада ноаниқлик, сир пайдо бўлса, биз «Бу нима бўлди?» деган савол асосида тахмин қила бошлаймиз ва уни текшириш учун ҳаракат қиламиз. Айнан ҳаракатлар, амалий ишлар идрокимиз имкониятлари ва чегаралари кенгайтиради ва англашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ишни бошлашдан аввал нимага эгамиз, нима керак ва нима қилсак, тезроқ яхши натижага эга бўламиз, деган савол билан ўзимиздаги тажрибада бўлган билимларимиз билан унчалик аниқ бўлмаган маълумотларни тарозуга солиш ва имкон борича нутқимиз, ҳаракатларимиз билан реал тажрибани кенгайтиришга интилишимиз керак. Шундай қилиб, бир қарашда оддийроқ туюлган идрок ҳам инсон билимлари, тушунувчанлиги ва фаоллиги билан боғлиқ психологик жараён бўлиб, у аслида шахсий тажрибамизнинг бирламчи асоси ва базасидир. Англаган ва шахснинг тажрибасига айланган маълумотлар яна бир муҳим психик жараён-хотирада ўз аксини топади.

Хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги. Одам кўрган, ҳис қилган ва эшитган нарсаларининг жуда оз миқдоринигина эс-

лаб қола олади. Маълум бўлишча, бир вақтнинг ўзида одам онгида 7 тадан ортиқ белгига эга бўлган маълумотнинг қолиши қийин экан. Бу етгита сўз, сон, белги, нарсанинг шакли бўлиши мумкин. Агар телефон рақамлари 8 та белгилли бўлганда, уни ёдда сақлаш анча қийин бўларкан. Демак, онгнинг танловчанлиги ва маълумотларни саралаб, териб ишлатиши яна бир психик жараёни-хотирани билишимиз лозимлигини билдиради. *Хотира* — бу тажрибамизга алоқадор ҳар қандай маълумотни эслаб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш билан боғлиқ мураккаб жараёндир. Хотира ҳар қандай тажрибамизга алоқадор маълумотларнинг онгимиздаги аксидир.

Одатда биз бирор бир материални ўқийдиган бўлсак, уни ҳеч бир ўзгаришсиз эслаб қолишга ҳаракат қиламиз. Лекин ажабланарлиси шундаки, борган сари материал маълум ўзгаришларга юз тутиб, хотирада дастлабки пайтдагисидан бошқачароқ бўлиб сақланади. Баъзи бир материал ёки маълумот хоҳласак ҳам хотирадан ўчмайди, бошқаси эса жуда қаттиқ хоҳласак ҳам керак пайтда ёдимизга туширолмаймиз. Бу каби саволлар, инсон билиш жараёнларидаги энг муҳим саволлар бўлиб, баъзан ўз тараққиётимиз ва камолотимизни ҳам ана шундай омилларга боғлагимиз келади.

Маълум бўлишча, инсон мияси ҳар қандай маълумотни сақлаб қолади. Агар шу маълумот бирор сабаб билан одамга керак бўлмаса, ёки ўзгармаса, у онгдан табиий тарзда йўқолади. Лекин ҳар доим ҳам бизнинг профессионал фаолиятимиз манфаатларига мос маълумотларни эсда сақлаш жуда зарур ва шунинг учун ҳам кўпчилик атайлаб хотира тарбияси билан шуғулланади.

Инсон хотирасининг яхши бўлиши, яъни ҳис-кечинмаларимиз, кўрган-кечирганларимизнинг мазмуни тўлароқ миямизда сақланиши қуйидаги омилларга боғлиқ:

- эсда сақлаб қолиш билан боғлиқ ҳаракатларнинг яқунланганлик даражасига;
- шахснинг ўзи шуғулланаётган ишга нечоғлиқ қизиқиш билдираётганлиги ва шу ишга мойиллигига;
- шахснинг бевосита фаолият мазмуни ва аҳамиятига муносабатининг қандайлигига;
- шахснинг айна пайтдаги кайфиятига;
- иродавий кучи ва интилишларига.

Хотира жараёнлари шахснинг фаолиятдаги ютуқларига боғлиқ бўлгани учун ҳам, унинг табиати, қандай кечишига

кўйлаб олимлар аҳамият берганлар. Масалан, нима учун одам у ёки бу маълумотни хотирада сақлайди, деган саволга турли олимлар турлича жавоб берадилар. Масалан, физиологлар унинг сабабини мияда ҳосил бўладиган нерв боғланишлари — ассоциациялар билан боғлашса, биохимиклар-рибонуклеин кислота (РНК) ва бошқа биохимик ўзгаришлар оқибатидадир, деб тушунтирадилар.

Психологлар эса хотирани доимо инсон фаолияти, унинг шахс учун аҳамияти ва мотивлар характери билан боғлайдилар. Чунки шахснинг йўналганлиги, унинг ҳаётдаги мавқеи ва қобилиятларининг ривожланганлик даражаси айнан хотирасининг мазмунига боғлиқ. Шунинг учун хаттоки, шундай гап ҳам бор: «Нимани эслашингни менга айт, мен сенинг кимлигингни айтаман».

Амалий нуқтаи назардан хотиранинг самарадорлиги ва уни ўқув ва меҳнат фаолияти жараёнида ошириш катта аҳамиятга эга. Чунки кўпинча одамлар орасида ишчанроғи, ўқувчи ёки талабалар орасида билимлироғи ҳам бир қаранда хотирасининг кучи билан бошқалардан ажралиб туради. Буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг хотираси ҳақида афсоналар юради. Масалан, у ўз кўл остидаги бекларнинг нафақат исмини, балки отасининг исmlарини ҳам ёддан биларкан, учрашувларда бевосита номини айтиб мурожаат қиларкан. Бу фазилат ҳам унинг ўз кўл остидагилар орасида обрўининг баландлигига таъсир кўрсатган. Американинг машҳур Президентларидан Авраам Линкольн ҳам ана шундай феноменал хотираши ўз яқинлари ва иш юзасидан у билан боғлиқ бўлган ходимларга нисбатан намоён этиб, лол қолдирган экан. Демак, хотира тарбияси, уни керакли йўсинда ривожлантириш — керак бўлса, шахсий обрў ҳамда ишдаги самара масаласи билан бевосита боғлиқ экан.

Умуман, хотиранинг самарадорлиги эслаб қолишнинг кўлами ва тезлиги, эсда сақлашнинг давомийлиги, эсга туширишнинг аниқлиги билан боғланади. Демак, одамлар ҳам айнан шу сифатларга кўра ҳам фарқланадилар:

- материални тезда эслаб қоладиганлар;
- материални узоқ вақт эсда сақлайдиганлар;
- истаган пайтда осонлик билан эсга туширадиганлар.

Баъзи одамларнинг хотирасига хос жиҳатларни туғма деб аташади. Тўғри, олий нерв тизими, унинг ўзига хос ишлаш хусусиятлари хотиранинг ўзига хос индивидуал услубини белги-

лаши мумкин. Лекин ҳаётда кўпинча шахснинг билиш жараёни ва сезги органларининг ишлаш қобилиятларига боғлиқ тарзда ажралиб турадиган типлари ҳақида гапиришади. Масалан, айрим одамлар кўрган нарсаларини жуда яхши эслаб қолади, демак, уларнинг *хотираси кўрғазмали — образли* бўлиб, кўзи билан кўрмагунча, нарсанинг моҳиятини тушунмайди ҳам. Бошқалар эса ўзича фикрлаб, номини айтиб, мавҳум тарзда тасаввур қилмагунча, эслаб қолиши қийин бўлади. Бундайлар *сўз — мантиқий хотира* типли вакилларидар. Яна бир типли одамлар бевосита ҳис қилган, «юрагидан» ўтказган, унда бирор ёрқин эмоционал образ қолдирилган нарсаларни яхши эслаб қоладилар, бу — *эмоционал хотирадир*. Лекин яна бир хотира эгалари борки, уларни *феноменал хотира* соҳиблари деб аташди. Психологияга оид китобларда ана шундай хотирага эга бўлган кишилар тўғрисида кўп ёзилган. Бу шундай кишиларки, улар бир вақтнинг ўзида нисбатан жуда катта ҳажмдаги маълумотларни эсда сақлай олади ва эсга туширади. Масалан, тарихий шахслар орасида Юлий Цезарь, Наполеон, Моцарт, Гаусс, шахмат устаси Алехин каби инсонлар хотираси ана шундай ноёб бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Таниқли, рус психологи ва нейропсихологи А. Р. Лурия ҳам ана шундай хотира соҳибларидан бири-асли касби журналист бўлган Шерешевский деган шахс хотирасини атайлаб узоқ вақт мобайнида ўрганган. Унинг хотираси шундай эдики, Дантенинг «Илоҳийлик комедияси»дан олинган узундан-узоқ парчани бир марта қараб олгандан сўнг, 15 дақиқадан сўнг сўзма-сўз айтиб беролган. Шуниси характерли эдики, комедия унга нотаниш бўлган итальян тилида ёзилган эди. Кўпчиликни қандай қилиб яхши, мустаҳкам эсда сақлаб қолиш муаммоси қизиқтирса, Шерешевский учун қандай қилиб унутиш масаласи мураккаб эди. Уни хотира образлари доимо қийнар, кўрган нарсалари кўз олдида гавдаланаверар эди. Қандай қилиб эслаб қоласиз? деган саволга у шундай жавоб берган: мен «материални» ўзимга таниш ва сезимли бўлган Москва кўчаларига жойлаштираман. Бир марта бир материалнинг бир бўлаги ўша «кўчанинг» салқин тушган ерига тушиб қолиб, эсга тушириши анча қийин бўлган экан. Шунга ўхшаш ҳар бир феноменал хотира эгаларининг ўзига хос эслаб қолиш услублари бўлар экан.

Шотландиялик математик А. Эткин 1933 йили 25 та бир-бири билан боғланмаган сўзлардан иборат икки қаторни эслаб

қолиб, ҳеч бир хатосиз уни 27 йилдан кейин эсга тушира олган. «Қилич ва қалқон» кинофильмидаги рус разведчиги И. Вайснинг нацистлар томонидан режалаштирилган биринчи навбатда батамом йўқ қилиниши лозим бўлган объектлар — шифрлари билан кўрсатилган рўйхатини бир карра кўриб чиқиб, бир неча дақиқадан сўнг эсга туширганини эсланг. У ҳам гўёки, кўриб тургандай ўша рўйхатларни қайтадан ўқигандай, такрорлайди. Тарихда бундай кишилар бор ва улар бизнинг орамизда ҳам йўқ эмас. Муҳими шундаки, ана шу феноменал хотирани шахс ва жамият манфаатига мос тарзда унумли ишлата билишдир.

Эсда сақланган маълумотни хотирадан чиқариб олиб, қайта тиклаш ҳам муҳим муаммо. Чунки кўпинча биз хотирамизда кечагина ўқиган ёки яқиндагина ўқитувчимиз айтиб берган маълумотнинг борлигини биламиз-у, лекин керак вақтда уни эсга тушира олмаймиз. Маълумотни хотирадан чақириб олиш омилларига қуйдагилар киради:

Маълумотнинг англаганиги. Биз ўзимиз тўла англаган, тушунган нарсаларни осонроқ эсга тушираемиз. Масалан, алфавитни жуда осон эсга тушираемиз, ёки 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо тартибли сонларни бир кўргандан сўнг у миллионгача бўлса ҳам эсга туширишимиз сираям қийин эмас. Лекин шу сонлардан бор йўғи 7 — 8 тасини тескари ёки аралаш тартибда ёзилган бўлса, уларни эсга тушириш анча мушкул бўлади. «Психология» ёзувини эсга тушириш жуда осон, лекин «и п и о х о я с л г» ҳарфлари тўплами айнан ўша ҳарфлардан иборат бўлса ҳам сира эсга тушира олмаймиз. Демак, материални яхшилаб эсда сақлаш ва эсга тушириш учун уни тушуниш ва англаш керак. Мазмунини ва моҳиятини тушунган холда иложи бўлса, ўзимиздаги қизиқишларга боғлай олишимиз керак.

Кутилмаган маълумот. Кутилмаганда пайдо бўлган янги ва яхши маълумот ҳам яхши эсга тушади. Масалан, сонлар қаторида берилган битта ҳарф, ёки аксинча, ҳарфлар орасидаги битта сон, узун жумлалар орасида пайдо бўлган қисқа жумла эсга тезроқ ва аниқроқ тушади. Бунинг оддий сабаби — биз кутилмаганда пайдо бўлган маълумот ёки нарсага ҳайратланамиз, жонли эмоциялар билан жавоб берамиз, бу эса яхши эслаб қолишга ва керак бўлганда, ёрқин тиклашга асосдир.

Маълумотнинг мазмун ёки шакл жиҳатдан бир-бирига яқинлиги. Масалан, агар кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзлар орасида «эркак» ва «аёл» сўзлари пайдо бўлган бўлса,

биттасининг эсга туширилиши иккинчисининг ҳам эсда тикланишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқув режасига киритилган барча фанлар шундай бирин-кетинликда бериладики, бирини ўзлаштириш иккинчисининг ҳам ўзлаштирилиши, бир-бирини тўлдиришга хизмат қилсин.

Эсда сақлаш вақти билан эсга тушириш вақти ўртасидаги фарқ. Одамда берилган маълумотни идрок қилиш ва шу орқали эсда сақлаш вақти қанчалик кўп бўлса, эсга тушириш ҳам осонроқ бўлади. Шунинг учун ҳам узоқ муддатли хотирада сақланадиган информация узоқ вақт мобайнида, кўпинча бир неча марта қайтариб берилади, қисқа муддатлида эса бир марта, қисқа фурсатда берилади ва шу нарса эсга тушириш керак бўлганда, тикланмайди. Масалан, бирор текстни компьютерга киритиш учун ўртоғингизга бериб, кейин нималарни киритганини сўранг. Жавоб аниқ: «Эсимда йўқ». Яъни маълумотнинг умумий мазмуни ёдда қолса ҳам, асосий тушунчалар ва моҳият эсда қолмайди.

Шундай қилиб, хотира фаол жараён бўлиб, у шахснинг у ёки бу турли маълумотлар билан ишлаш малакасига, унга муносабатига, материалнинг қимматини тасаввур қилишига бевосита боғлиқ бўлади. Энг характерли нарса шуки, инсон фақат эшитган маълумотининг 10 фоизини, эшитган ва кўрган нарсасининг 50 фоизгачасини, ўзи фаол бажарган ишларининг деярли 90 фоизини ёдда сақлайди. Бу кўплаб психологик экспериментларда исбот қилинган. Шахснинг ўзи ўйлаб топиб, ўзи бевосита бажарган ишлари жуда осон эсга тушади. Бу ходиса психологияда *генерация эффекти* деб аталади. Агар талаба ёки ўқувчи ҳам ўзи бирор теоремани мустақил равишда исбот қилган бўлса, ёки бирор хулосага мустақил равишда келолган бўлса, ўқитувчи тушунтирган ҳодисага яқин нарса тўғрисида ўртоқларига сўзлаб берган бўлса, албатта уни хоҳлаган пайтда осонгина эсга туширади. Шунинг учун ҳам охириги пайтларда ўйин методлари, мунозара методларидан ўқув жараёнида ҳам кенг фойдаланилмоқда. Хаттоки, катталарни қисқа фурсатда ўқитиш ва малакаларини оширишда ҳам турли хил амалий ўйинлардан, ижтимоий психологик тренинглардан фойдаланишнинг маъноси ҳам шунда — яхши ва тез эслаб қолиш ҳамда самарали эсга тушириш. Иқтисодий ўқувларда турли хил «кейс стади»ларни таҳлил қилиш ва ўз нуқтаи назарича мақбул

ҳаракат шакллари қарорлар қабул қилиш ҳам мутахассислар малакасини оширишга самарали таъсир кўрсатади.

Шу ўринда хотиранинг саккиз қонунини эслаб қўйишни таклиф этамиз:

1. **Англаганлик қонуни.** Оддий, лекин мураккаб қонун, яъни берилган материални қанчалик чуқур англасак, шунчалик уни мустаҳкам хотирада муҳрлаган бўламиз.

2. **Қизиқиш қонуни.** Анатолий Франс: «Билимларни яхши ҳазм қилиш учун уни иштаҳа билан ютиш керак» деганда, албатта, материалга жонли қизиқиш билан муносабатда бўлишимиз, ва уни яхши кўришимиз кераклигини назарда тутган.

3. **Илгариги билимлар қонуни.** Маълум мавзу юзасидан билимлар қанчалик кўп бўлса, янгисини эса сақлаб қолиш шунчалик осон бўлади. Масалан, илгари ўқиган бирор китобни қайтадан ўқиб, уни янгидан ўқийётгандай ҳис қилсангиз, демак, сиз илгариги тажрибангиз етишмаганлигидан уни яхши ўзлаштира олмаганлигингизни ҳис қилишингиз мумкин. Демак, эски билимлар ҳам тажрибага айлангандагина, янгиларига замин бўла олади.

4. **Эслаб қолишга тайёрлик қонуни.** Бирор материални эслаб қолишдан аввал, бўлғуси ақлий ишга қандай ҳозирлик кўрган бўлсангиз, шунга мос тарзда эслаб қоласиз. Масалан, физика ўқитувчисининг барча дарслари сизга доимо маъқул бўлган бўлса, Сиз: «Бугун ҳам янги нарса ўрганиб чиқаман», деб ўзингизни ишонтирасиз ва оқибатда натижа ҳам яхши бўлади. Ёки вақтга нисбатан тайёрлик ҳам шундай. «Бир амаллаб имтиҳон топширсам, кейин қутуламан», деб дарсга тайёрланган бўлсангиз, имтиҳон тугагач, гўёки миянгни бирор «ювиб қўйгандай» тасаввур ҳосил бўлади. Агар материални мутахассис бўлишим учун жуда керак, деб умрингиз охиригача муҳимлигини англасангиз, у нарса хотирада муқим сақланади.

5. **Ассоциациялар қонуни.** Бу қонун ҳақида эрамиздан аввал Арасту ҳам ёзган эди. Қонуннинг моҳияти шундаки, бир вақтда шаклланган тасаввурлар хотирада ҳам ёнма-ён бўлади. Масалан, айни конкрет хона ўша ерда рўй берган hodисаларни ҳам эслатади.

6. **Бирин-кетинлик қонуни.** Харфларни алфавитдаги тартибда ёддан айтиш осон, уни тескарисига айтиш қийин бўлганидек, хотирада ҳам маълумотларни маълум тартибда жойлаштиришга ва керак бўлганда, тартиб билан бирин-кетин тиклаш мақсадга мувофиқдир.

7. **Кучли таассуротлар қонуни.** Эслаб қолинадиган нарса тўғрисидаги биринчи таассурот қанчалик кучли бўлса, унга алоқадор образ ҳам шунчалик ёрқин бўлади. Бундан ташқари, сиз учун аҳамиятли ва жозибали маълумотлар оқимида эсланаётган материал ҳам яхши эсга туширилади.

8. **Тормозлашиш қонуни.** Ҳар қандай муайян маълумот ўзидан олдинги маълумотни тормозлайди. Шунинг учун унинг ўчиб кетмаслиги учун янгини эсда сақлашдан аввал мустақкамлаш чораларини кўришингиз керак.

Демак, яхши кучли билимларга эга бўлиш учун ҳар бир предмет ёки фаннинг мавзуларини ўзига хос тарзда ёқғира олиш ва хогирада сақлаш услубларини ишлаб чиқишингиз керак экан. Лекин албатта, математика фанидан кейин физикани, тарихдан кейин адабиёт фанини, шеър ёдлашни уйку олдидан амалга оширмасликни маслаҳат берамиз. Идрок ва хогира жараёнларининг самарадорлиги яна бир муҳим психик жараёнга боғлиқки, у онгни у ёки бу идрок қилинадиган ва эслаб қолинадиган объект ёхуд предметга йўналтириб туради. Бу психик жараённи психологияда **диққат** деб аташади. Диққат — шундай психик жараёнки, у шахс онгининг нарса ва ходисаларга йўналганлигини акс эттиради. Диққат ҳам таълим-тарбия тизимида бошқариладиган жараёндир. Талабалар ўз фаолиятларида унинг салбий жиҳатларини ҳам билишлари керак. Бу биринчи навбатда — паришонхотирлик билан боғлиқдир. Бу сифат иш ва ўқиш фаолиятида самарадорликни пасайтиради, диққатнинг узоқ вақт давомида жадал бир нарсага қаратишда лаёқатсизликда, тез-тез ва осон бўлиниб туришида намоён бўлади. Шунингдек, диққатнинг хаддан ташқари ҳаракатчанлиги (кўчувчанлиги) ва аксинча, ҳаракатсизлиги (барқарорлиги) каби хусусиятлари ҳам кузатилади. Юқорида биз алоҳида таъкидлаган психик жараёнлар — идрок, сезгилар, диққат ва хогира объектив оламнинг одам томонидан акс эттирилишини таъминлайди, ушбу мазмуннинг тахлилий ўзлаштирилиши эса тафаккур жараёни воситасида амалга ошади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: перцепция, идрок, хогира, ассоциация, константлик, диққат, паришонхотирлик.

Мавзу юзасидан топшириқлар:

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Идрок ва бошқа билиш жараёнлари. Сезги ва идрок.
2. Идрокнинг турлари ва намоён бўлиши.
3. Идрок қонунлари ва уни бошқариш.
4. Хогира ва унинг инсон ҳаётида роли.

5. Хотира жараёнлари: эсда сақлаш, эсга тушириш ва эслаб қолиш.

6. Хотирани ўстириш ва тарбиялаш қонуллари.

Рефератив ишлар учун мавзулар:

1. Идрокнинг инсон хатги-харакатлари билан алоқаси.
2. Идрок образларининг шаклланишига олиб келувчи омиллар.
3. Идрокнинг англанганлиги. Идрок ва тафаккур.
4. Хотирадаги индивидуал фарқлар.
5. Психологиядаги хотира назариялари.
6. Хотирани ўстирувчи психологик омиллар.

Машқлар.

1. Экспериментларнинг бирида бир гуруҳ ўқувчиларга бешта арифметик вазифани бажариш топшириқи берилди. Бошқа бир экспериментада шу ўқувчиларга топшириқ берилгач, 15 дақиқа ўтгач аналогик вазифани ўйлаб топиш вазифаси ҳам берилди. Эксперимент тутагач, иккала гуруҳдан ҳам берилган топшириқларни эсга тушириш сўралди. Қайси гуруҳ яхши эслаб қолади ва нима учун?

2. Ўтган материални хотирада яхши сақлаб қолиш учун ўқитувчилар сизларга қандай маслаҳатлар беришган? Улардан ташқари сизнинг ўзингизнинг индивидуал эсда сақлаш ва эсга тушириш усулингиз борми?

3. *Хотирангизни ўстириш учун қуйидаги машқни бажаринг:*

Агар ёнингизда бирор ўртоғингиз бўлса, ундан қуйидаги сонлар қаторини бир хил темпта ўқиб беришни сўранг. Сиз унинг орқасидан овоз чиқариб, такрорланг. Агар ўзингиз мустақил бажармоқчи бўлсангиз, қаторларга бирин-кетин оқ қоғоз ёрдамида ўтиб, кейин хотирангизни текширинг. Эсингизда қолган сонларни қоғозга ёзинг ва нечта сонни ва қайси қаторларни тўғрироқ эсда олиб қолганлигингизни аниқланг:

972

1406

39418

067285

3516927

58391204

764580129

2164089573

45382170369

870932614280

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Брунер Д. С. Психология познания. — М., 1977
2. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. — М., 1987
3. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. М., 1960
4. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. СПб, 1997
5. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. — М., 1998
6. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. — Л., 1985
7. Немов Р. С. Психология. — Кн.1. Общие основы психологии. — М., 1994
8. Психология. Учебник. — Под ред. А. Крылова, — М., 1998
9. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. — М., 1999
10. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании. — М, 1996
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — М., 1998

6-мавзу. ТАФАККУР ВА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ ПАРТ-ШАРОИТЛАРИ. ИЖОДИЙ ВА МАНТИҚИЙ ФИКРЛАШ-СОҒЛОМ МАЪНАВИЯТ ВА ЭЪТИҚОДНИ ТАРБИЯЛАШНИНГ ОМИЛИ СИФАТИДА

- РЕЖА:**
1. Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти.
 2. Тафаккурнинг турлари.
 3. Тафаккур шакллари ва операциялари.
 4. Мустақил фикрлаш-соғлом маънавиятнинг мезони сифатида.

Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти. Инсон идрок қилган, хоғирасида сақлаб қолган нарсаларнинг барчаси унинг учун маълум маъно ва моҳиятта эга бўлади. Акс ҳолда у эслаб қолмайди ҳам, кейинги сафар аналогик объект билан тўқнаш келганда, унга диққатини қаратмайди ҳам, фигура фонга айланаб қолаверали. Яъни, биз кўрган, эшитган, ҳис қилган нарсаларимизнинг барчаси *маъноли*, керак бўлса, *маънили* бўлишини хоҳлаймиз. Шуниси характерлики, ана шундай нарса ва ҳодисаларга биз томондан бериладиган маъно ҳар бир алоҳида шахс томонидан турлича идрок қилинади. Масалан, олим учун ҳар қандай китоб — ҳаётининг маъноси бўлса, деҳқон учун ер ва ундан олинадиган ҳосил — аҳамиятли ҳисобланади. Ҳаттоки, битта нарсанинг ўзи турли одамлар учун турли хил маъно ва мазмун касб этади. Ўша китоб мисолини оладиган бўлсак, китоб индустрияси билан шуғулланувчи муҳандис учун — ишлаб чиқариш маҳсулоти, китоб дўкони соғувчиси учун — товар-маҳсулот, ўқувчи учун — илм манбаи, муаллим олим учун — ижодининг меваси, энг қимматли нарсасидир. Ҳар бир алоҳида нарсага бўлган муносабатимиз унинг биз учун қадр-қимматига бевосита таъсир этади, у гоҳ ижобий, гоҳ салбий бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан ҳам биз нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўламиз. Тилшуносликни касб этиб танлаган талаба учун кибернетик моделлаштиришга бағишланган маъруза қанчалик зерикарлидай туюлса, иқтисодчилик касбини эгалламоқчи бўлганлар учун пул, фойда ва даромад олиш йўллари ҳақидаги маълумотлар шунчалик аҳамиятли, оддий сўзнинг морфологик таҳлили — шунчалик бифарқлиқ ҳолатини келтириб чиқаради. Демак, бизнинг дунёни, унинг сир — асрорларини тушунишимизнинг заминида нарса ва

ҳодисаларнинг биз учун шахсий алоқаси, аҳамиятлилиги даражаси ётади. Ана шундай дунёни тушунишимиз, англашимиз ва унга онгли муносабатимизни билдириб, изҳор қилишимизга алоқадор билиш жараёни психологияда **тафаккур**, **фикрлаш** деб аталади.

Тафаккур — инсон онининг билиш объектлари ҳисобланмиш нарса ва ҳодисалар ўртасида мураккаб, ҳар томонлама алоқаларнинг бўлишини таъминловчи умумлашган ва мавҳумлашган акс эттириш шаклидир. Тафаккур муаммолари узоқ вақтгача ўзининг мураккаблиги билан психологлар назаридан четда бўлган, у асосан файласуфлар ва мантиқшунослар фикр юритадиган масала ҳисобланган. Психология илмининг отахони ҳисобланмиш немис олими Вильгельм Вундт ҳам психологияни иккига бўлиб — физиологик психология (экспериментал йўл билан билиш жараёнларини ўрганувчи фан) ва халқлар психологияси қисмларига бўлиб, охириги психологиянинг таркибига нутқ ва тафаккур психологиясини ҳам киритган ва уни экспериментал тарзда ўрганиб бўлмади, уларни тушунтириш мумкин холос деб ҳисоблаган. Бу хулосалар аслида тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг нақадар мураккаб табиатга эга эканлигидан далолат беради. Лекин шундай бўлса ҳам шуни таъкидлаш жоизки, биринчидан, тафаккур ва фикрлаш жараёнлари — бу билиш жараёнлари;

- иккинчидан, улар ҳам шахс томонидан борлиқни акс эттириш шакли, умумлашштириб, билвосита акс эттириш шакли;
- учинчидан, бу жараёнлар ҳам экспериментал психология томонидан ўрганилади;
- тўртинчидан, тафаккур билишнинг энг олий ва юқори даражадаги шаклидир.

Тафаккурнинг олийлиги ва мураккаблиги шундаки, у идрокдан фарқли, бевосита акс эттириш бўлмай, нарсалар ва уларнинг хоссаларини улар йўқ пайтда ҳам акс эттиришга имкон беради. Масалан, Африканинг субтропик худудлари тўғрисида гап кетганда, умрида бирор марта Африкага бормаган одам ҳам субтропиклик хоссасини билгани учун ҳам ушбу ахборотни тушуниб, уни қабул қила олади. Синов пайтида талаба кеча ўқиган, лаборатория шароитида синаб кўрган қонуниятлар хусусида худди рўпарасида номоён бўлаётгандай, образли қилиб гапириб бериши, рўй берган ҳодисаларни яна формулалар ва статистик ҳисоб-китоблар воситасида исбот қилиб бериши ҳам мумкин. Бу операцияларнинг асосида тафаккур жараёнлари ётади.

Тафаккур қилишимизни таъминловчи орган — бу бизнинг миямиз. Барча ҳисоб-китоб ишлари — энг элементар ҳаракатларни режалаштиришдан тортиб, мураккаб мавҳум теоремаларни исбот қилишга қаратилган операциялар мияда содир бўлади. Шунинг учун ҳам жуда чарчаб турган пайтда одамдан бирор қийинроқ масала хусусида фикр билдиришини сўрасангиз, «ҳозир бошим оғриб турибди, жуда чарчаганман, бироз ўзимга келай, кейин фикрлашамиз», деб жавоб беради. Демак, мия фаолияти билан фикрлаш фаолияти ўзаро узвий боғлиқ экан. Миямизнинг фикрлаш қобилияти ва имкониятлари шунчалик салмоқлики, айрим олимларнинг фикрича, унинг ишлаш қонунлари ҳозир биз ишлатаётган компьютерлар эмас, яна 100—200 йиллардан кейин пайдо бўладиган мураккаб, ўта «ақлли» компьютерлар фаолиятига яқин экан.

Калламизга келган барча ўй-ҳаёллар — бу *фикрлардир*. Нормал инсонни фикрsiz тасаввур қилиб бўлмайди, ҳар он, ҳар дақиқада одам мияси қандайдир фикрлар билан банд бўлади. Уларни тартибга солиш, керагига диққатни қаратиш, ички ёки ташқи нутқ воситасида уни ечиш — *фикрлаш* жараёнидир.

Фикрлаш жараёни аслида маълум бир масала, муаммо, жумбоқни ҳал қилиш керак бўлганда пайдо бўлади. Фикрлаш доимо бир нарса хусусида камда битта ечимни бериш шарт, акс холда у бошқа жараёнга — ҳаёл, фантазияга айланиб кетиши мумкин. Бирор муаммо хусусида мияда пайдо бўлган фикр ёки ғояда аниқлик етишмаган пайтларда одам *ҳаёлга* чўмади. Ҳаёл ҳам алоҳида психик жараён сифатида шахсга нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти хусусидаги тажрибаси ёки билими етишмаган шароитларда рўй берадиган акс эттириш ҳодисасидир. Шунинг учун ҳам дўстлар даврасида баъзан муаммо хусусида тортишув бўлиб қолганда, аниқ билими ёки ғояси йўқлиги туфайли калтасига келган нарсани айтган болага қараб «Жуда олиб қочишга устасанда, ҳаёлшараст» дейишади. Демак, ҳаёл — янги образлар ва тахминларнинг шаклланиши жараёни бўлса, унга яқин бўлган яна бир тушунча — *фантазия* — ҳаёлнинг борлиқдан, ҳақиқатдан бироз узоқлашуви жараёнидир.

Шундай қилиб, муаммо ёки жумбоқлар бизни фикрлашга мажбур этади. Масалан, шундай масалани олиб кўрайлик. Сизга миҳлар солинган бир картон қутича ва иккита шам, болгача берилган. Вазифа: эшикка шамни ўрнатиб, ёқиб қўйиш керак. Ким қандай ечади? Албатта, бирданига тўтри счимга келиш

ти баъзан унинг креактивлик сифати билан боғлаб тушунтирилади. Креактивлик — шундай хислатки, у гўёки йўқ жойда бор қилади, яъни оддийгина, жўнгина нарсаларга бошқача, бировларникига ўхшамаган ёндашувларни талаб қилади. Масалан, учта сўз берилган — «қалам», «кўл», «айиқ». Учасини қўшиб, янги жумлалар тузиш керак. Ҳар ким ўзидаги креактивлик даражасига кўра турли хил жумлалар тузса бўлади, масалан, «Бола қаламни олиб, кўлда чўмилаётган айиқ расмини чизди». Ёки «Терак қаламчалари экиб чиқилган кўл ёқасида бир айиқ боласини чўмилтирарди». Шунга ўхшаш кўлаб жумлалар тузиш мумкин.

Машҳур олим К. Юнг инсонларни фикрлашларига кўра асосан икки тоифага бўлган эди:

1. Интуитив тилчилар. Бу шундай тоифали кишиларки, уларда кўпинча ҳиссиётлар мантиқдан устун келади ва мия фаолияти бўйича ҳам ўнг ярим шарлар фаолияти чапникидан устунроқ бўлади. Кўриб, хис қилиб, ёрқин эмоционал муносабат шакллантирилмагунча, бундай одамлар бирор хусусда фикрларини баён эта олмайдилар.

2. Фикрловчи тиллар. Бундай кишиларда доимо мантиқ, мулоҳаза ҳиссиётлардан устун бўлади ва миясининг чап томони ўнгига нисбатан доминанта (устун) ҳисобланади. Бундайлар гапира бошланса, кўпинча, «Файласуф бўлиб кет-э», деб ҳам қўйишади. Чунки улар ўзларигача бўлган билимлар, маънавий фикрлаш борасидаги ютуқларга таяниб, доимо тўғри гапиришга, доимо фикрларини мантиқан асослаш — аргументация қилишга ҳаракат қиладилар. Аниқ ва техника, тиббиёт фанлари билан шуғулланувчиларда ана шу тафаккур типига мойиллик ва психологик ҳозирлик бўлса, улар ўз касблари борасида жуда яхши натижаларга эришадилар. Улардан фарқли биринчи тоифа вакилларида яхши ёзувчилар, шоирлар, тилшунослар, психологлар етишиб чиқади.

Тафаккур шакллари ва операциялари. Тафаккур қилиш шакллари ёки унинг маҳсулига тушунчалар, ҳукмлар ва хулоса чиқариш киради.

Тушунчалар — тафаккурнинг шундай шакли ёки маҳсулики, унда нарса ва ҳодисаларга хос бўлган энг умумий ва характерли хусусиятларни ўзида акс эттиради. Улар умумий ва жузъий, конкрет ёки мавҳум бўлиши мумкин. Масалан, «онг» тушунчасини оладиган бўлсак, унинг энг муҳим ва бошқа тушунчалар-

дан фарқ қиладиган жиҳатларини ажратишимиз керак: фақат инсонга хослик, олий даражадаги акс эттириш, оламни билиш механизми эканлиги ва ҳакозо.

Хукмлар — атрофимиздаги нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни акс эттиради. Масалан, «Инсон онгли мавжудот» деган хукм-фикр «одам, инсон», «онг» ва «мавжудот» тушунчалари ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб турибди. Ана шундай хукмлар бизнинг нутқимизда ҳар куни жуда кўп ишлатилади ва улар табиатан турли боғлиқликларни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади, рост ёки ёлғон бўлади. Шахснинг инсонийлиги аслида у ишлатадиган ибораларнинг қанчалик мантиққа, ҳаётий ҳақиқатларга тўғри келиши, аргументал эканлиги билан баҳоланади. Доимо тўғри, мантиқан фикр юритган одамни биз «бамаъни, гапида жон бор, ҳақиқатгўй» деб таърифлаймиз.

Хулосалар — мантиқий тафаккурнинг яна бир шакли, маҳсули бўлиб, улар фикрлар, хукмлар ва тушунчалар ўртасидаги боғланишдан янги бир фикрларни келтириб чиқаришни назарда тутлади. Масалан:

1. хукм: *Ўзбекистон — мустақил давлат.*
2. хукм: *Қирғизистон — мустақил давлат.*
3. хукм: *Қозоғистон — мустақил давлат.*
4. хукм: *Туркменистон — мустақил давлат.*
5. хукм: *Тожикистон — мустақил давлат.*

Демак, барча Марказий Осиё давлатлари мустақилдир.

Шунга ўхшаш биз баъзан айрим фикрлардан умумий бир фикр келтириб чиқарамиз (бу — индуктив хулоса чиқариш), баъзан эса аксинча, умумийдан жуъзий — алоҳида фикр чиқарамиз (фикрлашнинг бундай ҳаракати дедукция деб аталади). Бундан ташқари, психология биздаги фикрлаш жараёнини таъминловчи алоҳида **операцияларни** ҳам ўрганлади. Фикрлаш операцияларига анализ (фикран нарса ва ҳодисаларга тааллуқли сифат ва хусусиятларни алоҳида қилиб ажратиш, таҳлил қилиш), **синтез** (анализ жараёнида ажратилган қисмларни яна фикран бирлаштириш, қўшиш), **мавҳумлаштириш** (алоҳида бирор хусусиятни ажратиб, бошқаларидан фикрни чалғитиш, айрим хоссани мавҳумлаштириш), **таққослаш** (предметлар ва уларга хос бўлган хусусиятларни фикран бир-бирига солиштириш, умумий ва фарқ қилувчи жиҳатларини топиш), **умумлаштириш** (умумий ва муҳим сифатларига кўра предметларни гуруҳлаштириш, умумийлаштириш) кабилар киради.

Мустақил фикрлаш-соғлом маънавиятнинг мезони сифатида.
Тафаккурни ривожлантириш. Мустақил фикрлаш-шахснинг шундай қобилиятики, у туфайли одам нарса ва ходисалар хусусида ўз қарашини ва ностандарт ечимларига эга бўлади. Масалан, конкрет предмет — ручканинг нима эканлигини ва нима мақсадда ундан фойдаланиш мумкинлигини кўпчилик билади. Бу — ёзув қуроли. Лекин агар мустақил, ностандарт тафаккурга эрк берилса, унинг кўрсаткич сифатида, ёки санок таёқчаси ўрнида, ёки ғалтакка ўхшатиб ип ўраш мумкинлиги каби ўнлаб функцияларини айтиши мумкин. Демак, мустақил фикр-инсоннинг нарса ва ҳодисалар, жамиятда рўй бераётган ҳодисаларнинг моҳияти хусусида ўз қарашлари бўлишини тақозо этади, унинг билиш ва англаш имкониятлари чегарасини кенгайтиради.

Ҳозирги буюк ислоҳотлар амалга оширилаётган Ўзбекистон шароитида мустақил фикрловчи ёшларнинг бўлиши давр тақозоси бўлиб, шахсий дунёқарашга эга бўлган инсонларгина жамият тараққиётини таъминловчи кўплаб лойиҳаларни ишлаб чиқишга қодир бўладилар. Президентимиз сиёсатининг бош омилларидан бири ҳам теран фикрловчи, ўз мустақил дунёқарашига эга бўлган иқтидорли шахсларни камол топтириш ва тарбиялашдир. Чунки ўзгалар фикрига қарам бўлиш, турли билдиётлар ва ёт мафкурага эргашиш психологияси жамият маънавиятини таназзулга олиб келиши шубҳасиз. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мустақил фикрлаш бир қарашда шахснинг индивидуал хусусияти бўлса-да, бу хусусият жамиятда, инсонлар ўртасидаги муносабатлар муҳити яхши бўлганда ривожланади. Яъни, агар кичик ёшиданоқ боланинг кўплаб берадиган «Нега?» «Нима учун?» қабилдаги саволларига ўринли жавобларнинг берилиши, ундаги шахсий фикрнинг рағбатлантирилиши, ўқитувчи томонидан у ёки бу муаммо бўйича ҳар бир ўқувчи фикрининг сўралиши ва ўз вақтида жавобларнинг маъқулланиши каби омиллар мустақил фикрлашнинг шарт-шароитларидан ҳисобланади. Демак, мустақил фикрлаш ижтимоий муҳитга боғлиқ қобилият экан, гуруҳ шароитида ташкил этиладиган тўғри мулоқот ва самимий муҳит, баҳс ва тортишувларнинг омилкорона йўлга қўйилиши бунда катта тарбиявий аҳамият касб этади.

Биз юқорида тафаккур ва мустақил фикрлашнинг индивидуал хусусиятлари ва ушбу жараёнга хос бўлган умумий қонуниятларни

ўргандик. Лекин аслида мақсад шундайки, ҳар бир шахс ўзидаги тафаккур ва фикрлаш жараёнларининг ўзига хос томониши билган ҳолда уни ўстириш йўллари билиши керак. Охирги йилларда психологларнинг ўтказган тадқиқотлари ва кузатишлари шуни кўрсатдики, фикрлаш жараёнларини гуруҳ шароитида, дарс пайтида ҳам ўстириш ва бунга қисқа йўллар билан эришиш мумкин экан. Уларнинг фикрича, гуруҳдаги ҳамкорликдаги фаолият идрок ва хотиранинг ўсишига ижобий таъсир кўрсатиб, фикрлаш жараёнини тезлаштиради ва фаолиятни самаралироқ қилади. Айрим жуда жиддий ва мураккаб ижод дақиқаларини инобатта олмаганда, яхши ташкил этилган дарс жараёни, ундаги фаолият шакли индивидуал тафаккурнинг ҳам ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шу нарса исбот қилинганки, жамоада ишлаш кўпга ностандарт фикрларнинг туғилиши, уларнинг ичидан энг яхшиларининг сараланиши ва янгидан янги ғояларнинг пайдо бўлишига сабаб бўларкан.

Ана шундай самара берувчи методикалардан бири «брейн-сторминг» деб аталиб, унинг луғавий маъноси «мияни забт этиш»дир («мозговая атака» русча — «brain storming» ингл.). Уни ўтказиш қуйидаги тамойилларга асосланган:

1. Баъзи интеллектуал масалаларни ечишда битта ечим билан чекланиб бўлмайди ва шу мақсадда ижодий фикрловчилар гуруҳи ташкил этилади ва бу жараёнда «гуруҳий самара» бўлиши кутилади. Гуруҳ иши тез ва оптимал қарорлар қабул қилишга қаратилган бўлади ва бунда алоҳида айрим индивидуал қарорларга таъсирланишга йўл қўйилмайди.

2. Гуруҳга шундай кимсалар киритиладики, улар бир-бирларидан фикрлаш услубларининг ноёблиги билан фарқ қиладилар. Масалан, кимдадир мантиқийлик устун, кимдир-креатив, кимдир-танқидчи ва шунга ўхшаш.

3. Гуруҳда шундай ижодийлик руҳи бўлиши керакки, ҳар ким хоҳлаган фикрини бемалол айтаверади, у ёки бу фикр танқид қилиниши мумкин, лекин унинг эгаси танқид қилинмайди. Бундай шароитда ўртача интеллектуал даражага эга бўлган шахс ҳам шундай фикрлар изҳор қила бошлайдики, улар алоҳида қолган пайтида сира ҳам мияга келмаган бўларди.

Бу жараён олий ўқув юртларида дарсларда ҳам қўлланилиши мумкин, фақат унинг юқоридаги тамойиллари инобатга олиниши ва гуруҳда ўзаро ҳамжиҳатлик муҳити бўлиши керак.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: тафаккур, инсайт, конвергент ва дивергент тафаккур, мантик, эркин фикрлаш, ностандарт фикр.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинарларда муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Тушуниш ва тафаккур қилишнинг ижтимоий моҳияти.
2. Тафаккурнинг турлари.
3. Тафаккур шакллари ва операциялари.
4. Мустақил фикрлаш-соғлом маънавиятнинг мезони сифатида.

Реферат ишлари учун мавзулар.

1. Тафаккурнинг бошқа психик жараёнлар билан алоқаси.
2. Тафаккурнинг хусусиятлари: аугистик ва реалистик тафаккур.
3. Тафаккур ва фикрлашдаги индивидуал фарқлар.
4. Ижодий тафаккур, унинг шартлари ва самарадорлиги.
5. Мустақил фикрлашнинг табиий асослари.

Тестлар ва вазифалар.

1. Қуйида сонлар қатори берилган. Ҳар бир қаторда тушириб қолдирилган сонларни топинг ва ҳар бир қатордаги сонларнинг ўзаро боғлиқлик принципини топинг.

2 7 3 7 4 7 — 6 7

27 30 — 39 42 45 48 51 54

47 43 39 35 — 23 19 15 11

3 6 7 14 — 31 62 63 126.

Тавсия этиладиган адабиётлар.

1. Лурия А. Р. Язык и мышление — М., 1979
2. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. — М., 1998
3. Каримова В. М. ва б.қ. лар Мустақил фикрлаш. — Т. — Шарқ, 2000
4. Каримова В., Суннатов Р. Мустақил фикрлаш бўйича машғулотларни ташкил этиш юзасидан услубий қўлланма. — Т.: Шарқ, 2000
5. Прикладная психодиагностика. — М., 1999

7-мавзу. ШАХСНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ. ХАРАКТЕР, ТЕМПЕРАМЕНТ ВА ҚОБИЛИЯТЛАРНИ БИЛИШНИНГ АҲАМИЯТИ

- РЕЖА:**
1. Индивидуал-типологик хусусиятлар классификацияси
 2. Шахс иқтидори ва қобилиятлар диагностикаси
 3. Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар
 4. Қобилиятларнинг психологик структураси
 5. Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари
 6. Характер ва шахс

Индивидуал-типологик хусусиятлар классификацияси.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир шахс ўзига хос қайтарилмас дунё. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаш бўлган икки кишини топиш жуда мушкул. Одам ташқи қиёфаси, бўйи-басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, мижози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи назардан айнан бир хил инсонлар бўлмайди. Ҳаттоки, олимлар битта тухумда ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхшашликни қайд қилишган, шахсий сифатларидаги корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Шахс-қайтарилмас, у ўз сифатлари ва борлиги билан ноёбдир. Ана шу қайтарилмаслик ва ноёбликнинг асосида унинг индивидуал психологик хусусиятлари мажмуи ётади. Шу ўринда биз юқорида таъриф берган шахс тушунчаси билан ёнма-ён ишлатиладиган яна икки тушунчага изоҳ бериш ўринли деб ҳисоблаймиз. Бу — «индивид» ва «индивидуаллик» тушунчаларидир. «*Индивид*» тушунчаси умуман «одам» деган тушунчани тўлдириб, унинг ижтимоий ва биологик мавжудот сифатида мавжудлигини тасдиқлайди ва уни бир томондан, бошқа одамлардан фарқловчи белги ва хусусиятларини ўз ичига олади, иккинчи томондан, ўзига ва ўзига ўхшашларга хос бўлган умумий ва характерли хусусиятларни қамраб олади. Демак, индивид — инсонга алоқадорлик фактини тасдиқловчи илмий категориядир.

«*Индивидуаллик*» — юқоридаги иккала тушунчага нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у конкрет одамни бошқа бир конкрет одамдан фарқловчи барча ўзига хос хусусиятлар мажмуини ўз

ичига олади. Шу нуқтаи назардан шахс тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, шахснинг индивидуаллигига унинг қобилиятлари, темпераменти, характери, иродавий сифатлари, эмоциялари, хулқига хос мотивация ва ижтимоий установка-ри киради. Айнан шу қайд этиб ўтилган категориялар шахсдаги индивидуаллиликни таъминловчи категориялардир. Унинг маъноси шундаки, бўйи, эни, ёши, сочининг ранги, кўз қарашлари, бармоқ ҳаракатлари ва шунга ўхшаш сифатлари бир хил бўлган инсонларни топиш мумкин, лекин характери, қобилиятлари, темпераменти, фаолият мотивацияси ва бошқаларга алоқадор сифатлари мажмуи бир хил бўлган одам-ни топиб бўлмайди. Улар — индивидуалдир.

Қобилиятлар — шахсдаги шундай индивидуал, турғун сифат-ларки, улар одамнинг турли хил фаолиятдаги кўрсаткичлари, ютуқлари ва қийинчиликлари сабабларини тушунтириб беради.

Темперамент — инсоннинг турли вазиятларда нарса, ҳодиса, ҳолатлар ва инсонларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан реак-циясини тушунтириб берувчи хусусиятлари мажмуидир.

Характер — шахснинг алоҳида инсонлар ва инсонлар гу-руҳи, ўз-ўзига, вазиятлар, нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларидан орттирадиган сифатларини ўз ичига олади.

Иродавий сифатлар — ҳар биримизнинг ўз олдимизга мақсад қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишимизни таъминловчи маълум сифатларимиз мажмуини ўз ичига олади.

Эмоциялар ва мотивация эса атрофимизда содир бўлаётган ҳодисалар, бизни ўраб турган одамлар ва уларнинг хатти-ҳаракатларини руҳан қандай қабул қилиб, уларга билдирадиган ҳиссий муносабатларимизни билдирувчи сифатларимиз бўлиб, улар айни вазиятлардаги реал ҳолатларимиздан ва уларнинг онгимизда акс этишидан келиб чиқади.

Демак, индивидуал сифатлар бизнинг онгли ҳаётимизнинг ажратмас қисми, идрокимиз, хотирамиз ва фикрларимиз йўналиштирилган *муҳим предмет* экан. Чунки айнан улар бизнинг турли фаолиятларни амалга ошириш ва ишларни бажаришдаги индивидуал услубимизга бевосита алоқадор. Кимдир жуда чаққон, тез иш қилади, лекин сифатсиз. Кимдир жуда яхши қойилмақом иш қилади, лекин жуда секин, кимдир ишга юзаки қараб, номига уни бажарса, бошқа бир одам унга бутун вужуди ва эътиқоди би-лан муносабатда бўлиб, тинимсиз изланади ва жамият учун ман-фаат қидиради. Шунинг учун ҳам индивидуалликнинг фаолият ва мулоқотдаги самарасини инобатга олиб, энг муҳим индивидуал-психологик хусусиятларни алоҳида ўрганамиз.

Шаҳс иқтидор ва қобилиятлар диагностикаси. Одамларнинг ўқув, меҳнат ва ижодий фаолиятидаги ўзига хосликни тушунтириш учун психология фани биринчи навбатда қобилиятлар ва иқтидор масаласига мурожаат қилади. Чунки қобилиятли одамдан аввало жамият манфаатдор, қолаверса, ўша инсоннинг ўзи ҳам қилган ҳар бир ҳаракатидан ўзи учун наф кўради.

Қобилиятлар муаммоси энг аввало инсон ақлу-заковатининг сифати, ундаги малака, кўникма ва билимларнинг борлиги масаласи билан боғлиқ. Айниқса, бирор касбнинг эгаси бўлиш истагидаги ҳар бир ёшнинг ақли ва интеллектуал салоҳияти унинг малакали мутахассис бўлиб етишишини кафолатлагани учун ҳам психологияда кўпроқ қобилият тушунчаси ақл заковат тушунчаси билан боғлаб ўрганилади. ҳар бир нормал одам ўзининг ақли бўлишини хоҳлайди, «Мен ақллиман» демаса-да, қилган барча ишлари, гапирган гапи, юритган мулоҳазаси билан айнан шу сифат билан одамлар уни мақташларини хоҳлайди. «Ақлсиз, нодон» деган сифат эса ҳар қандай одамни, хаттоки, ёш болани ҳам ҳафа қилади. Яна шу нарса характерлики, айниқса, бизнинг шарқ халқларида бирор кимсага нисбатан «ўта ақли» ёки «ўта нодон» иборалари ҳам ишлатилмайди, биз бу хусусиятларни ўртача таснифлар доирасида ишлатамиз: «Фалончининг ўли анчагина ақли бўлибди, наригининг фарзанди эса бироз нодон бўлиб, ота-онасини куйдираётган эмиш» деган иборалар астида «ақллик» категорияси инсоннинг юрагига яқин энг нозик сифатларига алоқадорлигини билдиради.

Илм-фандаги анъаналар шундайки, ақл ва идрок масаласи, одамнинг интеллектига боғлиқ сифатлар жуда кўлаб тадқиқотлар объекти бўлган. Олимлар қобилиятларнинг ривожланиш механизми, уларнинг психологик таркиби ва тизимини аниқлашга, ишончли методикалар яратиб, ҳар бир кишининг ақли сифатига алоқадор бўлган кўрсаткични ўлчашга уринганлар. Кўпчилик олимлар одам интеллектида унинг вербал (яъни сўзларда ифодаланадиган), миқдорий (сонларда ифодаланадиган), фазовий кўрсаткичларни аниқлаб, уларга яна мантқиқ, хотира ва ҳаёл жараёнлари билан боғлиқ жиҳатларни ҳам қўшганлар.

Ч. Спирмен факториал анализ методи ёрдамида юқорида санаб ўтилган кўрсаткичлар ўртасида боғлиқлик борлигини исбот қилиб, ақлнинг ҳақиқатан ҳам мураккаб тузилмага эга бўлган психик хусусият эканлигини кўрсатди. Бошқа бир олим Дж. Гильфорд эса ақлни бир қатор ақлий операциялар (анализ,

синтез, таққослаш, мавҳумлаштириш, умумлаштириш, системага солиш, классификация қилиш) натижасида намоён бўладиган хусусият сифатида ўрганишни таклиф этган. Бу олимлар ақл сўзидан кўра интеллект сўзини кўпроқ ишлатиб, бу сўзнинг ўзига хос талқини борлигига эътиборни қаратганлар. Чунки уларнинг фикрича, интеллектуал потенциалга эга бўлган шахснигина қобилиятли, деб аташ мумкин. Интеллектуал потенциал эса бир томондан ҳаётдаги барча жараёнларга, бошқа томондан — шахсга бевосита алоқадор тушунча сифатида қаралган ва унинг аҳамияти шундаки, у борлиқни ва бўладиган ходисаларни олдиндан башорат қилишга имкон беради. Шу ўринда «интеллект» сўзининг луғавий маъносини тушуниб олайлик. Интеллект — латинча сўз — intellectus — тушуниш, билиш ва intellectum — ақл сўзлари негизидан пайдо бўлган тушунча бўлиб, у ақл-идрокнинг шундай бўлагиди, уни ўлчаб, ўзгартириб, ривожлантириб бўлади. Бу — интеллект ва у билан боғлиқ қобилиятлар ижтимоий характерга эга эканлигидан дарак беради. Дарҳақиқат, қобилиятлар ва интеллектга бевосита ташқи муҳит, ундаги инсоний муносабатлар, яшаш даври таъсир кўрсатади. Буни биз бутунги кунимиз мисолида ҳам кўриб, ҳис қилиб турибмиз. Янги авлод вакиллари — келажагини XXI аср билан боғлаган ўғил-қизларнинг интеллект даражаси уларнинг ота-боболариникидан анча юқори. Ҳозирги болалар компьютер техникасидан тортиб, техниканинг барча турлари жуда тез ўзлаштириб олмоқда, жаҳон тилларидан бир нечасини билиш кўпчилик учун муаммо бўлмай қолди, минглаб топшириқлардан иборат тестларни ҳам ёшлар ўзлаштиришда қийналмаяптилар. Қолаверса, оила муҳитининг ақл ўсишига таъсирини ҳамма билса керак. Агар бола оилада илк ёшлигидан маърифий муҳитда тарбияланса, унинг дунёқараши кенг, хоҳлаган соҳа предметларидан бериладиган материалларни жуда тез ва қийинчиликсиз ўзлаштира олади. ҳаттоки, бундай болага олий ўқув юртида бериладиган айрим предметлар мазмуни ҳам ўта тушунарли, улар янада мураккаброқ масалаларни ечишни хоҳлайди.

Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар. Баъзан ўта иқтидорли ва қобилиятли бола ҳақида гап кетса, ундаги бу сифат туғма эканлигига ишора қилишади. Талантли, гениал олим, санъаткор ёки мутахассис ҳақида гап кетса ҳам худди шундай. Умуман қобилиятларнинг туғма ёки орттирилган эканлиги ма-

саласи ҳам олимлар диққат марказида бўлган муаммолардан. Психологияда туғмалик аломатлари бор индивидуал сифатлар **лаёқатлар** деб юритилди ва унинг икки хили фарқланади: табиий лаёқат ва ижтимоий лаёқат. Биринчиси одамдаги туғма хусусиятлардан — олий нерв тизими фаолиятининг хусусиятлари, миянинг ярим шарларининг қандай ишлаши, қўл-оёқларнинг биологик ва физиологик сифатлари, билиш жараёнларини таъминловчи сезги органлари — кўз, қулоқ, бурун, тери кабиларнинг хусусиятларидан келиб чиқса (булар наслий ота-онадан генетик тарзда ўтади), ижтимоий лаёқат — бола туғилиши билан уни ўраган муҳит, мулоқот услублари, сўзлашиш маданияти, қобилиятни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар (улар ота-она томонидан яратилади) дир. Лаёқатлилик белгиси — бу ўша индивидга алоқадор бўлиб, у бу иккала лаёқат муҳитини тайёрича қабул қилади.

Қобилиятсизлик ва интеллектнинг пастлиги сабабларидан ҳам бири шуки, ана шу икки хил лаёқат ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, гениал рассом оиласида бола туғилди дейлик. Унда рассомчилик учун туғма, генетик белгилар отаси томонидан берилган дейлик. Лекин боланинг онаси фарзандининг ҳам рассом бўлишини хоҳламаслиги, ўзига ўхшаш қўшиқчи бўлишини хоҳлаши мумкин. Аёл болани ёшликдан фақат мусиқа муҳитида тарбиялайди. Табиий лаёқатнинг ривожини учун ижтимоий лаёқат муҳити йўқ, ижтимоий лаёқат ўсиши учун эса табиий, туғма лаёқат йўқ бўлгани сабабли, болада ҳеч қандай таланг намоён бўлмаслиги, у оддийгина мусиқачи ёки қўшиқчи бўлиш билан чекланиши мумкин. Интеллект тестлари ва қобилиятдаги туғма ва орттирилган белгиларни ўрганишнинг психологик аҳамияти айнан шунда. Илк ёшликдан боланинг ўзидаги мавжуд имкониятларни ривожлантириш шарт-шароитини яратиш ишини тўғри йўлга қўйиш керак.

Орттирилган сифати шуки, бола токи билим, малака ва кўникмаларни ўстириш борасида ҳаракат қилмаса, энг кучли туғма лаёқат ҳам лаёқатлигича қолиб, у иқтидорга айланмайди. Энг талантли, машҳур шахсларнинг энг буюк ишлари, эришилган улкан муваффақиятларининг тагида ҳам қисман лаёқат ва асосан тинимсиз меҳнат, интилиш, ижодкорлик ва билимга чанқоқлик ётган. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, қобилиятсиз одам бўлмайди. Агар шахс адашиб, ўзидаги ҳақиқий иқтидор ёки лаёқатни билмай, касб танлаган бўлса, табиий, у атроф-

дагиларга лаёқатсиз, қобилиятсиз кўринади. Лекин аслида ни-мага унинг қобилияти борлигини ўз вақтида тўғри аниқлай олишмагани сабаб у бир умр шу тоифага кириб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳар бир онгли инсон ўзидаги қобилият ва зехни илк ёшлиқдан билиб, ўша ўзи яхши кўрган, «юраги чопган» иш билан шуғулланса, ва ундан қониқиш олиб, қобилиятини ўстиришга имконият топиб, ютуқларга эришса, биз уни **иқтидорли** деймиз. Иқтидор-инсоннинг ўз хатти-ҳаракатлари, билимлари, имкониятлари, малакаларига нисбатан субъектив муносабатидир. Иқтидорли одам гениал ёки талантли бўлмаслиги мумкин, лекин у ҳар қандай ишда мардлик, чидамлик, ўз-ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби фазилатларга эга бўлиб, ўзлари шуғулланаётган ишни бажонидил, ситқидилдан бажаради. Улар ана шундай ҳаракатлари билан баъзи ўта истеъдодли, лекин камҳаракат кишилардан кўра жамиятга кўпроқ фойда келтиради. Иқтидорли инсонда истеъдод соҳиби бўлиш имконияти бор, зеро **истеъдод** — ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятдир. У тинимсиз меҳнат, ўз қобилиятини такомиллаштириб бориш йўлида барча қийинчиликларни енгиш ва иродаси, бугун имкониятларини сафарбар қилиш натижасида кўлга киритади.

Қобилиятларнинг психологик структураси. Қобилиятлар аввалом бор *умумий* ва *махсус* турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади. Шахснинг умумий қобилиятлари ундаги шундай индивидуал сифатлар мажмуиқи, улар одамга бир қанча фаолият соҳасида ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатиш ва натижаларга эришишга имкон беради. Масалан, техника олий ўқув юртининг талабаси ҳам ижтимоий-гуманитар, ҳам аниқ фанлар, ҳам техника фанлари соҳасидаги билимларни ўзлаштира олади. Бунда унга умумий билимдонлик, нутқ қобилиятлари, тиришқоқлик, чидам, қизиқувчанлик каби қатор сифатлар ёрдам беради.

Махсус қобилиятлар эса маълум бир соҳада ютуқларга эришиш, юқори кўрсаткичлар беришга имкон берувчи сифатларни ўз ичига олади. Масалан, спорт соҳаси билан бухгалтерлик ҳисоб-китоби бўйича ишлаётган икки кишида ўзига хос махсус қобилиятлар бўлмаса бўлмайди.

Ҳар бир қобилият ўзининг тизимига эга. Масалан, математик қобилиятни оладиган бўлсак, унинг таркибига умумлаштириш малакалари, ақлий жараёнларнинг эгиловчанлиги, маъхум

тафаккур қила олиш каби қатор хусусиятлар киради. Адабий қобилиятларга улардан фарқли, ижодий ҳаёл ва тафаккур, хотирадаги ёрқин ва кўргазмали образлар, эстетик хислар, тилни мукамал билишга лаёқат; педагогик қобилиятларга эса — педагогик одоб, кузатувчанлик, болаларни севиш, билимларни ўзгаларга беришга эҳтиёж каби қатор индивидуал хоссалар киради. Худди шунга ўхшаш қолган барча қобилиятларни ҳам зарур сифатлар тизимида таҳлил қилиш мумкин ва бу катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Қобилиятлар ва қизиқишлар диагностикаси. Амалий психологиянинг бугунги кундаги энг муҳим ва долзарб вазифаларидан бири лаёқат куртакларини илк ёшликдан аниқлаш, интеллект даражасига кўра шахс қобилиятлари йўналишини очиб беришдир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кўплаб интеллект тестлари ва қобилиятларни диагностика қилиш усуллари ишлаб чиқилган ва улар муваффақиятли тарзда амалиётда қўлланмоқда.

Қобилиятларни ўлчаш муаммоси XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларига келиб изчил ҳал қилина бошланди. Хорижда бундай ишлар Спирмен, Бине, Айзенк ва бошқалар томонидан ўрганилди. Улар қобилиятлар ва иқтидорни ўрганиш учун махсус тастлардан фойдаландилар. Бу тастларнинг умумий моҳияти шундаки, уларда топшириқлар тизими тобора қийинлашиб борувчи тастлар — топшириқлар батареясидан иборат бўлади. Масалан, Айзенкнинг машҳур интеллект тести 40 та топшириқдан иборат бўлиб, у интеллектуал жараёнларнинг кечиши тезлигини ўлчайди. Бу ерда вақт мезони муҳим ҳисобланади. Бошқа муаллифлар секин ишлаш — қобилиятсизлик белгиси эмас деб, бошқачароқ усулларни ўйлаб топганлар. Кўпчилик олимлар учун, масалан, рус олимлари учун қобилиятни ўлчашнинг ишончли мезони — бу шахс ютуқларини ва унинг қобилиятидаги ўзгаришларни бевосита фаолият жараёнида қайд этишдир. Рус олими Е. А. Климов ёшлар иқтидорининг йўналишини аниқлаш мақсадида фаолият ва касб-хунар соҳаларини асос қилиб олиб, методика яратди ва унинг «Профессионал-диагностик сўровнома» деб атади. Шундай қилиб, у барча касбларни уларнинг йўналтирилган соҳасига кўра 5 тоифага бўлди:

- П (Т) — табиат (ўсимлик, ҳайвонлар, микроорганизмлар);
- Т — техника (машина, материаллар, энергиянинг турлари);
- Ч (О) — одам (одамлар гуруҳи, жамоалар);
- З (Б) — белгилар (турли маълумотлар, белгили символлар);
- Х (И) — бадий, ижодий образлар (тасвирий санъат, мусиқа).

Сўровнома шу турли касбларга мойилликни аниқлайди. Унга 20 жуфт саволлар киритилган бўлиб, текширилувчи махсус жавоб ва-рақасида қай даражада у ёки бу машғулот тури билан шуғулланишга мойиллигини белгилаши керак. Чунончи, ўша иш унга жуда ёқса, 3 та «плюс», умуман ёқса — 2 та ва сал ёқса — 1 та плюс қўяди. Ёқмаса, мос ҳолда 3 та, 2 та ва 1 та «минус» белги-си қўйиши керак. Қуйида биз сизга шу сўровномани келтирамыз.

Жадвал 6

Дифференциал-диагностик сўровнома.

1	ҳайвонларни парвариш қилиш	ёки 16	машина ва ускуналарга қараш
2а	касал одамларга ёрдам бериш, уларга қараш	ёки 26	жадвал, схема ва ҳам учун дастурлар тузиш
3а	китоблар, расм ва пла-катлар сифатини назо-рат қилиш	ёки 36	ўсимликлар ҳолати ва ри-вожини кузатиш, парва-риш қилиш
4а	материалларни қайта ишлаш (ёғоч, мато, метал, пластмасса)	ёки 46	товарларни харидорга ет-казиш (реклама, сотиш)
5а	Илмий-оммабоп китоб-ларни муҳокама қилиш	ёки 56	бадий асар (пьеса, кон-цертлар) ни муҳокама қилиш
6а	ҳайвон болаларини парвариш қилиш	ёки 66	Малакаларни орттириш борасида ўртоқлар, кичик ёшларни машқ қилдириш
7а	расм ва тасвирлардан нусха кўчириш (ёки му-сиқа асбобини тузатиш)	ёки 76	Юк кўратувчи воситани (кран, трактор, тепловоз) бошқариш
8а	Одамларга зарур маълумот етказиш (маълумотлар бюроси, экскурсияда)	ёки 86	кўرғазма, витриналарни жиҳозлаш, пьеса ёки кон-цертлар тайёрлаш
9а	нарсалар, махсулотлар, (кийим, техника) уй-ларни таъмирлаш	ёки 96	матн, жадвал, расмдаги хатоларни тўғрилаш

10a	хайвонларни даъволаш	ёки 10б	ҳисоб-китоблар қилиш
11a	Экинларнинг янги на- вини яратиш	ёки 11б	янги саноат маҳсулотларини лойиҳалаш, конструкция қилиш
12a	одамлар ўртасидаги бахс, тортишувларда қатнашиш, уларни ишонтириш, тушунти- риш	ёки 12б	чизмалар, схема ва жад- валларни таҳлил қилиш (текшириш, аниқлаш, тўғрилаш)
13a	бадий ҳаваскорлик тўғараги ишида қатнашиш	ёки 13б	микроблар ҳаётини куза- тиш ва ўрганиш
14a	тиббий асбоб — уску- наларига хизмат кўрсатиш	ёки 14б	одамларга тиббий ёрдам кўрсатиш
15a	кузатган ходиса, воқеалар тўғрисида тафсилот ёзиш	ёки 15б	воқеаларни бадий бўёқларга акс эттириш
16a	касалхонада лаборато- рия анализини ўтказиш	ёки 16б	касалларни қабул қилиш, улар билан суҳбатлашиш, ташхис қўйиш
17a	буюмлар ёки деворлар- ни бўяш, расмлар со- лиш	ёки 17б	биноларни монтаж қилиш, машина ҳамда ус- куналарни йиғиш
18a	тенгқурлар ёки кичик болалар билан походлар уюштириш	ёки 18б	сахнада ўйнаш, концерт- ларда иштирок этиш
19a	чертежга қараб маши- на, кийимларни тайёр- лаш, уй куриш	ёки 19б	чизмачилик, чертежлар, хариталардан нусха кўчириш
20a	ўсимликлар, боғ ва ўрмон ҳашоратларига қарши курашиш	ёки 20б	клавишли машиналарда ишлаш (ёзув машинкаси, телетайп, терув машина- си)

Ушбу сўровномага жавоб варақаси ҳам илова қилинади.

ДС нинг жавоб варақаси.

П	Т	Ч	З	Х	П	Т	Ч	З	Х
1а	1б	2а	2б	3а	11а	11б	12а	12б	13а
3б	4а	4б	5а	5б	13б	14а	14б	15а	15б
6а		6б		7а	16а		16б		17а
	7б	8а		8б		17б	18а		18б
	9а		9б			19а		19б	
10а			10б		20а			20б	

Юқорида тавсия этилган сўровнома аслида шахснинг у ёки бу машғулотлар турига қизиқишини аниқлаш орқали унда ривожлантирилиши лозим бўлган малака ва кўникмаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Чунки профессионал маҳорат фақат билим, юксак малака ва тинимсиз меҳнат ҳисобига ривожланишини унутмаслик керак.

Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари. Шахснинг индивидуал хусусиятлари ҳақида гап кетганда, уларнинг туғма, биологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Чунки аслида бир томондан шахс ижтимоий мавжудот бўлса, иккинчи томондан — биологик яхлитлик, туғма сифатларни ўз ичига олган субстрат-индивид ҳамдир. Темперамент ва лаёқатлар индивиднинг динамик-ўзгарувчан психик фаолияти жараёнини таъминловчи сифатларини ўз ичига олади. Бу сифатларнинг аҳамияти шундаки, улар шахсда кейин онтогенетик тараққиёт жараёнида шаклланидиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Одам темпераментига алоқадор сифатларнинг ўзига хослиги шундаки, улар одам бир фаолият туридан иккинчисига, бир эмоционал ҳолатдан бошқасига, бир малакаларни бошқаси билан алмаштирган пайтларда реакцияларнинг эгилувчан ва динамиклигини таъминлайди ва шу нуқтаи назардан қараганда **темперамент** — шахс фаолияти ва ҳулқининг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал-ҳиссий томонларини характерловчи индивидуал хусусиятлар мажмуидир.

Темперамент хусусиятлари шахснинг ички тузилмаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг намоён бўлиши унинг конкрет вазиятларга муносабатини, экстремал вазиятларда ўзини қандай тутишини белгилаб беради. Масалан, инсон турли вазиятларда ўзини турлича тутади: олий ўқув юртида талабалар сафига қабул қилганлиги тўғрисидаги ахборотни эшитган бола-

нинг ўзини тутиши ёки ҳаётнинг оғир синовлари (яқин кишининг ўлими, ишдан ҳайдалиш, дўстнинг хоинлиги каби) пайтида одам беихтиёр намоён қиладиган реакциялари унинг темпераментидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам иккала вазиятни ҳам кимдир оғир — босиқлик билан, бошқаси эса ўзини йўқотгудек даражада хис-ҳаяжон билан бошидан кечиради. Шунинг учун ҳам темпераментнинг шахс шаклланиши ва ижтимоий муҳитда ўзига хос мавқени эгаллашидаги аҳамияти жуда катта. Ўзини босиб олган, ҳаёт қийинчиликларини сабр-бардош билан кўтарадиган инсоннинг одамлар орасидаги обрўси ҳам баланд бўлади. Бу унинг ўз-ўзига нисбатан ҳурматини ҳам оширади, ишга, одамларга ва нарсаларга муносабатини такомиллаштириб боришига имкон беради. Темпераментнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, у ҳаётини воқеалар ва вазиятларни, жамиятдаги ижтимоий гуруҳларни «яхши-ёмон», «аҳамиятли-аҳамиятсиз» мезонлари асосида ажратишга имкон беради. Яъни, темперамент одамнинг ижтимоий объектларга нисбатан «сезгирлигини» тарбиялайди, профессионал маҳорат ва касб малакасининг ошиб боришига ёрдам беради.

Темпераментал хусусиятлар аслида туғма ҳисоблансада, шахсга бевосита алоқадор ва англанадиган бўлгани учун ҳам маълум маънода ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам туғилган чоғида санг-виникка ўхшаш ҳаракатлар намоён қилган болани умрининг охиригача фақат шундайлигича қолади, деб бўлмайди. Демак, ҳар бир темперамент хусусиятларини ва унинг шахс тизимга алоқасини билиш ва шунга яраша хулосалар чиқариш керак.

Академик И. Павлов темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи уч олий нерв тизими хоссаларини ажратган эди:

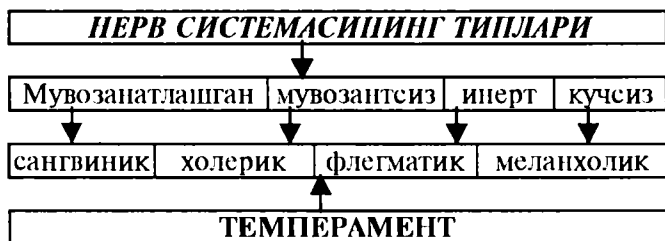
к у ч, яъни нерв тизимининг кучли қўзғатувчилар таъсирига бардоши, шунга кўра одамлардаги меҳнатга яроқлилик, чидам каби сифатларнинг намоён бўлиши:

м у в о з а н а т л а ш г а н л и к, яъни асабдаги тормозланиш ва қўзғалиш жараёнларининг ўзаро мутоносиблиги, шунга кўра, ўзини тута олиш, босиқлик каби сифатлар ва уларга тескари сифатларнинг намоён бўлиши;

ҳ а р а к а т ч а н л и к, яъни қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларидаги ўзаро алмашиниш жараёнининг тезлиги ва ҳаракатчанлиги маъносиди. Қуйидаги расмда нерв жараёнлари

билан темперамент типлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик асосида темперамент типлари акс эттирилган.

Жадвал 7

Шундай қилиб, асаб тизими билан боғлиқ индивидуал сифатларни билиш шарт, чунки улар бевосита меҳнат ва ўқиб жараёнларини ҳар бир инсон томонидан, унинг манфаатларига мос тарзда ташкил этишга хизмат қилади. Асабга боғлиқ бўлган табиий хусусиятлармизни ҳам умуман ўзгармас деб айтолмаймиз, чунки табиатда ўзгармайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Шунинг учун ҳам охириги йилларда ўтказилаётган тадқиқотларда шахс тизимида шундай маъқул, «ҳаётий кўрсаткичли» хусусиятлар тизимини ўрганилмоқда ва унда темпераментга алоқадор сифатлар ҳам назарда тутилмоқда. Масалан, В. С. Мерлин темпераментнинг психологик таснифи ва уларнинг ҳаётий вазиятларда намоён бўлишини бошқариш масаласида кўп ишлар қилган. Унинг фикрича, инсонда мавжуд бўлган фаоллик, босиқлик, эмоционал тетиклик, ҳиссиётларнинг тезда намоён бўлиши ва ўзгарувчанлиги, кайфиятнинг турғунлиги, беҳаловатлилик, ишчанлик, янги ишга киришиб кетиш, малакаларнинг тез ҳосил бўлиши каби қатор сифатлар асосида шахслаги ўша экстроверсия ва интроверсия хоссалари ётади ва уларни ҳам ўзгартириш ва шу орқали темпераментни бошқариш мумкин.

Шулардан келиб чиққан ҳолда шахснинг меҳнат қилиш услубини танлаш ва профессионал маҳоратни ўстиришда айни шуларга эътибор бериш керак. Масалан, баъзилар холерикларга ўхшаш қизиққон, тезкор бўлишади. Унинг меҳнат жараёнидаги ишини кузатадиган бўлсак, фаоллик, ишни тез бажаришга лаёқат ижобий бўлса, унинг сифати, чала танилаб кетиш ҳавфи, баъзи томонларига юзаки қараши кишини ўйлантиради. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, ҳаётда соф темперамент ҳам

бўлмайди ва у ёки бу темперамент типи жуда яхши ҳам эмас. Ҳар бир типнинг ўзига хос нозик, кучсиз томонлари ва шу билан бирга кучли, ижобий томонлари ҳам бўлади.

Характер ва шахс. Кундалик ҳаётимизда тилимизда «характер» сўзи энг кўп ишлатиладиган сўзлардан. Уни биз доимо бировларга баҳо бермоқчи бўлсак, ишлатамиз. Бу сўзнинг маъносини олимлар «босилган тамға» деб ҳам изоҳлашади. Тамғалик аломатлари нимада ифодаланади ўзи?

Характер шахсдаги шундай психологик, субъектив муносабатлар мажмуи, улар унинг борлиққа, одамларга, предметли фаолиятга ҳамда ўз-ўзига муносабатини ифодалайди. Демак, «муносабат» категорияси характерни тушунтиришда асосий ҳисобланади. Б. Ф. Ломовнинг таъбирича, характер шахс ички дунёсининг асосини ташкил этади ва уни ўрганиш катта аҳамиятга эга. Муносабатларнинг характердаги ўрни хусусида фикрлар экан, В. С. Мерлин уларнинг мазмунида икки компонентни ажаратади:

а) **эмоционал-когнитив** — борлиқ муҳитнинг турли томонларини шахс қандай эмоционал хис қилиши ва ўзида шу оламнинг эмоционал манзарасини яратиши;

б) **мотивацион-продавий** — маълум ҳаракатлар ва ҳулқни амалга оширишга ундовчи кучлар. Демак, бизнинг муносабатларимиз маълум маъно ва мазмун касб этган муносабатлар бўлиб, уларнинг ҳар бирида бизнинг хиссий кечинмаларимиз ақс этади ва характеримиз намоён бўлади.

Машҳур рус олими, психология фанининг методологиясини яратган С. Л. Рубинштейн шахснинг ўзига ҳослиги ва характерологик тизимда учта асосий тузилмаларни ажратган эди;

1. **Муносабатлар ва йўналиш** шахсдаги асосий кўринишлар сифатида — бу шахснинг ҳаётдан нимани кутиши ва нимани хоҳлаши.

2. **Қобилиятлар** ана шу тилак-истакларни амалга ошириш имконияти сифатида — бу одамнинг нималарга қодир эканлиги.

3. **Характер** имкониятлардан фойдаланиш, уларни кенгайтиришга қаратилган турғун, барқарор тенденциялар, яъни бу одамнинг к и м эканлиги.

Бу нуқтаи назардан қараганда ҳам, характер шахснинг «танаси», борлиги, конституциясидир. Характернинг бошқа индивидуал психологик хусусиятлардан фарқи шуки, бу хусусиятлар анча ўзгарувчан ва динамик, орттирилгандир. Шунинг учун ҳам

мактабдаги таълимдан олий ўқув юртидаги таълимга ўтиш фактининг ўзи ҳам ўспиринда маълум ва муҳим ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Умуман, конкрет шахс мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ҳар бир алоҳида объектлар, нарсалар, ҳодисаларга мос тарзда характернинг тури қирралари намоён бўлишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Масалан, уйда (катта ўзбек оиласи мисолида оладиган бўлсак) катта ёшли ота-оналар олдида ўта босиқ, кўникувчан, ҳар қандай буюрилган ишни эътирозсиз бажарадиган киши, ўз касбдошлари орасида доимо ўз нуқтаи назарига эга бўлган, гапга чечан, керак бўлса, қайсар, далил бўлиши, кўчада жамоатчилик жойларида беғам, лоқайд, биров билан иши йўқ кишидай туюлиши, ўзига нисбатан эса ўта талабчан, лекин эгоист, ўз-ўзига баҳоси юқори бўлиши мумкин. Демак, характернинг психологик тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг борлиқдаги объектлар ва предметли фаолиятта нисбатан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам психологияда характернинг қуйидаги тизими эътироф этилади:

1. *Меҳнат фаолиятида намоён бўладиган характерологик хусусиятлар* — меҳнатсеварлик, меҳнаткашлик, ташаббускорлик, ишга лаёқат, ишга қобилик, масъулият, дангасалик, кўнимсизлик ва бошқалар.

2. *Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар* — одоблилик, меҳрибонлик, такт, жонсарақлик, дилгирлик, мулоқатта киришувчанлик, альтруизм, ғамхўрлик, раҳм-шафқат ва бошқалар.

3. *Ўз-ўзига муносабатга алоқадор характерологик сифатлар* — камтарлик, камсуқумлилик, мағрурлик, ўзига бино қўйиш, ўз ўзини танқид, ибо, шарму-ҳаё, манмансираш ва бошқалар.

4. *Нарсалар ва ҳодисаларга муносабатларда намоён бўладиган хусусиятлар* — тартиблилик, оқиллик, саронжом — саришғалик, қўли очиклик, зикналик, тежамкорлик, покизалик ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган сифатлар аслида шахснинг ҳаётдаги йўналишларидан келиб чиқади. Чунки йўналиш — одамнинг борлиққа нисбатан танловчан муносабатининг акс этишидир. Бундай йўналиш турли шаклларда намоён бўлади: диққатлилик, қизиқувчанлик, идеаллар, маслаклар ва ҳиссиётларда.

Характер — тарихий категория ҳамдир. Бунинг маъноси шуки, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий давр ўз кишиларини, ўз авлодини тарбиялайди ва бу тафовут одамлардаги характерологик

хусусиятларда ўз аксини топади. Масалан, ўтган аср ўзбеклари, XX асрнинг 50 — йилларидаги ўзбеклар ва мустақиллик йилларида яшаётган ўзбеклар психологиясида фарқ аввало уларнинг характерологик сифатларида акс этади. Аминмизки, XXI асрнинг ёш авлодлари янада зуккороқ, иродалироқ, маърифатли ва маънавиятлироқ бўлади. Мамлакатимизда ҳозирги кунда амалга оширилаётган сайёҳ-ҳаракатлар янги аср авлодининг руҳан ва жисмонан соғлом бўлишига замин яратмоқда.

Характер хусусиятларининг нималарда намоён бўлиши, уларнинг белгилари масаласи ҳам амалий жиҳатдан муҳимдир.

Аввало характер инсоннинг *хатти-ҳаракатлари ва амалларида* намоён бўлади — одамнинг онгли ва мақсадга қаратилган ҳаракатлари унинг **к н м** эканлигидан дарак беради.

Нутқининг хусусиятлари (баланд товуш билан ёки секин гапириши, тез ёки босиқлиги, эмоционал бой ёки жонсиз) ҳам характернинг йўналишини белгилайди.

Ташқи қиёфа — юзининг очиқ ёки тунд эканлиги, кўзларининг самимий ёки жоҳиллиги, қадам босишлари — тез ёки босиқ, майда қадам ёки салобатли, туриши-виқорли ёки камтарона, буларнинг ҳаммаси характерни ташқаридан кузатиб ўрганиш белгиларидир.

Бундан ташқари илм оламида жуда кўплаб уринишлар бўлган. Уларда одамнинг турли табиий, туғма хусусиятларига характерни боғлашга уринишлар бўлган. Масалан, *физиономика* одам юз қирралари ва уларнинг бир-бирига нисбати орқали, *хиромантия* — қўл бармоқлари ва кафтдаги чизиқлар орқали, кўз ранги ва қарашлар, соч ва унинг хусусиятлари орқали ўрганишга ҳаракат қилинган. Жуда катта шов — шувга эга бўлган Ч. Ломброзо, Э. Кречмер, У. Шелдонларнинг *конституцион назариялари* шахс характерини унинг ташқи кўриниши, тана тузилиши билан боғлаб тушунтиришга уринган. Бу назариялар жуда қаттиқ танқидга ҳам учраган, лекин келтирилган материал, корреля-цион таҳлиллар маълум жиҳатдан индивидуал хусусиятлардаги туғма, мавжуд сифатлар билан характерологик сифатлар ўртасидаги боғлиқлик борлигини исбот қилолгани учун ҳам бу назариялар шу вақтгача ўрганилади.

Лекин характер ва унинг ривожланиши, намоён бўлиши учун умумий қонуният шуки, у ташқи муҳит таъсирида, турли хил муносабатлар тизимида шаклланади ва шароитлар ўзгариши билан ўзгаради. Ҳар бир касб-хунар ўзининг талабла-

ри мажмуи — профессиограммасига эгаки, у шу касб билан шуғулланаёт-ганлардан ўзига хос психологик қирралар ва хоссалар бўлишини тақозо этади (психометрия). Шунинг учун ҳам врачнинг, ўқитувчининг, мухандиснинг, ҳарбийларнинг, артистларнинг ва бошқаларнинг профессиононал сифатлари ҳақида алоҳида гапирилади. Ана шу касб соҳиблари, уларнинг иш мобайнида кўрсатадиган индивидуаллиги ичида эса характерологик ўзига хослик катта аҳамиятга эга ва буни нафақат шахснинг ўзи, балки уни ўраб турган бошқалар ҳам яхши билишлари керак.

Характер хусусиятлари ўзгарувчан бўлишига қарамай, ҳар бир алоҳида шахс ва яхлит миллат ўзига хослигини ифодаловчи шундай барқарор сифатлар бўладики, улар йиллар, хаттоки, асрларга ҳам дош беради. Масалан, бу миллий характерга тааллуқлидир. Ўзбеклар характерида асрлар давомида сақланиб келётган самимийлик, меҳмоннавозлик, ибо, шарм-ҳаё, такаллуф, камтарлик, меҳнатсеварлик каби қатор сифатлар авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Бу сифатлар халқ маънавиятининг қадриятларига айланиб қолган ва ўзбекнинг ўзлигини намоён этувчи барқарор хусусиятлардир.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Индивидуаллик, қобилият, темперамент, характер, иродавий сифатлар, эмоциялар, иқтидор, истейдод, сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик.

Мавзу юзасидан топириқлар ва тестлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Қобилиятлар ва уларнинг профессиононал фаолият билан боғлиқлиги.
2. Қобилиятлар, лаёқат ва иқтидор масалалари.
3. Инсон қобилиятларини ривожлантириш шарт-шароитлари.
4. Темперамент ва унинг типлари.
5. Темперамент ва фаолиятнинг самарадорлиги масаласи.
6. Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал услуги.
7. Темперамент ва шахс: туғма ва орттирилган сифатлар.
8. Характер ва шахсдаги барқарор сифатлар тушунчаси.
9. Характернинг психологик структураси.
10. Характер типологияси.

Рефератив ишлар учун топшириқлар:

1. Қобилият, иқтидор, истеъдод: ўзаро боғлиқлик ва тафовутлар
2. Индивидуал тафовутлар ва қобилият муаммоси.
3. Шахс истеъдодини ўстириш муаммоси.
4. Темперамент типлари ва уларнинг психологик таснифи.
5. Фаолиятнинг индивидуал стили.
6. Темпераментни ўрганиш усуллари.
7. Характернинг шахс умумий тизимидаги ўрни.
8. Характернинг шаклланишида тарихий, ижтимоий-иқтисодий вазиятларнинг роли.
9. Мулоқотда намоён бўладиган характер хислатлари.
10. Маънавий-ахлоқий характер фазилатлари ва уларнинг шалланиши.
11. Мустақиллик даври психологияси ва ёшлар характери.

Тест ва топшириқлар

Куйида машҳур олим К. Юнгнинг характер типини аниқлаш методикасини келтирдик. Берилган саволларга жавоб вариантларидан бирини танлаш керак.

1. Қайси бири сиз учун муҳимроқ?
а. кичиккина дўстлар давраси;
б. кўпгина ўртоқлар давраси.	5. Одамлар билан қандай чиқишасиз?
а. жуда тез ва осон;
б. секин, эҳтиёткорлик билан.
2. Қандай китоблар сизга кўпроқ ёқади?
а. қизиқарли сюжетли;
б. одамлар руҳий кечинмалари акс эттирилган.	6. Ўзингизни аразкаш деб ҳисоблайсизми?
а. ҳа;
б. йўқ.
3. Ишда нимага кўпроқ йўл қўйишингиз мумкин?
а. кечикиш;
б. хатоликлар.	7. Чин дилдан кулишга мойилмисиз?
а. ҳа;
б. йўқ.
4. Агар ёмон иш қилиб қўйсангиз:
а. жуда қайғурасиз;
б. унчалик қайғурмайсиз.	8. Сиз қандайсиз?
а. камгап;
б. сергап.
	9. Сиз очиқмисиз ёки ҳисларингизни бировлардан яширасизми?
а. очиқман;

- б. яшираман.
10. Ўз кечинмаларингизни қилишни ёқтирасизми? хис- таҳлил
- а. ҳа;
б. йўқ.
11. Кўпчилик даврасида бўлганда, Сиз:
- а. тинмай гапирасиз;
б. бошқаларни тинглайсиз.
12. Тез-тез ўзингиздан норози бўлиб турасизми?
- а. ҳа;
б. йўқ.
13. Бирор нималарни ташкил қилишни ёқтирасизми?
- а. ҳа;
б. йўқ.
14. Сирларингиз ёзилган кундалик тутишни ҳоҳлармидингиз?
- а. ҳа;
б. йўқ.
15. Бирор нарсанинг қароридан уни бажаришга тез ўтасизми?
- а. ҳа;
б. йўқ.
16. Кайфиятингизни тез ўзгартира оласизми?
- а. ҳа;
б. йўқ.
17. Ўзгаларни ишонтириб, уларга ўз фикрингизни ўтказишни яхши кўрасизми?
- а. ҳа;
б. йўқ.
18. Сизнинг ҳаракатларингиз:
- а. тез;
б. секин.
19. Сиз бўлиши мумкин бўлган нохуш ҳодисалардан ташвишланасиз?
- а. тез-тез;
б. баъзан.
20. Қийин ҳолатларда Сиз:
- а. ёрдам сўрашга шошиласиз;
б. ҳеч кимга мурожаат қилайсиз.

Энди жавобларингизни ҳисоблаб чиқинг.

Методиканинг калити:

Жавоблар ичидаги қуйидагилар Сиздаги экстроверсияни кўрсатади: 16, 2а, 36, 5а, 66, 7а, 86, 9а, 106, 11а, 126, 13а, 146, 15а, 16а, 17а, 18а, 196, 20а. Мос келган жавоблар сонини 5 га кўпайтиринг.

- 0 — 35 баллар — интроверсия;
- 36 — 65 баллар — амбиверсия;
- 66 — 100 баллар — экстраверсия.

Шунга ўхшаш характерни ўрганиш методикалари кўп бўлиб, улар ёрдамида одам ўзини ва яқинларини ўрганиб туриши керак.

Темпераментнинг психологик хусусиятини аниқлаш тести.

Жадвал ичида берилган саволларга «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб беринг ва берилган устунларда белгиланг. Жавоб самимий, тез-да каллага келган жавоб тарзида берилсин.

Саволнинг мазмуни	ҳа	йўқ
Сиз тез-тез давраларда бўлишни ёқтирасизми? Чиройли, лекин ишончсиз, ноқулай нарсаларга эга бўлишдан қочасизми? Кайфиятингиз гоҳ яхши, гоҳ ёмон бўлиб турадими? Сухбатлашаётганда жуда тез гапирасизми? Сизга бутун вужуд билан киришадиган, масъулиятли ишлар ёқадими? Сиз миш-мишлар тарқатганмисиз? Сиз ўзингизни жуда қувноқ ва бахтли ҳисоблайсизми? Сиз бирор кийимнинг бичими, рангига тез кўникиб, уни бошқаси билан алмаштиришни хоҳламайсизми? Сизни қўллаб-қувватлайдиган, тушунадиган одамларга муҳтожлик сезасизми? Сиз жуда тез ёзасизми? Сиз дам олиш ўрнига бирор иш ёки машғулот қилдирасизми? Сизда ваъдаларни бажармаслик ҳоллари ҳам бўладими? Сизда жуда яхши, садоқатли дўстлар кўпми? Сизнинг берилиб кетган машғулотингиздан чалғишингиз ва бошқа ишга кўникишингиз қийинми? Сизни тез-тез нимагадир гуноҳкорлик ҳисси қийнайди? Сиз ҳар доим тез юрасизми? Мақтабда сиз жуда қийин масалаларни ҳам охиригача		

Саволнинг мазмуни	жа йўқ
<p>ечишга ҳаракат қилардингизми? Сиз баъзан одатдагидан кўра ёмон фикрлаётгандай бўласизми? Сиз нотаниш одамлар билан ҳам осон тил топишасизми? Учрашув ёки суҳбатларда ўзингизни қандай тутишингизни олдиндан доимо режалаштирасизми? Сиз устингиздан кулишса, ёки танбеҳ беришса, тез ҳафа бўлиб қоласизми? Гаплашаётганда, Сиз қилиқлар қиласизми? Эрталаб кўпинча сиз жуда яхши дам олиб, тетик бўлиб уйғонасизми? Сизда бировлар билишини хоҳламаган фикрлар ҳам пайдо бўладими? Бировлар устидан кулиб, ҳазиллашишни яхши кўрасизми? Бирор фикр ёки ғоянгизни бировларга айтишдан аввал уни обдон ўйлаб оласизми? Тез-тез тушингизга даҳшатли нарсалар кирадими? Одатда Сиз янги материални осон ва тез ўзлаштирасизми? Сиз ўта фаолсиз, шунинг учун бир дақиқа ҳам тек туролмайсизми? Аччиғингиз келганда, ўзингизни бошқара олмаган холатлар ҳам бўлганми? Зерикарли одамлар даврасини ҳам қизиқарли қилиш кўлингиздан келадими? Унчалик муҳим бўлмаган қарор қабул қилиш учун ҳам Сиз анча ўйланасизми? Сизга ҳар нарсани юрагингизга жуда яқин олишингизни айтишганми? Сизга тезлик ва чаққонлик талаб қилувчи ўйинлар жуда ёқадими? Узоқ вақтгача бирор ишни хал қилолмай қолсангиз ҳам, барибир уни ечимини топишга уринаверасизми? Сизда қисқа фурсатга бўлса ҳам ўз ота-онангиздан аччиқланган пайтингиз бўлганми? Сиз ўзингизни очиқ, мулоқотга киришувчан деб ҳисоблаганмисиз? Одатда сиз янги ишга жуда секинлик билан киришасизми? Сизда бировлардан камчилигингиз бордай туйғу бўлганми? Сиз одатда секин ишлайдиган одамлар билан ишлашга қийналасизми? Сиз кун бўйи чарчамасдан нималар биландир машғул бўла оласизми? Сизда йўқотишингиз керак бўлган сифатлар борми?</p>	<p>44</p>

Саволнинг мазмуни	ҳа	йўқ
Сизни кўпчилик беғам одам дейишадими?		✓
Сизга ёққан одамнинг сизга муносабати самимий бўлгандагина уни яхши дўст деб атай оласизми?	✓	
Сизнинг аччигингизни келтириш осонми?	✓	
Бахслар пайғида сиз осонликча жавоблар топа оласизми?		✓
Сиз ҳеч нарсага чалғимасдан, узоқ ва самарали бирор иш билан машғул бўла оласизми?	✓	
Сиз ақлингиз етмаган нарсалар ҳақида ҳам гапирган пайтларингиз бўлганми?		✓

Тестни қайта ишлаш учун калит

Тест қуйидаги қарама-қарши сифатларни аниқлашга имкон беради: экстроверсия-интроверсия, ригидлик-эгиловчанлик, ҳиссиётга берилувчанлик — эмоционал мувозанатлилик, реакциялар темпи (тез-секин), фаоллик (паст-юқори). Ҳар бир сифат код ёрдамида аниқланади. Бунинг учун ҳар бир қатордаги «ҳа» жавобини ҳисоблаб (қодда уларнинг номерлари ёзилган), олинган натижани мос коэффицентларга кўпайтириш керак (3, 2 ёки 1 га), сўнгра шу ишни «йўқ» жавоблари учун ҳам амалга ошириш керак. Шундан кейин ҳар бир темперамент сифатини ифодаловчи сифатнинг умумий бали чиқади.

Тестнинг коди

Темперамент сифатлари	«ҳа» жавоблар	балл	«Йўқ» жавоблар	баллар
Экстроверсия	1, 7, 23, 19, 25, 31, 37, 4, 43	3 2	2	1
Ригидлик	8, 26, 32, 2, 14, 20, 38, 44	3 2	37, 19, 46	2 1
ҳиссий қўзғалувчан	15, 21, 33, 39, 45, 3, 9, 27	3 2 1		
реакция темпи	4, 16, 28, 10, 22, 34, 40, 46, 17, 29, 37	3 2 1		
фаоллик	5, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47, 10	3 1	38	1
самимийлик	30, 36, 42, 48, 6, 12, 18, 25, 24	3 2 1	23	1

Ишнинг якунланиши. Шкала бўйича ўз жавобларингизнинг самимийлигини аниқланг: юқори — 13-20 балл, ўртача — 8 — 12 балл, паст — 0 — 7 балл. Сўнгра қуйидаги «Ўртача баҳолар ва темперамент хоссаларининг намоён бўлиши» жадвалидан фойдаланиб, ёзма равишда ўзингизни баҳоланг. Масалан, менинг темпераментим юқори экстраверсия (24 балл), ўртача эгилувчанлик (7 бал), юқори хиссий мувозанат (5 бал), реакциялар тезлиги темпи (14 бал), паст фаоллик (9 балл) билан характерланади, деб ёзинг.

Ўртача баҳо ва темперамент сфатларининг намоён бўлиш даражаси

экстраверсия	ригидлик	эмоц. чанлик	қўзғалув-	реакциялар темпи	фаоллик
22 — 26	16-23	18 — 20		20 — 22	24 — 26
жуда юқори	жуда юқори	жуда юқори		жуда тез	жуда юқори
17 — 21	12 — 15	14 — 17		14 — 19	21 — 23
юқори	юқори	юқори		тез	юқори
12 — 16	7 — 11	8 — 12		9 — 13	14 — 20
ўртача	ўртача	ўртача		ўртача	ўртача
7 — 11	3 — 6	4 — 7		5 — 8	9 — 12
юқори	юқори	юқори		секин	паст
0 — 6	0 — 2	0 — 3		0 — 4	0 — 8
жуда юқори	жуда юқори	жуда юқори		жуда секин	жуда паст
интроверсия	эгилувчан	мувозанатлашган			

Интеллектингизни текширинг

Тест: «Муҳим белгиларни ажратинг».

Ҳар бир қаторда битта сўз қовуслар ташқарисид ва бешта сўз қовуслар ичида берилган. Қовус ичидаги барча сўзлар ташқаридагига маълум бир жиҳатдан боғланган. Сиз аҳамиятли боғлиқликка эга бўлган иккитасини ажратинг ва унинг остига чизинг.

1. Боғ (ўсимлик, боғбон, кучук, девор, тупроқ);
2. Дарё (қирғоқ, балиқ, балиқчилар, сув, қайиқ);
3. Шаҳар (автомобиль, бино, омма, кўча, велосипед);
4. Омборхона (хашак, отлар, том, мол, девор);
5. Куб (бурчақлар, чизма, томонлар, тош, дарахт);

6. Бўлиш (синф, бўлувчи, қалам, бўлинма, қоғоз);
7. Доира (диаметр, олмос, илтимос, айлана, муҳр);
8. Ўқиш (кўзлар, китоб, расм, муҳр, сўз);
9. Газета (ҳақиқат, илова, телеграмма, қоғоз, муҳаррир);
10. Ўйин (харита, ўйинчилар, жарима, жазо, қоида);
11. Уруш (аэроплан, пушқалар, жанг, қурол, солдатлар).

Тест: «Мураккаб аналогиялар».

Сизга мавҳум тарзда ўзаро боғланган 20 та жуфт сўзлар қатори берилган. Юқори квадратда эса «Шифр» белгиси билан 6 жуфт ўзаро боғлиқ сўзлар берилган. Пастдаги жуфтликлар ўртасидаги мавҳум боғлиқликни топгач, уни юқорида квадрат ичидаги нечанчи жуфтликдаги белгига мос келишини, мос сонларни доирага олиш йўли билан белгилаш керак. Масалан, биринчи пастдаги жуфтлик «Қўрқув-қочиш», бўлиб, улар ўртасидаги мавҳум боғлиқлик квадратдаги «5» жуфтлик хосса-сига тўғри келади, яъни, «Заҳарланиш-ўлим», демак, биринчи қаторда «5» сонини доирага оласиз. Шундай тартибда қолганларни ҳам давом эттиринг. Вақт — 3 минут. Тўғри топилган жавоблар сонига кўра қобилият баҳоланади.

1. Қўй — пода
2. Малина — мева
3. Денгиз — океан
4. Ёруғлик — қоронғулик
5. Заҳарланиш — ўлим
6. Душман — нияти бузуқ

1. Қўрқув — қочиш.....	.1 2 3 4 5 6
2. Физика — фан.....	.1 2 3 4 5 6
3. Тўғри — хақ.	.1 2 3 4 5 6
4. Эгат — чорбоғ.....	.1 2 3 4 5 6
5. Жуфт — икки.	.1 2 3 4 5 6

6. Сув — жумла.....	.1 2 3 4 5 6
7. Тетик — бўшашган.....	.1 2 3 4 5 6
8. Эркинлик — ирода.....	.1 2 3 4 5 6
9. Давлат — шаҳар.	.1 2 3 4 5 6
10. Мақтов — сўкиш.....	.1 2 3 4 5 6
11. Қасос — ёнғин.....	.1 2 3 4 5 6
12. Ўн — сон.....	.1 2 3 4 5 6
13. Йиғламоқ — додламоқ.	.1 2 3 4 5 6
14. Боб — роман.	.1 2 3 4 5 6
15. Сокинлик — нафас.	.1 2 3 4 5 6
16. Дадиллик — қаҳрамонлик.	.1 2 3 4 5 6
17. Салқин — қаҳратон.	.1 2 3 4 5 6
18. Ёлғон — ишончсизлик.	.1 2 3 4 5 6
19. Куйлаш — санъат.	.1 2 3 4 5 6
20. Сандиқча — жавон.	.1 2 3 4 5 6

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., 1998
2. Гамезо М. В., Домашенко И. А. Атлас по психологии. — М., 1986
3. Мерлин В. С. Структура личности. Характер, способности, самосознание. — Пермь, 1990
4. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. — М., 1986
5. Немов Р. С. Психология. — В2-х кн. Кн. 1. — М., 1998
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. — М., 1999
7. Психология. Учебник. — Под ред. А. Крылова — М., 1998
8. Magnusson, D. Individual development: a holistic, integrated model. In: Examining in context. Perspectives on the ecology of human development. Washington, DC: APA, 1995, pp. 19-60.

8-мавзу. ШАХС ТАРАҚҚИЁТИНИИГ ЁШГА БОҒЛИҚ ХУСУСИЯТЛАРИ. ЎСПИРИНЛИК ВА ЕТУКЛИК ДАВРЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

- РЕЖА:**
1. Шахс тараққиётидаги ижтимоий ва генотипик омиллар
 2. Шахс тараққиётини даврларга бўлиш
 3. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс ижтимоийлашувининг ўзига хослиги
 4. Ёшлардаги аттракция ва юксак хис-туйғулар.

Шахс тараққиётидаги ижтимоий ва генотипик омиллар. Шахс индивидуал тараққиётининг муҳим омилларидан яна бири унинг ёшига боғлиқ бўлган хусусиятларидир. Чунки тараққиётнинг ҳар бир ёш босқичи ўзининг ривожланиш омилларига, қонуниятларига, янгиликлари ва ўзгаришларига эга бўлиб, улар шахснинг характери, темпераменти, иқтидори, билиш жараёнларига бевосита таъсирини ўтказди.

Ёш тараққиёти даврларининг ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришларига эга бўлган кўрсаткичлари борки, амалий психология ҳар бир ёш хусусиятларини ана шу иккала кўрсаткич нуқтаи назаридан ўрганиши ва шахс хулқини бошқариш ва таъсир кўрсатишда уларга таянмоғи лозим. Умуман психологияда исбот қилинган фактлардан бири шуки, турли даврлардаги инсон тараққиёти ўта мураккаб жараён бўлиб, ҳар бир даврнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Ҳар бир босқичда шахснинг бирор бир хусусиятлари ўзининг етуклик фазасига эришади. Масалан, оламни сенсор жиҳатдан билишнинг етуклик фазаси 18 — 25 ёшларда (Лазарев маълумотларига кўра), интеллектуал, ижодий етуклик — 35 ёшларда (Леман маълумотлари), шахснинг етуклиги 50 — 60 ёшларга келиб энг юқори нуқтасига эришади. Шунга ўхшаш хусусиятлар инсоннинг бутун умри мобайнида муттасил камолга етиб, ривожланиб боришини таъминлайди. Шуниси характерлики, ҳар бир ёшда бирор функцияларнинг ривожланиши бошқа бир функцияларнинг сусайиши ҳисобига рўй беради. Масалан, болаликнинг илк боғча ёшида фазога мослашув жуда кучайса, кейинчалик унинг ўрнини вақтни адекват идрок қилиш кучаяди. Қарияларнинг бирор нарсалар хусусида билимдонлиги, маълумотлар дунёсидаги яхши ориентацияси, психомоторик функциялар ва бево-

сига билиш жараёнларининг сусайиши ҳисобига рўй беради. Худди шундай боланинг 3-5 ёш даври тилни, унинг луғавий ва структуравий хусусиятларини ўзлаштиришга жуда мақбул бўлса, етуклик даври бўлмиш 45-55 ёшларга келиб айни шу сифат деярли ўзини йўқотади («тил қотиб қолади»).

Психологиянинг махсус тармоғи ҳисобланмиш ёш даврлари психологиясининг энг асосий муаммоларидан бири шуки, инсон психик тараққиётида қандай омиллар-генетик, туғма ёки орттирилган, ижтимоий омиллар роли етакчи эканлиги масаласидир. Бир томондан, боланинг ўз ота-оналаридан мерос сифатида ўзлаштирган сифатлари, масалан, анатомио-физиологик хусусиятлар, мия фаолиятининг ўзига хослиги, тана тузилиши (қўл, оёқ, юз тузилиши ва бошқ.) албатта психологик жаҳатдан одам боласининг муҳитга мослашуви, унга эркин ҳаракат қилиши, жараёнларни онгида акс эттиришига сабаб бўлади. Чунки оддийгина анатомик аномалия ҳолати (қўлнинг калталиги, бўйнинг жуда кичиклиги каби) психикага ва шахснинг жамиятга ўзини тутишига салбий таъсир кўрсатади. Лекин иккинчи томондан ташқи муҳит таъсирини ҳам камситиб бўлмайди. Масалан, агар бола махсус ўқув масканларида ўқимаса, унга тарбиявий таъсирлар кўрсатилмаса, унинг ривожланиши қандай бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас.

Бу муаммолар устида бош қотирган олимлар (Л. Выготский, Ж. Пиаже, С. Рубинштейн, А. Леонтьев ва қўплаб бошқа психологлар) иккала омил ролини ҳам инкор қилмаган ҳолда ижтимоий муҳитнинг етакчи таъсири тўғрисидаги фикрни баравар ёқлаганлар. Чунки тўғри ташкил этилган таълим-тарбия, оила ва ундаги ўзаро муносабатларнинг характери, шахс мулоқотда бўладиган ижтимоий гуруҳлар, у танлаган касб ва касбдошлари муҳити, никоҳ ва маълумот масалаларининг қандай хал қилинганлиги каби қатор ижтимоий омиллар шахснинг ривожланиши, унинг ўз-ўзини англаши ва ўзгаларга муносабати, билиш жараёнлари ҳамда интеллектуал тараққиётида катта аҳамиятга эгаллигига илҳом бўлди. Республикамиз Президенти И. Каримов бошчилигида мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ бошланган «Соғлом авлод учун» шиорини амалга ошириш сиёсати фарзандларимизнинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан, ҳам ақлан етук бўлишларига қаратилган. Жисмонан соғлом танада соғлом руҳ бўлиши табиий.

Шахс тараққиётини даврларга бўлиш. Шу вақтгача психология илмида шахс тараққиётини даврларга бўлиб ўрганишга жуда катта эътибор қаратилган. Бир қанча даврий схемалар ҳам таклиф этилган. Лекин шу соҳада астойдил ижод қилган ҳар қандай олим ўзининг «даврларини» таклиф этаверган. Бу тушунарли, зеро инсоннинг ҳаётий йўли ва унинг асосий лаҳзалари тарихий тараққиёт мобайнида ўзгаради, бир авлоддан иккинчи авлод тараққиётига ўтишнинг ўзи ҳам қатор ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Даврларга бўлишга қаратилган классификацияларнинг ўзи ҳам икки турли бўлади: жузъий (алоҳида даврларни яна қўшимча даврларга бўлиш — «даврлар ичидаги даврлар») ва умумий (инсон умрининг барча босқичларини ўз ичига олган). Масалан, жузъий классификацияга

Ж. Пиаженинг интеллектнинг ривожланишини босқичларга бўлишини киритиш мумкин. У бу тараққиётни 3 босқичда тасаввур қилган:

- сенсомотор интеллект босқичи (0 — 2 ёш). Бунда асосан олти босқич фарқланади;
- конкрет операцияларни бажаришга тайёрлаш ва уни ташкил этиш босқичи (3 — 11 ёшлар);
- формал операциялар босқичи (12 — 15 ёшлар). Бу даврда бола нафақат бевосита кўриб турган нарсаси, балки мавҳум тушунчалар ва сўзлар воситасида ҳам фикр юрита олади.

Д. Б. Элькониннинг ёш даврлари босқичлари ҳам шу гуруҳга киради ва у ҳам болаликнинг уч даврини фарқлайди: илк болалик, болалик ва ўсмирлик. Ҳар бир босқичнинг ўзига хос етакчи фаолияти, ўзгаришлари ва ривожланиш шарт-шароитлари мавжуд бўлади ва уларни билиш тарбиячилар учун катта амалий аҳамиятга эга бўлади. Ҳар бир босқичда фаолият мотивлари ҳам ўзгаради, уларнинг ўзгариши шахс эҳтиёжлари ва талаблари даражасининг ўзгаришига мос тарзда рўй беради.

Инсон ҳаётининг барча даврини яхлит тарзда қамраб олган классификациялардан бири бутун жаҳон олимларининг қарорига кўра, 1965 йили Фанлар Академиясининг махсус симпозиумида қабул қилинган схема ҳисобланади. У қуйидаги 6-жадвалда келтирилган. У Б. Г. Ананьев, чет эллик олим Бирренлар таклиф этган классификацияга яқин бўлиб, умулаштирилган тоифалашдир.

Тараққиётни ёш даврларга бўлишда ўзига хос классификациялар ҳам бор. Масалан, Э. Эриксон шахс «Мен»ининг ри-

вожланиш босқичларини ажратган ва ҳар бирида ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни ажратган.

1-босқич (ишонч-ишончсизлик) — бу ҳаётнинг 1-чи йили.

2-босқич (мустақиллик ва қатъиятсизлик) — 2 — 3 ёшлар.

3-босқич (тадбиркорлик ва гуноҳ хисси) — 4 — 5 ёшлар.

4-босқич (чаққонлик ва етишмовчилик) — 6 — 11 ёшлар.

5-босқич (шахс идентификацияси ва ролларнинг чалкашлиги) — 12 — 18 ёшлар.

6-босқич (яқинлик ва ёлғизлик) — етукликнинг бошланиши.

7-босқич (умуминсонийлик ва ўзига берилиш) — етуклик даври.

8-босқич (яхлитлик ва ишончсизлик) — кексалик.

Жадвал 8

Ёш давлари	Эркакларда	Аёлларда
Чақалоқлик	1 — 10 кун	1 — 10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгача	10 кундан 1 ёшгача
Илк болалик	1 — 2 ёш	1 — 2 ёш
Болаликнинг 1-даври	3 — 7 ёш	3 — 7 ёш
Болаликнинг 2-даври	8 — 12 ёш	8 — 11 ёш
Ўсмирлик даври	13 — 16 ёш	12 — 15 ёш
Ўспиринлик даври	17 — 21 ёш	16 — 20 ёш
Ўрта етуклик даври:		
биринчи босқич	22 — 35 ёш	21 — 35 ёш
иккинчи босқич	36 — 60 ёш	36 — 55 ёш
Кексалик даври	61 — 75 ёш	56 — 75 ёш
Қариллик даври	76 — 90 ёш	76 — 90 ёш
Узоқ умр кўрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

Эриксон классификациясининг ўзига хос қиммати шундаки, унда шахснинг ўзи тўғрисидаги тасаввурларининг жамият таъсирида ўзгариши назарда тутилади. Шунга ўхшаш босқичларга бўлишлар охирига пайтда яна кўплаб муаллифлар томонидан тақлиф этилмоқда (Г. Гримм, Д. Бромлей ва бошқ.). Уларнинг барчасидаги умумий мезон шуки, ҳар бир тараққиёт даври шахс ривожини учун нимани тақлиф этадию, шахс унда қандай ривожланиш кўрсаткичларига эга бўлади. Уларни табиий ўзгаришларда билиш ва ўрганиш керак, чунки бусиз шахс тарбиясини тўғри йўлга қўйиб бўлмайди. Масалан, мактаб ёшидаги

болаларга қўйилган талаблар катта одамлар жамоасига тўғри келмайди, ёки боғча ёшпидаги бола билан тил топишиш билан талаба билан тил топиш ўзига хос педагогик тактни ва ўша ёш соҳасида билимдонликни талаб қилади.

Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс ижтимоийлашуви-нинг ўзига хослиги. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврлари мактаб ва бошқа таълим масканларида ўқиш даврларига тўғри келади. Бу даврдаги етакчи фаолият *ўқув фаолияти* бўлиб, унда бола билим олиш билан боғлиқ, малака ва кўникмаларни орттиришдан ташқари, шахс сифатида ҳам муҳим ўзгаришларга юз тутаяди.

Ўсмирлик даври энг мураккаб ва шу билан бирга муҳим тараққиёт босқичидир. Илк ўсмирлик 11-13 ёшни, катта ўсмирлик — 14 — 15 ёшларни ўз ичига олади. Бу даврнинг энг муҳим ҳислати шундан иборатки, у болалиқдан ўспиринлик, катталikka, ёшлиқдан етукликка ўтиш давридир.

Ўсмирлик — организм тараққиётидаги шиддат ва нотекислик билан характерланиб, бу даврда тананинг интенсив тарзда ривожланиши ва суякларнинг қотиши рўй беради. Юрак ва қон томирлар фаолиятида ҳам нотекислик бўлиб, бу ҳам бола феълининг ўзгарувчан, динамик ва баъзан номаъқулликлар ва ноқулайликларни келтириб чиқаради. Булар албатта асаб тизимида ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, бола тезда аччиқланадиган ёки тормозланиш юз берганда анчагача депрессия ҳолатидан чиқолмайдиган тушқунликда қолиши ҳам мумкин.

Ўсмир жисмоний тараққиётини белгиловчи асосий омил жинсий балоғат бўлиб, у нафақат психик, балки ички органлар фаолиятини ҳам белгилайди. Шу билан боғлиқ ҳолда онгли (кўпинча онглиз) жинсий майллар, шу билан боғлиқ нохуш хис-кечинмалар, фикрлар пайдо бўладикки, бола уларнинг асл сабабини ҳам тушуниб етолмайди. Психик тараққиётнинг ўзига хослиги шундаки, у муттасил ривожланиб боради, лекин бу ривожланиш кўплаб қарама-қаршиликларни ўз ичига олади. Бу тараққиёт ўқув жараёнида кечгани учун ҳам тўғри ташкил этилган ўқув фаолияти бола психиканинг муозанати ва унинг турли фикр — ўйлардан чалғишига замин яратади. Айниқса, диққат, хотира, тафаккур жараёнлари ривожланади. Айни шу даврда ўсмир мустақил равишда фикрлашга интила боради. Чунки бу даврда у кўпроқ ўз фикр — ўйлари дунёсида мушоҳада қилиш, олам ва унинг сирларини билишга, назарий билимларни кўпайтиришга интилади. Бунинг сабаби — яна ўша

катталikka ўтиш бўлиб, ўсмирда ўзига хос «катталик» хисси пайдо бўлиб, бу нарса унинг гапириши ва фикрлашларида ҳам ифодаланади. Шунинг учун ҳам мактабда берилган мустақиллик ва тўғри ташкил этилган ўқиш шароитлари, самимийлик муҳити унда мустақил фикрлашига катта имкониятлар очиши ва ундаги ижодий тафаккурни ривожлантириши мумкин. Шунга боғлиқ тарзда ўсмирнинг ўз фалсафаси, ўз сиёсати, бахт ва муҳаббат формуласи яратилади. Мантиқан фикрлашга ўрганиши эса унга ўзича ақлий операцияларни амалга ошириш, тушунчалар ва формулалар дунёсида ҳаракат қилишга мажбур қилади. Бу ўзига хос *ўсмирлик эгоцентризмнинг* шаклланишига — бутун олам ва унинг қонуниятлари унга бўйсунуши керакдай фикрнинг пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг учун ҳам айнан ўсмирлик пайғида ўғил-қизлар ўз ота-оналари билан ҳадеб тортишаверадилар. Аниқ бир тўхтама келолмаса ҳам тортишин бирор фикрни изҳор қилиш эҳтиёжининг ўзи унга жуда ёқади.

Шундай бўлишига қарамай, ўсмирлик юқорида таъкидланганидек, қарама-қаршиликларга бой даврдир. Уни баъзи олимлар «кризислар, таназуллар» даври ҳам деб атайдилар. Сабаби-ўсмир руҳиятида шундай инқирозий ҳолатлар кўп бўладики, у бу инқирозни бир томондан ўзи хал қилгиси келади, иккинчи томондан, уни хал қилишга имконияти, кучи ва ақли етишмайди. Масалан, «катталик хиссига» тўсқинлик қиладиган омиллардан бири — бу уларнинг ўз ота-оналаридан моддий жиҳатдан қарамлиги. Руҳан қанчалик ўзларини катта деб хис қилмасин, ўсмир мактабга кетаётиб, онасидан ёки отадан пул сўрайди, улар эса ўсмирга болаларча муносабатда бўлиб, озгина пул берадилар. Иккинчидан, катталардай бўлишни хоҳлайди, лекин қиз бола онасининг, ўғил бола отасининг кийимини тошойна олдида кийиб кўрса, барибир ярашмайди. Яъни, ташқи кўринишдаги камчиликлар — хали қаддуқомаднинг келишмаганлиги, унинг устига юзлари ва танасида пайдо бўладиган нохуш тошмалар унинг руҳан салбий ҳисларни бошдан кечиришига олиб келади. Яъни, бу ёшни «аросат» ёши ҳам деб аташ мумкин, чунки катта бўлиб катта эмас, бола ҳам эмас. Шуларнинг барчаси ўсмирлик давридаги руҳий туғёнларга сабаб бўлади. Лекин шуларга қарамай, ўсмир ўзи билиб-билмай ўз ақлий салоҳиятини ўстиришга ҳаракат қилади, чиройли фикрлашга ташна бўлади ва бу — унинг психик тараққиётидаги энг муҳим ўзгариш ҳисобланади.

Ўсмир шахснинг такомиллашуви ва шаклланишига туртки бўлган омиллардан бири — ўқув фаолияти мотивларидаги сифат ўзгаришидир. Кичик мактаб ёшидаги боладан фарқли, ўсмир энди фақат билимлар тизимига эга бўлиш, ўқитувчининг мақтовини эшитиш ва «5» баҳоларни кўпайтириш учун эмас, балки тенгқурлари орасида маълум *ижобий мавқени эгаллаш*, келажакда яхши одам бўлиш учун ўқиш мотивлари устивор бўлиб боради. Лекин И. В. Дубровинанинг берган маълумотларига кўра, ўқув фаолияти мотивлари орасида умуман билиш, янги билимларга эга бўлиш мотиви кучсиз бўлгани сабабли, улар мактабга боргиси келмайди, ўқишга оғриниб келиб, салбий эмоциялар ва хавотирлик хисларини бошдан кечирадилар (ўртача 20% ўқувчилар). Бу катталарнинг ўсмир билан ишлашини қийинлаштиради.

Ўсмирнинг шахс сифатида тараққиётида икки хил ҳолат кузатилади: бир томондан, бошқалар, тенгқурлар билан яқинроқ алоқада бўлишга интилиш, гуруҳ нормаларига бўйсунуш, иккинчи томондан, мустақилликнинг ошиши ҳисобига бола ички руҳий оламида айрим қийинчиликлар кузатилади. Ўзгаларни англаш билан ўз-ўзини англаш ўртасида ҳам қарама-қаршиликлар пайдо бўлади. Кўпинча ўсмир ўз имкониятларини юқори баҳолайди, бошқалар эса унинг кучи, иродаси ва салоҳиятига ишончсизлик билан қарайди. Лекин шундай бўлса-да, ўзини нима қилиб бўлса ҳам ҳеч бўлмаганда тенгқурлар жамияти томонидан тан олинishiга эришишга интилади ва улар билан мулоқот ҳаётининг маъносига айланиб қолади. Агар мабодо ўсмир шу даврда бирор сабаб билан тенгқурлари жамияти томонидан инкор қилинса, у бунга жуда катта мудҳиш воқеадай қарайди, мактабга бормай қўйиши, хаттоки, суицидал ҳаракатлар (ўз жонига қасд қилиш) ни ҳам содир этиши мумкин.

Ўсмирлик давридаги қийинчиликларнинг олдини олишнинг энг ишончли ва фойдали йўли — бу унинг бирор нарсага турғун қизиқишига эришиш, фаолият мотивларини мазмунлироқ қилишдир. Масалан, шу даврда техникага қизиқиб қолган бола қизиқишини қондириш шарт-шароитининг яратилиши, бекор қолмаслигига эришиш, ҳар бир ҳаракатини рағбатлантириш, унга бир иш қўлидан келадиган одамдай муносабатда бўлиш катта педагогик аҳамиятга эга. Унинг қизиқишларини била туриб, олдига янгидан янги мақсадлар қўйиш — бола шахсининг ривожига асосдир. Шундагина унинг ўз «Мен»и тўғрисидаги тасаввурлари ижобий, ўз-ўзига баҳоси

объектив ва адолатли бўлади, ўзининг нималарга қодирлиги ва ким эканлиги ҳақида яхши фикрлар пайдо бўлади.

Ўспиринлик даври. Юқори синфга ўтган ўспирин психологияси-нинг ўзига хослиги шундаки, у ҳозирги пайтани, бутуни ва эртасини келажак нуқтаи назаридан, истиқболга назар билан қабул қилади. Айнан шу даврга келиб, ўспирин турли касбларга қизиқа бошлайди, ўзининг келажакда ким бўлишини тасаввур қила бошлайди. Демак, ўз-ўзини профессионал нуқтаи назардан ажратиш, тасаввур қилиш — ўспиринликнинг энг муҳим янгилигидир. Профессионал тараққиётнинг асосий босқичларини ажратар экан, Е. А. Климов (1996), алоҳида «**оптация**» (лотинча сўз: optatio — хоҳиш, танлов) босқичини ажратади ва унинг характерли томони — одам томонидан профессионал тараққиётнинг босқичи танланишидир, деб эътироф этади. Оптация босқичи 11 — 12 ёшдан 14 — 18 ёшгача бўлган тараққиёт даврини ўз ичига олади.

Бирор аниқ касб-хунарни танлаш ва ўз фаолиятини шунга йўналтириш ўспирин шахси учун жуда катта аҳамиятга эга. Ана шундай танловнинг адекват ва тўғри бўлиши ўспириндаги билиш билан боғлиқ қизиқишлар ва профессионал йўналишнинг шаклланишига боғлиқ бўлади. Профессионал қизиқишларнинг шаклланишининг ўзи олимлар томонидан тўрт босқичли жараён сифатида қаралади. Унинг **биринчи босқичи** 12 — 13 ёшларга тўғри келади ва ўта ўзгарувчанлиги, шахсдаги билиш жараёнлари ва асл иқтидор билан боғланмаганлиги билан характерланади. 14-15 ёшларга тўғри келадиган **иккинчи босқичда** қизиқишлар пайдо бўлади, улар кўп бўлиб, бевосита боланинг билиш имкониятлари ва шахсий хусусиятлари билан боғлиқ бўлади. **Учинчи босқичда** — 16 — 17 ёшларда қизиқишларнинг шундай интеграцияси рўй берадики, улар аввало жинсий хусусиятлар ва шахсдаги индивидуал хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Масалан, қизлар ва ўғил болалар ўзларига мос ва ярашадиган касб-хунарни танлай бошлайдилар. Л. Головей (1996) фикрича, **тўртинчи** — хал қилувчи босқичда қизиқишлар доираси сезиларли даражада торайиб, профессионал йўналиш шаклланиб бўлади ва у касб танлаш билан яқунланади.

Ўзининг юқори поғонасига кўтарилган қизиқишлар ўспириннинг профессионал йўналиши ва тўғри касб-хунарни танлашига замин яратади. Улар боладаги индивидуал-психологик хусусиятлар ва жинсий фарқлар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам ўғил болалар кўпроқ-техник ва иқтисодий

йўналишларни, қизлар эса — ижтимоий-гуманитар ва бадиий соҳалар билан боғлиқ касбларни танлайдилар.

Умуман, инсон ҳаётида *профессионал ўз-ўзини англаш* катта ўрин тутади ва у жуда ёшлик пайтиданоқ шакллана бошлайди. Бу жараёни босқичларда тасаввур қилиш мумкин.

Биринчи босқич: болалар ўйини, бунда бола илк ёшликданоқ у ёки бу касбга боғлиқ профессионал ролларни қабул қилади ва унинг муҳим элементларини ўзича «ўйнайди» («ўқитувчи», «доктор», «тракторчи», «футболист», «артист» ва шунга ўхшаш).

Иккинчи босқич: ўсмирлик фантазияси — бунда ўсмир ўзига жуда ёққан профессионал ролни ҳаёлан эгаллайди.

Учинчи босқич: касб-хунарни дастлабки танлаш — ўсмирлик ва илк ўспиринлик даврига тўғри келади. Турли-туман фаолият турлари дастлаб ўсмирнинг қизиқишлари нуқтаи назаридан («прокурорликка қизиқаман, демак, юрист бўлишим керак»), кейин унинг қобилиятлари нуқтаи назаридан («математикани осон ечаман, математик ёки муҳандис бўлсаммикан?»), ва ниҳоят, ўсмирдаги қадриятлар тизимидаги аҳамиятига қараб («ночор касалларга ёрдам бергим келади, врач бўламан») тоифаларга бўлинади ва ажратилади.

Тўртинчи босқич: амалий қарор қабул қилиш — касбни танлаш. Бунда иккита муҳим жиҳат бор: конкрет ихтисосликни унинг квалификацияси хусусиятлари, ишнинг ҳажми, оғирлиги, масъулиятлилиги ва унга етарли тайёргарликнинг борлиги. Лекин охириги социологик маълумотларга кўра, олий ўқув юртини танлаш, конкрет касб-хунарни танлашдан олдинроқ юз бермоқда. Масалан, ўспирин қиз «Мен барибир Низомий номли университетга кираман», дейди ва сўнгра конкрет факультет танланади. Шунинг учун ҳам кўпинча, ихтисосликдан, кейинчалик профессиядан «совиб қолиш»лар ана шундай установакалар билан тушунтирилади.

Бундан ташқари, касб танлашга таъсир қилувчи яна бошқа омиллар ҳам борки, уларнинг ҳисобга олиниши ҳам баъзан ёшларнинг тўғри, ўз имкониятлари ва қобилиятларига мос касб-хунарнинг танланмаслигига сабаб бўлади. Масалан, бундай омилларга оиланинг моддий шарт-шароити, ўқиш жойининг уйдан узоқлиги, ўқув тайёргарлигининг савияси, эмоционал етуклик, соғлиқнинг ҳолати ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг 1997 йилда қабул қилиниши Президентимиз таъбири билан айтганда, мустақил фикрлайдиган, юксак малакали кадрлар тайёрлашга хизмат қилади. Жойларда ташкил қилинаётган касб-хунар колледжлари, академик лицейлар, вилоятлар марказлари ва Тошкент шаҳрида ташкил этилган Ташхис марказлари 9 синфни тамомлаган ёшларнинг иқтидори ва лаёқати, қизиқишларини ўз вақтида аниқлаш, уни психологик методлар ёрдамида диагностика қилишни амалга оширади. Бу тадбирлар ёшлардаги касб-хунарга бўлган йўналишни адекват қилиш, ўз яшаш жойидан узоқ бўлмаган шароитда зарур, ўз лаёқатига мос хунар эгаси бўлиб етишишга ёрдам беради.

Ёшлардаги аттракция ва юксак ҳис-туйғулар. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврлари нафақат профессионал танлов ва касб эгаллаш учун мақбул давр бўлмай, бу давр ёшларнинг ўзлигини англаш, ўз кадр-қимматини билиш ва бошқаларга нисбатан муносабатда бўлиш тажрибасини эгаллаш даври ҳамдир.

Ўсмир ҳам ўспирин ҳам қанча ички руҳий изтироб, қарама-қаршилик, масъулият онларини бошидан кечирмасин, унинг эмоционал олами, атроф-муҳитда рўй бераётган ходисаларни он-гида акс эттириши катта ўрин тутади. Айнан ўсмирлик даври бола қалбида ким биландир сирлашиш, кимнидир ўзига энг яқин киши сифатида тан олиш, уни руҳиятида кечаётган барча ўзгаришлардан вофиқ этиш истаги ва эҳтиёжини уйғотади. Биринчи марта «дўстлик», «муҳаббат», «севги» тушунчалари ҳам айнан шу даврда пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам етуклик ва кексаллик давридаги кишилар ҳам ўсмирлик ва ўспиринлик йилларини энг беғубор, жозибали ва ёқимли сифатида хотирлайдилар.

Бу тараққиёт даври **аттракция** деб аталмиш ҳиссиётнинг пайдо бўлиши учун энг мақбул даврдир. **Аттракция** (лотинча *attrahere* — ёқтиртириш, ўзига жалб этиш) — *бу бир инсоннинг бошқа бир инсонга ижобий муносабати асосида ёқиши ва ёқтириши, ўзаро мойилликни тушунтирувчи эмоционал ҳисдир.* Бу бир одамда бошқа бир одамга нисбатан шаклланадиган ижтимоий установканинг бир кўриниши бўлиб, симпатия — ёқгиришдан тортиб, то сеvgи муҳаббат каби чуқур эмоционал боғлиқлик ҳам шу ҳис асосида пайдо бўлади. Ижтимоий психологияда ушбу ҳиссиётнинг асл сабаблари ижтимоий мотивлар — шерикларнинг бевосита битта макон ва замонда эканликлари, уларнинг тез-тез учрашиб туришлари, учрашувлар тезлиги, суҳбатдошлар ўртасидаги масофа,

ҳиссиётларнинг тарбияланганлиги каби омиллар таъсирида пайдо бўлиши ва унинг кечиб механизмлари ўрганилади. Тадқиқотлар бу каби эмоционал муносабатлар айнан балоғат ёши арафасида ривожланишини исбот қилган. Шуниси аҳамиятлики, аттракциянинг намоён бўлиши, унинг кучи ва мазмуни ўсмир — ёшнинг шахс сифатида ўзини идрок қилиши, ўз-ўзини ҳурмат қилиши ва ўзгаларга нисбатан муносабатларда тоқатлироқ бўлишига бевосита таъсир кўрсатар экан. Шунинг учун ҳам ана шу даврда ўсмир ва ўспирин атрофида у ёқтирган ва уни ёқтирадиган одамларнинг бўлиши жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, унинг акси бола руҳий азобланишининг сабабларидан ҳисобланади.

Дўстлик. Ўсмирлик ва ўспиринлик ёшида пайдо бўладиган барча муаммоларни ечиш ва у билан ўртоқлашиш учун болага дўст керак. Психолог тили билан айтганда, дўст — бу «алтер — Эго», яъни иккинчи «Мен» бўлиб, у ўша пайтдаги «Мен»нинг бир қисми сифатида идрок қилинади. Бу шундай одамки, шахс у билан барча дарду — хасратларини муҳокама қилади, муаммоларини унинг олдига тўкиб солади. Дўстликнинг бошқа интим, эмоционал ҳиссиётлардан фарқи шуки, у одатда бир жинс вакиллари ўртасида бўлади ва дўстлар одатда 2 киши, айрим ҳолларда 3-4 киши бўлиши мумкин.

Дўстликнинг ҳам кўзлаган *мақсадлари* бўлади: у амалий, иш-фаолият билан боғлиқ, соф эмоционал (яъни, мулоқот эҳтиёжларини қондириш), рационал (интеллектуал муаммоларни хал қилишга асосланган), ахлоқий (ўзаро инсоний сифатларни такомиллаштиришга хизмат қилувчи) бўлиши мумкин. Дўстликнинг асосий шarti — *ўзаро бир-бирини тушуниш*. Шу шарт бўлмаса, дўстлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Агар ана шундай тушуниш бўлса, дўстлар гап — сўзсиз ҳам қилиқлар, юз ифодаси, юриш-туришга қараб ҳам бир-бирларини тушуниб олаверадилар.

Икки жинс вакиллари ўртасида ҳам дўстлик бўлиши мумкин, фақат у кўпинча танишув билан севги-муҳаббат ўртасидаги оралиқни тўлдиришга хизмат қилади. Дўстларга хос бўлган сифатларга бир-бирини аяш, ғамхўрлик қилиш, ишонч, шахсий муаммоларга бефарқ бўлмаслик, қўллаб-қувватлаш, меҳр кабилар кирди. Уларнинг ардоқланиши дўстликнинг узоқ давом этиши ва иккала томон манфаатига мос ишларни амалга оширишга ундайди. Дўсти йўқ ўсмир ёки ўспирин ўзини жуда бахтсиз, ночор ҳисоблайди. Айниқса, агар дўсти хоинлик қилса, унинг кутишла-

рига зид иш қилса, бу ҳолат жуда қаттиқ руҳий изтиробларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам ҳар бир ёш ўз дўстини ҳафа қилиб қўймаслик, унинг кўнглига қараб иш қилишга ҳаракат қилади. Агар илк ўспиринликда дўстлик мазмунан анча юзаки, бевосита мулоқот мақсадлари асосида ташкил этилган бўлса, ёш ўтган сари у ҳаёт мазмуни ва юксак қадриятига айланиб боради.

Севги. Агар дўстлик аттракция намоён бўлишининг биринчи кўриниши бўлса, севги қалблар яқинлашувининг муҳим аломатидир. *Севги* — бу нафақат ҳиссиёт, балки бошқаларни сева олиш қобилияти ҳамда севимли бўла олишдир. Шунинг учун ҳам ўсмирлар ва ўспиринлар учун бу ҳиссиётнинг борлиги жуда катта аҳамиятга эгадир. Айнан ўсмирлик ва илк ўспиринликдаги севги беғубор, тиниқ, самимий бўлиб, ёш ўтган сари унинг мазмуни бойиб, бошқа қадриятлар ҳам ўрин эгаллай бошлайди. Тўғри, ўсмир билан ўспирин севгисида ҳам сифат фарқлари бор. Масалан, ўсмирлар бир-бирларига меҳр қўйишганда кўпроқ шерикларнинг ташқи қиёфалари, интеллектуал имкониятлари ва ижтимоий мавқеларига эътибор берадилар. Ҳақиқий севги ўспиринлик йилларинг охирларида пайдо бўлиб, унинг асосий мезони энди ташқи белги ва афзалликлар эмас, балки инсоний фазилатлар бўлиб хизмат қилади.

Севги — бу шундай туйғуки, у бир шахснинг иккинчи шахс устидан мутлоқ устулини ёки афзаллигини инкор этади. Бундай ҳиссиёт эса севги бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўспиринлик ёшидаги йигит ва қизлар гуруҳда мулоқотда бўлиши ва бунда тенг ҳуқуқли муносабатлар бўлишини хоҳлайдилар. Бу талаб севгишганлар учун ҳам қонун ҳисобланади. Дўстликдан фарqli, бу ерда турли кўринишлар ёки турларни ажратиш мумкин эмас. Бу ҳиссиёт шундайки, у томонларни фақат аҳдоқан ва маънавий жиҳатдан яқин бўлишини тақозо этади. Севган юрак маънавий жиҳатдан яхши, улуғ ва ижтимоий жиҳатдан манфаатли ишларни қилишга қодир бўлади. Тўғри, кўпчилик ота-оналар ўқувчилик йилларида пайдо бўлган севги ҳиссидан биров чўчийдилар, уни чеклашга, хаттоки, қизларга таъқиқлашни ҳам афзал кўрадилар. Лекин айнан шу ҳиссинг борлиги ёшларни улутворроқ, самимийроқ, ҳар нарсага қодир ва кучлироқ қилади. Севгида «иши юришмаганларнинг» эса бошқа соҳаларда ҳам иши юришмайди. Улар ўзларини тушкун, бахтсиз, омалсиз ҳисоблайдилар.

Олимлар севгининг ёшларда намоён бўлиши ва унинг психологик таълимини ўрганишган. Маълум бўлишича, севгининг даст-

лабки босқичи — ўзаро ёқтириб қолиш — **симпатия** бўлиб, бунда асосан севги объектининг ташқи жозибаси роль ўйнайди. Масалан, ўзбек хонатласини чиройли қилиб тиктириб олган қизчанинг даврада пайдо бўлиши, табиий кўлгина йигитларнинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Улардан кўпчилиги бирданига, бир вақтда айнан шу қизчани «ёқтириб» қолишади. Лекин даврадаги қайси йигит унга ҳам маълум жиҳатлари билан ёқиб қолса, ўзаро симпатия шу икки шахс ўртасида рўй беради. Вақтлар ўтиб, бу икки ёш бир неча марта учрашиб туришса, оддий ёқтириш севгига, жиддийроқ нарсага айланиши мумкин. Шу нарса маълумки, айнан шу қонуниятни билгани учун ҳам кўпчилик ўспиринлар биринчидан, давраларда бўлишни, қолаверса, бировларга ёқиш учун ташқи кўринишларига алоҳида эътибор беришга ҳаракат қиладилар. Ёқимтой бўлишга ҳаракат қилса-ю, бирортанинг эътиборини ўзига тортолмаган ўспирин эса бу ҳолатни жуда чуқур қайғу билан бошдан кечиради. Агар худди шундай нарса бир неча марта сурункалик такрорланса, ўша ёш давраларга ҳам бормай кўядиган, ўзи ҳақида ёмон фикрларга борадиган, фақат айрим ҳоллардагина ҳаммани ўзига «душман» билиб, ҳафа бўладиган бўлиб қолади.

Экспериментал изланишларнинг кўрсатишича, севишганлик ўспирин ёшларнинг шахс сифатларига бевосита таъсир кўрсатиб, унинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Масалан, севишганлар бошқалардан фарқли, икки марта зиёд ўзаро гаплашишар, гаплар сира адо бўлмас экан. Бундан ташқари, бундайлар саккиз (!) марта ортиқ бир-бирларининг кўзларига қараб вақт ўтказишаркан.

Яна шу нарса аниқланганки, севги билан боғлиқ хиссиётлар ҳар бир жинс вакилида ўзига хос хусусиятларга эга экан. Масалан, ўспирин ёшлар қизларга нисбатан романтизмга берилувчан, тезгинада яхши кўриб қоладиган бўлишаркан. Уларнинг тасаввуридаги севги анча романтик, идеал кўринишга эга бўлади. Қизлар эса йигитларга нисбатан секинроқ севиб қолишади, лекин севгини унутиш, ундан воз кечиш уларда осонроқ кечаркан. Агар йигитлар бир кўришдаёқ ёқтириб қолган қизни севиб ҳам қолиши эҳтимоли юқори бўлса (экспериментларда севги билан симпатиянинг корреляцион боғлиқлиги кучли), қизларда бундай боғлиқлик анча паст экан, яъни ҳамма ёқтирганларини ҳам севмас экан, умуман симпатиянинг пайдо бўлиши ҳам бироз қийин экан.

Бундай ташқари, ўспиринлик йилларидаги севги ва муҳаббат хисси нафақат қарама-қарши жинс вакилига қаратилган бўлади, балки айнан шу даврда ота-онанинг қадрланиши ва уларга нисбатан севги-муҳаббат, яқинлар — ака-ука, опасингил, ҳаётда ибрат бўладиган кишиларни яхши кўриш, ватанни севиш каби олий ҳислар ҳам тарбияланади. Шунинг учун

ҳам ҳақиқий юксак муҳаббат соҳиблари бўлмиш ёшларни тарбиялаш — жамиятда инсоний муносабатларни барқарорлаштириш, одамлар ўртасида самимий муносабатлар ўрнатиш ва маънавиятни юксалтиришга хизмат қилади.

Таълимнинг барча босқичида маънавий тарбиянинг ажралмас бўлаги сифатида ана шундай самимий муносабатларни тарбиялаш, тарғиб этиш, керак бўлса, ёшларга ана шундай севги ва садоқат ҳақидаги қадриятларимизни онга сингдиришимиз керак. Севги ва муҳаббат ҳислари кенг маънода — Ватанга, юртга, халққа, борлиққа, касбга ва яқин кишиларга қаратилган бўлиши керак. Юксак ҳис-туйғуларнинг энг олиёиси **Ватан туйғуси** бўлиб, у туйғу инсон боласининг илк ёшлик давридан оқибатга ва қалбига сингиб боради. Зеро, Ватан ҳисси шу Ватаннинг эгаси бўлмиш халқни билгандан, унинг қадрига етишдан, нималарга қодир бўлганини тан олишдан, буюклигини эътироф этишдан бошланади. Ватан ва халқ эгизак тушунча бўлиб, бирини ҳис қилиш учун иккинчисини билгиз керак. Шунинг учун Ўзбекистон деганда, ўзбек халқини тушунамиз, ўзбексиз Ўзбекистонни ҳаёлга келтира олмаймиз. Ватан ҳисси — бу халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига етмоқ ва эътироф этмоқдир. Ўзбекистонликлар учун шу юрт, шу тупроқни севиш, унинг қадрига етиш — буюк неъмат ва шу билан бирга, юксак масъулият ҳамдир.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Жузъий ва умумий даврлар, ўсмирлик даври, эгоцентризм, ўспиринлик даври, аттракция, симпатия.

Мавзу юзасидан топшириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар.

1. Ёш даврлари психологиясининг предмети ва вазифалари.
2. Шахс психик тараққиётини ҳаракатга келтирувчи омиллар.
3. Психик тараққиётнинг генетик ва ижтимоий омиллари.
4. Психик тараққиёт жараёнида шахс ва интеллектуал ривожланиш масаласи.
5. Шахс психик ривожланишини даврларга бўлиш.
6. Ўсмирлик даврида шахсий сифатларнинг шаклланиши омиллари
7. Ўспиринлик даври ва профессионал йўналиш муаммоси. Шахс ва касб-ҳунар муаммоси.
8. Аттракция, унинг моҳияти ва кўринишлари.
9. Севги ва дўстлик ҳисларининг психологик табиати.
10. Ёшларда юксак маънавий-ахлоқий сифатларни тарбиялаш

Рефератив ишлар учун мавзулар.

1. Ёш даврлар психологиясида шахс ва тараққиёт муаммоси.
2. Турли ёш даврларни ўрганиш методлари.
3. Атракциянинг психологик таҳлили.
4. Ўспиринлардаги севги ва садоқат мезонлари.
5. Ёшларни юксак ахлоқий муносибатларга тайёрлаш ва Ватан туйғусини тарбиялаш масаласи.

Тавсия этиладиган адабиётлар.

1. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997
2. Амосов Н. М. Преодоление старости. — М., 1996
3. Асеев В. Г. Возрастная психология. — Иркутск, 1989
4. Аргайл М. Психология счастья. М., 1990
5. Валеология человека: здоровье — любовь — красота. Т.3. Физическое и психическое здоровье. СПб, 1996
6. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. — М., 1987
7. Иброҳимов А. ва б.қ. лар. Ватан туйғуси. — Т.: Ўзбекистон, 1997
8. Климов Е. А. Психология профессионала. — М., 1996
9. Немов Р. С. Психология. В2-х кн. — Кн.2. Психология образования. — М., 1994
10. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. — СПб, 1998
11. Психология. Учебник. Под ред. А. Крылова. — М., 1998
12. Степанова Е. И. Психология взрослых — основа акмеологии. — СПб, 1995
13. Фромм Э. Психология человеческой деструктивности. М., 1994
14. Шадриков В. Д. Духовные способности. 2-е изд. М., 1996
15. Эриксон Э. Детство и общество. СПб, 1996

**9-мавзу. ШАХС ИНСОНИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА.
МУОМАЛА ТЕХНИКАСИ ВА СТРАТЕГИЯСИ.
ПСИХОЛОГИЯДА ИЖТИМОЙ ТАЪСИР МАСАЛАСИ.
САМАРАЛИ ТАЪСИР СИРЛАРИ**

- РЕЖА:**
1. Инсоний муносабатлар психологияси
 2. Шахсларо муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни
 3. Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари
 4. Мулоқот ва уни ўрганиш муаммолари
 5. Самарали таъсир психологияси

Инсоний муносабатлар психологияси. Шахс — ижтимоий муносабатлар маҳсули дейилишининг энг асосий сабаби — унинг доимо инсонлар даврасида, улар билан ўзаро таъсир доирасида бўлишини англатади. Бу шахснинг энг етакчи ва нуфузли фаолиятларидан бири мулоқот эканлигига ишора қилади.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма-юз» бўлиши ёки у ёки бу техник воситалар (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга ошириладиган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги амалий ёки дўстона бўлиши; субъект-субъект типли (диалогик, шериклик) ёки субъект-объектли (монологик) бўлиши мумкин.

Инсоний муносабатлар шундай ўзаро таъсир жараёнларики, унда шахсларо муносабатлар шаклланади ва намоён бўлади. Бундай жараён дастлаб одамлар ўртасида рўй берадиган фикрлар, ҳис-кечинмалар, ташвишу — қувончлар алмашинувини назарда тутати. Одамлар мулоқотда бўлишгани сари, улар ўртасидаги муносабатлар тажрибаси ортган сари улар ўртасида умумийлик, ўхшашлик ва уйғунлик каби сифатлар пайдо бўладигани, улар бир-бирларини бир қарашда тушунадиган ёки «яримта жумладан» ҳам фикр аён бўладиган бўлиб қолади, айрим ҳолларда эса ана шундай мулоқотнинг тифизлиги тескари реакцияларни — бир-биридан чарчаш, гапирадиган гапнинг қолмаслиги каби вазиятни келтириб чиқаради. Масалан, оила муҳити ва ундаги муносабатлар ана шундай тифиз муносабатларга кирилади. Фақат бундай тифизлик оиланинг барча аъзолари ўртасида эмас, унинг айрим аъзолари ўртасида бўлиши мумкин (она-бола, қайнона-келин ва х-зо).

Ўзаро муносабатларга киришадиган томонлар муносабатдан кўзтайдиган асосий мақсадлари — ўзаро тил топиниш, бир-бирини тушунишдир. Бу жараётнинг мураккаблиги, керак бўлса, «жозибаси», бетакрорлиги шундаки, ўзаро бир хил тил топиниш ёки томонларнинг айнан бир хил ўйланлари ва гапиришлари мумкин эмас. Агар ана шундай вазиятни тасаввур қиладиган бўлсак, бундай мулоқот энг самарасиз, энг бегаъсир бўлган бўлар эди. Масалан, тасаввур қилинг, узоқ вақт кўринмай қолган дўстлигини кўриб қолдингиз. Сиз ундан хол-аҳвол сўрадингиз, лекин у ташаббусни сизга бериб, нимайки деманг, сизни маъқуллаб, гапингизни қайтариб турибди. Бундай мулоқат жуда бемаза бўлган ва сиз иккинчи марта ўша одам билан иложи бори-ча расман салом — аликни бажо келтириб ўтиб кетаверган бўлардингиз. Яъни, мулоқот фаолияти шундай шарт-шароитки, унда ҳар бир шахснинг индивидуаллиги, бетакрорлиги, билимлар ва тасаввурларнинг хилма-хиллиги намоён бўлади ва инуниси билан у инсониятни асрлар давомида ўзига жалб этади.

Ҳар қандай фаолиятдан зеркиш, чарчан мумкин, фақат одам мулоқотдан, айниқса, унинг норасмий самимий, бевосита шаклдан чарчамайди, яъни суҳбатдонлар доимо маънавий жиҳатдан рабатлангизиладилар.

XXI аср бўсағасида одамнинг энг табиий бўлган мулоқотга эҳтиёжи, унинг сирларидан хабардор бўлиш ва ўзгаларга самарали таъсир эта олишга бўлган интилиши янада ошди ва бунинг қатор сабаблари бор.

Биринчидан, индустриал жамиятдан ахборотлар жамиятига ўтиб бормоқдамиз. Ахборотларнинг кўпчилиги айнан инсон манфаатига алоқадор маълумотларни сараланг, у билан тўғри муносабатда бўлишни тақозо этди. Ахборот XXI асрда энг подир капиталга айланади ва бу ўз навбатида инсонларга зарур ахборотлар узатилиши тезлиги ва темпини ўзгартиради.

Иккинчидан, турли касб-фаолият соҳасида ишлаётган одамлар гуруҳининг кўнайкили, улар ўртасида муносабатлар ва алоқанинг долзарблиги ахборотлар тизим шароитда олдийгина мулоқотни эмас, балки профессионал, билимдонлик асосидаги мулоқотни талаб қилади. Умуман, XXI асрнинг корпорациялар асри бўлади, деб башорат қилаётган иқтисодчилар ҳам бу корпорация инсонларнинг ўзаро тил топишларига қаратилган малакаларнинг ривожланган, мукамал бўлиши ҳақида гапирмоқдалар. Ундан ташқари, бу каби корпоратив алоқа кўп ҳолларда бевосита юзма-юз эмас, балки замонавий техник воситалар — уяли алоқа, факслар, электрон почта, Интернет кабилар ёрдамида аниқ ва лўнда фикрларни узатишни назарда тутади. Бу ҳам ўзига хос мулоқот малакаларининг атайлаб шакллантирилишини тақозо этади.

Учинчидан, охириги пайтларда шундай касб-хунарлар сони орткиди, улар соңиономик гуруҳ касблар деб аталиб, уларда «одам-одам» диалоги фаолиятнинг самарасини белгилайди. Масалан, педагогик фаолият, бошқарув тизими, турли хил хизматлар (сервис), маркетинг ва бошқалар шулар жумласидадир. Бундай шароитларда одамларнинг атайлаб мулоқот билимдонлигининг оширилиши меҳнат маҳсулини белгилайди.

Шунинг учун ҳам мулоқот, унинг табиати, техникаси ва стратегияси, мулоқотга ўргатиш (социал психологик тренинг) масалалари билан шуғулланувчи фанларнинг ҳам жамиятдаги ўрни ва салоҳияти кескин ошиди.

Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни. Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, хаттоки, нуқсонлари ҳам мулоқот жарёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасаввур қилиш учун унинг функцияларини таҳлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси — суҳбатдонларнинг ўзаро бир-бирини тушунишларини таъминладир. Бу ўзбекларда самимий салом-алик, очиқ юз билан кутиб олинадан бошланади. Ўзбек халқининг энг подир ва буюк ҳислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очиқ юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, хол-аҳвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз. Бу каби бирламчи контакт усуллари бошқа миллат ва халқларда ҳам бор, яъни бу жиҳат миллий ўзига хосликка эга.

Унинг иккинчи муҳим функцияси ижтимоий тажрибага асос солинди. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийланилади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвоилар томонидан ўриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «маутлилар» биологик мавжудот сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийланишда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай ҳолат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклашни кўйлаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси — у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг қўли ишга ҳам бормайди, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб қўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий ҳолатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувозанатсизлик, ҳиссиётга берилувчанлик, ҳадиксираш, ҳавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М. Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у, шу ҳаётсиз ғор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим.»

Шахснинг мулоқотта бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргалликда ёнма-ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдидан турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир-бирини ёқтирган

ва бир-бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизми-ни ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини якка тартибда эмас, балки коллегиял — биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқат техникаси меҳнат унумдорлиги ва самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

Инсоний муомала ва мулоқотнинг психологик воситалари. Одамлар бир-бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири — ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр — ғояларига кўндириш, ҳаракатга чорлаш, установакаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. Психологик таъсир — бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. Вербал таъсир — бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки, нутқ — бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси — сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидаги барча сўзлар заҳирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни ҳоҳлайди.

2. Паралингвистик таъсир — бу нутқнинг агрофилаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб-пишиб, очиқ юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

3. Новербал таъсирнинг маъноси «нутқсиз»дир. Бунга сўхбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, холатлари (яқин, узоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир-бирини бевосита хис қилишлар,

ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёниши янада кучайтириб, суҳбатдонларнинг бир-бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга алаңглаб, «Кўрганишдан бирам хурсандман», деса, иншонасизми?

Мулоқот жараёнидаги характерли нарсалар шундаки, суҳбатдонлар бир-бирларига таъсир кўрсатмоқчи бўлишганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишни ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги ҳаракатлар муҳим роль ўйнайди. Масалан, машҳур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдонлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига таъсир қилган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва повербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри: «Уст — бошга қараб кутиб олинади, ақлга қараб кузатилади».

Мулоқотнинг қандай кечини ва қимсини кўпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ. Таъсирнинг ташаббускори — бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдаланади. Агар бошлиқ ишни тушиб, бирор ходимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, хол-аҳволни ҳам куюқроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати — таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг суҳбатга тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалироқ шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

Мулоқот ва уни ўрганиш муаммолари. Охириги йилларда «профессионализм» тунунчаси тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди. Чунки жамиятда туб ислоҳотларни амалга ошириш, меҳнат ушшдорлигини «инсон омил»ни такомиллаштириш ҳисобига ошириш давр талаби бўлиб қолди. Айниқса, одамларни бошқарини соҳасидаги профессионализмга қатъан эътибор қаратишмоқда. Жуда кўпчилик мутахассислар барча бажарадиган функциялари орасида одамлар билан тил топишини, уларга таъсир кўрсатиш, улар фаолиятини тўғри ташкил қилиш ва

бошқаринг энг мураккабларидан экаптегини ээтироф эт-моқдалар. Одамлар билан нормал муносабатларни ўрната олмаслик, айниқса, бизнес соҳасида амалий шерикларнинг хоталлари, кутинларини аниқдай олмаслик, ўз пуқтаи назарига ўзгаларни профессионал тарзда кўндира олмаслик, «биров»ни, унинг ички кечинмалари ва ўзига бўлган муносабатини аниқ тасаввур қила олмаслик амалий психологияда *коммуникатив укўвсизлик*, *ёки дисконмуникация* хоталарини келтириб чиқаради. Буида одамлар олдий тил билан айптанда, бир-бирларини тушунолмай қоладилар, шунинг оқибатида нишиб турган лойиҳа ёки яхши режа амалга ошмаслиги, бир печа ойларга чўзилиб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг талбиқий йўналишида, бошқарув психологиясида катта ёшти одамларни коммуникатив билимдонликка ўргатин, уларда зарур коммуникатив малакаларни ҳосил қилишга катта аҳамият берилмоқда. Ҳар бир корхона, хусусий фирма ёки давлат муассасасини бошқарувчи менеджер, раҳбар тайёрлаш муаммоси ана шу раҳбарларни, бошқарувчиларни психологик жиҳатдан одамлар билан ишлашга ўргатин муаммосини четлаб ўтолмайди. Умуман, ҳозирги даврда ҳар қандай мутахассис — врач, муҳандис, ўқитувчи, иқтисодчи, агроном, курувчи, журналист, маданиятшунос ёки бошқалар ҳам коммуникатив малакаларга эга бўлмагунча, бозор муносабатлари шароитида тезда жамоага киришиб, кўнчилиқ билан тил толишиб, ўз профессионал маҳоратини кўрсата олмайди. Ҳар бир зиёли инсон бошқалар билан ҳамкорлик қилиш маҳорати ва санъатига эга бўлини керак.

Бу вазифа одамларни муомала ва мулоқот этикасига ўргатинини ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб кўймоқда. Тўғри, мулоқотга киришин — ижтимоийлашув жараёнида барча сифатлардан олдинроқ шаклланидиган қобилиятлардан, у табиий ва ҳаётий парса. Бозор тили жуда яхши чиқиб улгурмай, атрофидоғилар билан актив мулоқотга кириша бошлайди. Лекин масаланинг парадоксал томони ҳам шундаки, йиллар ўтган сари онгли, ақлли одам ҳар бир ганини ўйлаб ганирадиган, ҳар бир қаламини ўйлаб босадиган бўлиб қолади. бу унинг жамиятдаги мавқесини белгиловчи воситадир. Бу мулоқотга киришини руҳан тайёрланишининг аҳамиятини ҳам одам англашини тақозо этади. Шундай қилиб, ана шу энг табиий ва бир қарашда олдий инсон фаолияти шу қалар мураккаб ва серқирраки, унинг ме-

ханизмларини ўрганиш, гуруҳларда тўғри муносабатларни ташкил этиш ва одамларни самарали мулоқатга ўргатиш муаммоси бугунги ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир-бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони — тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машҳур америкалик нотик, психолог Дейл Карнеги «Яхши суҳбатдош — яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда айнан шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и тинглаш жараёнига кетар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар 35 — 40% ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз куюниб гапирсангизу, суҳбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам узасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича, асосий халақит берувчи нарса — бу бизнинг ўз фикр — ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида ҳаёлимиз бошқа ерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз: *сўзма-сўз қайтариш* ва *бошқача талқин этиш*. Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни қўллаб-қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса — шеригимиз сўзларини тинглаб,

ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, хаттоки, ундаги ғояларга қарши эмаслигингизни билдиради. Бундай ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўғ-э?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» луқмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамиз.

Демак, аслида биздаги гапираётган шахс етакчи. у суҳбатнинг мутлоқ хоқими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради. Чунки мулоқот жараёнидаги энг қимматли нарса — бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдали маълумот олади. Гапирган эса аксинча, ўзидаги борини бериб, гапирмайдиган суҳбатдошдан «тескари алоқани» олиб улгурмай, ҳеч нарса сиз қилиши ҳам мумкин. Шунинг учун мулоқотга ўргатишнинг муҳим йўналишларидан бири — одамларни фаол тинглашга, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишга ўргатишдир.

Профессионал тинглаш техникасига қўйидагилар киради:

- *актив ҳолат.* Бу — агар кресло ёки диван каби мебель бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқётганлигингизни билдиришни назарда тутати;

- *суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш.* Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам кўндиришнинг самарали йўлидир.

- *уйчан жимлик.* Бу суҳбатдош гапираётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзингизнинг суҳбатдан манфаатдорлигингизни билдириш йўли.

Агар биз суҳбатдошимизни яхши, диққат билан тингласак, бу билан биз унда ўз-ўзига ҳурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак, тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратди. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан диққат билан тингланса, бу педагогик мулоқотдан иккала томон ҳам тенг ютади.

Агар мулоқот жараёнида иштирак этувчи икки жараён — гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мулоқот техникасини эгаллашининг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мулоқотга атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади. Бу борадаги фаннинг ўз услуби бўлиб, унинг номи *ижтимоий психологик тренинг* (ИПТ) деб аталади. ИПТ — мулоқот жараёнига одамларни психологик жиҳатдан ҳозирлаш, уларда зарур коммуникатив малакаларни маҳсус дастурлар доирасида қисқа фурсатда шакллантиришдир. Энг муҳими ИПТ мобайнида одамларнинг мулоқот борасидаги билимдонлиги ортади.

Амалий мулоқот тренинги — ИПТнинг бир кўриниши бўлиб, у ёки бу профессионал фаолиятни амалга ошириш жараёнида зарур бўладиган коммуникатив малака, кўникма ва билимларни ҳосил қилишга қаратилган талбирдир. Гуруҳ ва жамоаларда мулоқот тренинги воситасида музокаралар олиб бориш, иш юзасидан ҳамкорлик қилиш йўл-йўриқларини биргаликда топиш, катта аудитория олдидан сўзлашга ўргатиш, мажлислар ўтказиш, жанжалли, конфликтли ҳолатларда ўзини тўғри тутиш малакалари ҳосил қилинади. Буидаги асосий нарсаси — тренинг қатнашчилари онгига бировларни тушуниш, ўзини ўзга ўрнига қўя олиш, бошқалар манфаатлари билан ўзиникини уйғунлаштира олиш ғоясини сингдиришдир. Тренинглар мобайнида *гуруҳий мунозаралар, ролли ўйинларнинг* энг олингимал вариантлари синаб, машқ қилинади.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: Психологик таъсир, вербал таъсир, паралингвистик таъсир, повербал таъсир.

Мавзу юзасидан топириқлар.

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Мулоқот ва инсоний муносабатлар психологияси.
 2. Мулоқотнинг инсон ҳаётида тугган ўрни ва функциялари.
 3. Мулоқотнинг психологик тизими.
 4. Мулоқотнинг шахс ривожланишидаги аҳамияти.
- Ёлғизлик.
5. Мулоқотнинг техникаси муаммоси. Тўғри гапириш санъати.
 6. Тинглаш, унинг психологик моҳияти ва техникаси.
 7. Мулоқотнинг ёнг ва индивидуал хусусиятлари.
 8. Самарали мулоқот сирлари.

Рефератив ишлар учун мавзулар:

1. Инсон ва ҳайвон мулоқотининг ўзига хос томонлари.
2. Болалар ва катталар мулоқотининг ўзига хослиги.
3. Амалий мулоқотнинг техникаси ва стратегияси.
4. Таъсирчан муомала сирлари.
5. Шарқ ахлоқлари мулоқот этикаси ва маҳорати ҳақида.
6. Шахс интеллектуал тараққиётида мулоқотнинг роли.
7. Аудитория билан мулоқотнинг сирлари ва этикаси.
8. Инсоний муносабатлар этикаси ва психологияси.
9. Бозор муносабатлари шароитида шахслараро муносабатларни такомиллаштириш муаммоси.
10. Одамларни шахслараро муомалага ўргатиш йўллари. ИПТ.

Машқлар:

1. Ўз ҳаётингизда рўй берган ҳодиса ва вазиятлардан иккитасини эсангки, унда сиз ўзингизни жуда ишончли, далил тугансиз. Яна иккитасини эсанг; унда сиз ишончсизликни намойиш қилгансиз. Шу вазиятлардаги ўз хулқингиз сабабларини тавсифлаб беринг.

2. Талабалик тажрибангизда бўлиб ўтган ҳодисаларнинг қай бирида сиз зиддиятга дучор бўлиб, жапжалнинг олдини ололмагансиз? Унинг сабабларини таҳлил қилинг.

3. Яхши тингламаганингиз учун ёки аксинча, сизни яхши тинглашмагани сабабли муомаладан кўнглингиз тўлмаган ҳолатларни эслаб, шундай ҳолатнинг бўлмаслиги учун нималарга эътибор бериш кераклигини ўртоқларингиз билан келишиб олинг.

4. Ўзбек классик адабиётида чиройли, маданиятли хулқни акс эттирган қаҳрамонлар ва уларнинг муносабатларини эсанг ва уларга ҳозирги замон психологияси нуқтаи назаридан ҳолис баҳо беринг. (масалан, «Ўтган кунлар», «Алишер Навоий», «Бобурнома» каби асарлар мисолида).

Энди қуйидаги тестлар ёрдамида ўзингизни текширинг:

Тест: «Ўзгаларни тинглай оласизми?»

Қуйида берилган саволларга берилган жавобларнинг ўзингизга мосини танлаб белгиланг.

1. Сизнингча суҳбатлашнинг мақсад нима?
 - а) Суҳбатдонни яхшироқ ўрганиш
 - б) Бирор масала бўйича ўз фикрини билдириш
 - в) фикр алмашиниш ва муҳокама қилиш.

2. Сизга болалар «Булутлар қаерда ухлайди?», «Бувилар кичкина бўлишганми?» тарзида саволлар беришадими?

- а) ҳа, тез-тез.
- б) Ҳеч қачон.
- в) Баъзан

3. Эрталаб ишга ёки ўқишга кетаётиб, қўшиқ хиргойи қиласизми?

- а) ҳа, доимо бир хил ашулани
- б) ҳа, одатда ҳар хил ашулани
- в) йўқ, ҳеч қачон

4. Йиғилиш охирида маърузачига саволлар берасизми?

- а) ҳа, доимо ниманидир сўрашга тўғри келади
- б) баъзан, унинг фикри билан қўшилмаганимда
- в) ҳеч қачон

5. Дўстингиз ёки касбдошингиз билан суҳбатлашгандан сўнг ўша муаммо юзасидан ўз қарашларингизни ўзгартирганмисиз?

- а) кўпинча шундай бўлади
- б) баъзан
- в) ҳеч қачон

6. Ким биландир суҳбатлашаётганда:

- а) кўпроқ сиз гапирасиз
- б) кўпроқ суҳбатдошингиз гапиреди
- в) иккалангиз тенг гапирасиз

7. Нархи бир хил бўлганда сиз нимани харид қилишни афзал кўрасиз?

- а) китобни
- б) грампластинкани
- в) кинога паттани

8. Шеригингиз Сизга алоқаси бўлмаган ўз муаммоси хусусида гаплашмоқчи. Сиз нима деб ўйлайсиз?

- а) «қимматли вақтни йўқотдим-а»
- б) «энди унга таъсирим кучлироқ бўлади»
- в) «унга ёрдам беришман»

9. Қуйидаги жумлаларнинг қай бири сизнинг нуқтани назарингизга тўғри келади?

а) айни муаммо юзасидан мутахассисгина аниқ фикрга эга бўлиши мумкин;

б) чиройли гапиришни билган одам хоҳлаган мавзусида ҳам гапириши мумкин.

в) кўпинча мутахассисларга ўз муаммолари ва фикрларини баён этиш учун нотиклик малакаси етишмайди.

10. Суҳбат чоғида хаёлингиз чағғиб кетса, нима қиласиз?

- а) гапирётганни тўхташиб, ўша ерни қайтаришни сўрайман

б) суҳбат охирида сўраш учун ўзим учун ноаниқ жойни эслаб қоламан

в) умуман менга ҳамма нарса аён.

11. Эрталаб радио орқали эшитган ахборот ёки кўшиқни қайгара оласизми?

а) ҳа, доимо

б) ҳа, лекин эсга тушириш учун вақт керак

в) эслай олмайман

12. Эстрада кўшиқчисида сизга кўпроқ нима ёқади?

а) овози

б) ташқи кўриниши

в) саҳнада ўзини тутуши

13. Концертларга тушиш сиз учун:

а) қониқиш ҳосил қиладиган ходиса

б) кўп қатори бўлиш

в) яхши кўрган хонанда билан учрашув

14. Сиз меҳмондасиз, у ерда сиздан бошқа яна 5-6 киши бор. Сиз гап бошлаганингизда, кўпинча:

а) сизни ҳеч ким тингламайди

б) ҳамма сизга маҳлиё бўлади

в) сиз суҳбатнинг ташаббускори эмассиз.

15. Сиз жамиятда рўй бераётган барча ходисалардан хабардорсиз. Чунки сиз: а) мунтазам телевизор кўрасиз

б) радио эшитасиз

в) газета ўқийсиз.

Балларни ҳисоблаш:

Саволлар	Жавоблар			Саволлар	Жавоблар		
	а	б	в		а	б	в
1	2	1	3	9	1	2	3
2	3	1	2	10	3	3	1
3	2	3	1	11	3	2	1
4	2	3	1	12	3	1	2
5	2	3	1	13	3	1	2
6	1	2	3	14	2	3	1
7	3	1	2	15	3	3	1
8	1	2	3				

Балларни қўшиб чиқинг.

15-20 балл. Сиз ўзгаларни тингламайсиз. Балки сиз ўзгаларни тинглашдан оладиган фойданинг қадрини билмассиз, лекин сиз билим ва тажриба учун бу ишнинг фойдасини билишингиз зарур.

25-30 балл. Сиз ўртача тингловчисиз. Сиз учун суҳбат маълумот манбаи ва мулоқот учун етарли асос эмас. Сиздан кўп нарсани ўрганиш мумкин, лекин ўзингиз ҳам бошқаларда кўп нарса олишингиз мумкинлигини, танқид ва эътирозлар ҳам фойдали эканлигини унутманг, кўпроқ бошқаларни тингланг.

35-45 балл. Сизда ноёб сифат — ўзгаларни тинглаш ва меърида ганириш бор. Сиз билан суҳбатлашиш жула яхши, чунки суҳбатдош сиздан доимо наф олади. Сиз ўзгаларнинг ҳолатларини тушушингиз ҳам мойилсиз, ана шу ноёб сифатни сақланг.

Тест. «Мулоқотга киришувчанлик».

Куёида берилган 16 саволга «ха», «йўқ», «баъзан» деб жавоб беришг:

1. Сизни амалий учрашув кутмоқда. Уни бетоқатлик билан кутасизми?

2. Сизни бирор касаллик ҳолдан тойдирмагунча, врачнинг олдига боришни орқага суравермайсизми?

3. Сизни бирор мавзудаги ахборот билан йигилиш, мажлис ва шунга ўхшаш тadbирда маъруза билан чиқиш топшириғи хавотирга соладими?

4. Сизга илари бормаган шахрингизга сафарга бориб келишни таклиф этишди. Шу сафарга бормаслик учун бор имкониятгни ишга соласизми?

5. Ўзингиздаги ҳиссий кечинмалар билан кимлар биландир ўроқлашишни яхши кўрасизми?

6. Кўчада сизга нотаниш одам бирор илтимос билан мурожаат қилса, сизнинг гапингиз келадими?

7. Сиз «Оталар ва болалар» муаммоси борлиги ва турли авлод вакилларининг бир-бирларини тушунишлари қийинлигига ишонасизми?

8. Танишингизга бир неча ой аввал олган қарз пулини эслатишга уяласизми?

9. Ошхона ёки ресторанда сизга ёқмайдиган таом беришди, идишни четга суриб, аччиғингиз келганини яшира оласизми?

10. Бегона одам билан ёлгиз қолганингизда, у биринчи бўлиб гап бончласа, Сизга жавоб қайтарини малол келадими?

11. Сиз турли ерларда одамларнинг узун навбатда туришганини кўрсангиз, тоқатингиз тоқ бўладими. Навбатда туриб кутишдан кўра, ўз ниятингиздан воз кечиниши афзал кўрасизми?

12. Бирор жанжалли вазиятни муҳокама қилиши керак бўлган комиссиянинг аъзоси бўлишдан кўрқасизми?

13. Сизда бирор адабиёт, санъат ва маданият асарларини баҳолашнинг соф индивидуал мезонлари бор ва бу борада бошқаларнинг фикрини қабул қилмайсиз. Шундайми?

14. Сизга жуда таниш бўлган масала бўйича бошқаларнинг нотўғри фикрларини тасодифан эшитиб қолсангиз, индамай кўя қоласизми?

15. У ёки бу масалادا ёрдам беришингизни сўранса, сиз бундан огриласизми?

16. Ўз нуқтаи назарингизни оғзаки баён этгандан кўра, уни ёзма тарзда ифодаланиши афзал кўрасизми?

Энди балларни хисобланг:

«ҳа» — 2 балл, «баъзан» — 1 балл, «йўқ» — 0. Шу тарзда балларни қўшиб чиққач, одамларнинг қайси тоифасига киришингизни билиб оласиз.

14-18 балл. Сизнинг мулоқатга киришувчанлигингиз яхши, ўртача. Сиз кўп нарсага қизиқасиз, бошқаларни бажонидил тинглайсиз, ўзгалар фикрига сабр-тоқатлисиз, ўз фикрингизни босиқлик билан изҳор этасиз. Бегоналар билан учрашувга бориш сиз учун унчалик похуш эмас, лекин шовқин-суронли даврани ёқтирмайсиз, одамларнинг сергани сизга ёқмайди.

9-13 балл. Сиз мулоқатга киришувчансиз. Қизиқувчан, сергап, турли масалаларда ўзгалар билан гаплашиниши яхши кўрасиз. Янги одамлар билан танишини, давранинг диққат марказида бўлишни ёқтирасиз. Ўзгаларининг илтимосларини бажармасангиз ҳам қабул қилаверасиз. Аччиғингиз тез, лекин тез совийсиз. Сизга сабр-тоқат, қийинчиликлар билан тўқнашганда жасорат етишмайди. Лекин астойдил хоҳласангиз, ўзингизни ён бермасликка кўндиришингиз мумкин.

4-8 балл. Сизнинг мулоқат малакангиз ёмон эмас, сиз барча ишларнинг гувоҳи бўлиб юрасиз. Мунозараларда қатнашиниши яхши кўрасиз, бирор масала юзасидан юзаки тасаввурга эга бўлсангиз ҳам, ўз фикрингизни айтишни хоҳлайсиз. Ишни охи-

рига олиб бора олмасангиз ҳам ҳар қандай ишни бошлайверасиз. Шунинг учун ҳам раҳбарларингиз ва касбдошларингиз сиздан хавотирда бўлишади. Бу ҳақда ўйлаб кўринг.

3 ва ундан кам балл. Сизнинг коммуникатив малакаларингиз яхши эмас, сиз сергапсиз, ҳар нарсага аралашаверасиз. Ўзингиз умуман беҳабар бўлган нарсалар хусусида ҳам фикр юритаверасиз. Ихтиёрсиз тарзда турли зиддиятлар ва жанжалларнинг иштирокчисига айланиб қоласиз. Жиззаки, салга ҳафа бўладиган одатингиз бор, шунинг учун одамлар сиз билан чиқиша олмайдилар. Ўзингизни тутиш, сабр-тоқатли бўлиш учун одамларга ҳурмат билан қарашга ўрганинг. Қолаверса, ўз соғлигингиз ҳақида қайғуринг, чунки бундай ҳаёт тарзи изсиз бўлмайди, асабларингиз чарчаб қолиши мумкин.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон келажигининг пойдевори. — Т., 1997
2. Аҳлоқ-одобга оид Хадис намуналари. — Т., 1990
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи. М., 1988
4. Иброҳимов ва бошқ. Ватан туйғуси. — Т., 1997
5. Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. — М., 1990
6. Климов Е. А. Психология профессионала. — М., 1997
7. Комилов Н. Тасаввур ва комил инсон аҳлоқи. Т., 1996
8. Крижанская Ю. С., Третьяков В. П. Грамматика общения. — Л., 1990
9. Майерс Д. Социальная психология. — М., 1997
10. Мексон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. — М., 1992
11. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. — М., 1990
12. Психология. Учебник. Под ред А. Крылова — М., 1998
13. Психология менеджмента. Под ред. Г. С. Никифорова. — СПб, 1997

10-мавзу. ГУРУҲЛАРДА ИЖТИМОИЙ ФАОЛИЯТНИ ТАШКИЛ ЭТИШИ. ГУРУҲЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ. ГУРУҲНИЙ ЎЗARO МОСЛИК, ЛИДЕРЛИК ВА КОНФОРМИЗМ ХОДИСАЛАРИ

- РЕЖА:**
1. Шахс ва гуруҳ. Референт гуруҳ
 2. Гуруҳларнинг турлари
 3. Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими
 4. Жамоаларда психологик ўзаро мослик
 5. Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиши

Шахс ва гуруҳ. Референт гуруҳ. Шахслараро муносабатлар асосан гуруҳ шароитида, шахс маълум инсонлар даврасида, гуруҳида, жамоада бўлган тақдирда рўй беради. Шунинг учун ҳам мутахассислар жамоаларда рўй берадиган шахслараро таъсирнинг қонунийлари ва механизмларини билишлари ва уларни гуруҳда одамлар меҳнатини ташкил этишда албатта инобатга олишлари керак.

Ҳар бир шахснинг феъл — атворида, хатти-ҳаракатларида у мансуб бўлган миллат, халқ, ҳудуд, профессионал тоифа, меҳнат қиладиган жамоаси, яқин атрофидаги муқим гуруҳи, оидасининг таъсиридан пайдо бўлган сифатлари ва хусусиятлари бўлади. Тарихий шарт-шароит, давр, давлат тизими ва ўша жамиятдаги сийсый, иқтисодий ва мафкуравий таъсирлар ҳақида юқорида таърифланган эдик. Бу таъсир *макро босқичдаги таъсирлар* деб аталиб, яқин муҳитнинг таъсири — *микро босқичдаги таъсирлар* деб юритилди. Иккала босқичдаги таъсирлар ҳам ижтимоий психологик нуқтаи назардан аҳамиятли ва тарбиявий моҳиятга эгадир. Чунки ҳар бир шароитда шахс ўзига хос ижтимоий ролларни бажарати ва ўзининг «қиёфасини» намойиш этади. Меҳнат жамоасида профессионал ролларни бажариш жараёнидаги хулқ-атвори шахснинг маънавий ва психологик кўринишидаги асосий омил бўлиб, катта ёндаги одам психологиясини тубдан ўзгартириши учун унинг профессионал фаолиятини ҳам ўзгартириши керак, дейилади.

Шундай қилиб, шахста бир вақтнинг ўзида турли ижтимоий гуруҳларнинг таъсири бўлиб туради. Тўғри, маълум даврда бир ижтимоий гуруҳнинг шахста таъсири сезиларлироқ ва аҳамиятлироқ, иккинчисиники эса сал камроқ бўлади. Масалан, ўқувчилик йилларида мактабдаги ўқувчилар гуруҳининг

таъсири маҳалладаги ўртоқлар даврасиникидан кучлироқ бўлиши, янги хонадонга келин бўлиб тушган қиз учун янги ои-ла муҳитининг таъсири талабалик гуруҳиникидан кучлироқ бўлиши табиий. Лекин ҳар бир алоҳида дақиқала биз доимо маълум гуруҳлар таъсирида бўламиз. Хўш, гуруҳнинг ўзи нима? *Гуруҳ — маълум ижтимоий фаолият мақсадлари асосида тушланган, мулоқот ҳунийёлари қондириладиган инсонлар уюш-масидир.* Демак, гуруҳ учун иккита асосий мезон мавжуд: бирор фаолиятнинг бўлишлиги (меҳнат, ўқини, ўйин, мулоқот, маи-ший маффаалар) ҳамда у ерда одамларининг ўзаро мулоқоти учун имкониятнинг мавжудлиги.

Ҳар бир шахс учун тараққиётнинг ҳар бир алоҳида босқичида шундай одамлар гуруҳи бўладики, у уларнинг ният-лари, қизиқинслари, ҳаракат нормалари, гоё ва фикрларига эргашинга тайёр бўлади, ҳаракатларидан андоза олади, уларга тақдир қилади. Бундай гуруҳ психологияда *референт гуруҳ* деб аталади. Америкалик социологлар референт гуруҳларнинг бир неча турларини фарқлайдилар.

Норматив гуруҳлар — бу шахс учун шундай инсонлар гуруҳи, уларнинг нормаларини у маъқуллайди, уларга амал қилишга ҳаминга тайёр бўлади. Бундай гуруҳларга биринчи навбатда оилани, диний ёки миллий уюшмаларини, профессоинал гуруҳларни киритиш мумкин. Масалан, ўзбек халқи учун дастурхон атрофида ўтирган заҳоти юзга фотиҳа тортин, мезбонларнинг меҳмонларга «Хуш келибсизлар» дейишлари норма ҳисобланади ва ҳар бир ои-лала шундай ҳаракатларга нисбатан ижобий установка шакллана-ди. Бунда бола учун референт родини ота-онаси, катталар, маҳалладаги хурматли инсонлар ўйнайди.

Қийслаш гуруҳлари — бу шундай гуруҳки, шахс ўша гуруҳга киришни, унинг маъқуллашига муҳтож бўлмайди, лекин ўз ҳаракатларини йўлга солишда унга асосланади ва коррекция қилади. Масалан, талабалар гуруҳида шундай ёшлар бўлиши мумкинки, шахс улар билан умуман мулоқотда бўлмайди, уларнинг фикрлари ёки қарашларини ёқламайди, лекин бу гу-руҳ айнан ўшаларга ўхшамаслик ва ўз устида кўпроқ ишланга ўзини сафарбар қилиш учун керак. Ёки талаба ёшлар сессия якунларига кўра дифференциал етишенидья оладилар. Ўртача ўзлаштирувчи талаба учун «ҳамма талабалар» оладиган етишени-дия миқдорини назарда тутиб, ўзини типлаштиради, аълочи эса, ўзиникини нафақат оддий, ўртачалар билан балки, давлат етишенидьялари оладиганлар билан ҳам солиштиради. Кўрсаткичлар қанчалик юқори бўлса, шунга мос даъвогарлик

даражаси ҳам юқори бўлади, шахснинг қийёслаш гуруҳлари ҳам ортиқроқ бўлади.

Негатив гуруҳлар — шундайки, шахс уларнинг хатти-ҳаракатларидан атайлаб воз кечади, чунки улар шахсий қарашлардан мутлоқ фарқ қилади. Масалан, икки қўшни бири-бири билан муросалари келишмаса, хаттоки, деворларини оқлашда ҳам бири танлаган рангни иккинчиси танламайди. Бири «оқ» деса, иккинчиси — аксинча, «қора» деб тураверади.

Гуруҳларнинг турлари. Кундалик ҳаётда шахс мулоқотда бўладиган, вақтини биргаликда ўтказадилар кишилар гуруҳи ҳам турли хил бўлади. Масалан, агар одамлар кўчада тасодиқий ходисани томошабини бўлиб туришган бўлса, уларни психология тилида гуруҳ эмас, **агрегация (оломон)** деб аташади. Ҳақиқий гуруҳ учун ўша одамларнинг барчасига алоқадор умумий фаолият ва ҳамкорлик қилиш, бир-бирларига таъсир кўрсатиш имконияти бўлиши керак. Америкалик психолог Ч. Кули ҳамкорликнинг даражаси мезонига кўра гуруҳларни бирламчи ва иккиламчи турларга бўлиб ўрганишни таклиф этган эди. *Бирламчи гуруҳда* шахслараро ўзаро таъсир «юзма-юз, бевосита» рўй беради. Масалан, оила даврасидаги, синфдаги, ҳисобчилар хонасида ўтирганлар бирламчи гуруҳга мисолдир.

Иккиламчи гуруҳларда ҳар доим ҳам одамларнинг бевосита мулоқотда бўлиш имкониятлари бўлмайди. Улар ўртасидаги муносабат ва ўзаро таъсир билвосита бўлади. Масалан, йирик бир ташкилотдаги тизимлар орқали мулоқат, касаба уюшмасига бирлашган одамлар, «Ватан» тараққиёти партияси аъзоларининг боғлиқлиги иккиламчи гуруҳга мисол. Уларда ҳам умумийлик бўлади, масалан, ўша партияни оладиган бўлсак, улар Қашқадарёда бўладими, Фарғонадами, барибир умумий ғоя атрофида бирлашишади, аъзолик бадалларини вақтида тўлаб туришади, сайлов олди компанияларида бир-бирларини қўллаб-қувватлаб турадилар.

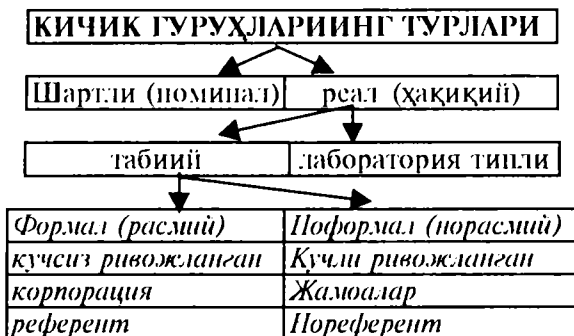
Кўпинча гуруҳларни расмий ва норасмий турларга ҳам бўлиб ўрганишади. *Расмий гуруҳдаги* муносабатлар расмий нормалар ва ҳуқуқ бурчлар тизими билан белгиланган бўлади. Масалан, гуруҳда бошлиқ билан ходимлар ўртасидаги муносабатларни таъминловчи гуруҳ расмий бўлса, *норасмий* — ички, бевосита психологик муносабатларни таъминловчи гуруҳ ҳисобланади. Масалан, дўстлар гуруҳи, ёки талабалар гуруҳидаги барча қизларнинг танаффус пайтидаги мулоқоти гуруҳи.

Турли гуруҳлар инсон ҳаётида бир неча функцияларни бажардилар: а) ижтимолийлаштирувчи функция; б) инструментал,

яъни, аниқ меҳнат функцияларни амалга оширишга имкон берувчи муҳит; в) экспрессив — одамларнинг ўзгаларнинг таъ олишлари, ҳурматга сазовор бўлиш, ишонч қозонишни таъминлаш; г) қўллаб-қувватлаш, яъни, қийин пайтларда, муаммолар пайдо бўлганда одамларни бирлаштириш функцияси.

Р.С. Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги классификациясини тактиф этган. (9-жадвал)

Жадвал 9

Гуруҳ ўлчамлари ва унинг тизими. Гуруҳлар улардаги одамлар сонига кўра *катта ва кичик гуруҳларга* бўлинади. Психологияда кўпроқ кичик гуруҳлар ўрганилади. Уни печа киши таъкил этиши, печа киши ҳамкорликдаги фаолияти кўпроқ самара бериши масаласи амалий аҳамиятга эгадир. Кўнчилик олимлар гуруҳнинг бошлангич нуқтаси сифатида миқдор жиҳатдан икки кишини — *диадани* таъ олишади. Поляк олими Ян Шенанский бунга қўшилмасанда (унинг фикрича камида уч киши — триадан бошланади), ҳар қандай диада ўзига хос уюшма сифатида таъ олишган. Масалан, янги оилта куриб, бирга яшаётган кинилар, севишганлар, *икки дўст* — ўзига хос кичик гуруҳ. Ҳар қандай кичик гуруҳга хос сифат нуқи, унинг аъзолари бир-бирлари билан бевосита мулоқотта киришиш. «юзма-юз» бўлиш имкониятга эга бўлади. Ҳар бир киши учун шу гуруҳ жуда аҳамиятли бўлиб, унинг нормалари ўзи хоҳтаб-хоҳтамай бўйисун бошлайдн. Кичик гуруҳнинг чегараси масаласи ҳам кўн муҳокама қилинади.

Г.М. Андреева бу чегарани 12 — 15 киши деб ҳисобласа, америкалик Морено ўз вақтида бу чегарани 30-40 гача сурган эди. Лекин бизнингча, унинг юқори чегараси печа киши бўлишидан қатъий назар, ўзаро бевосита мулоқот имкониятини бериши ва ҳар бир аъзо бир-бирига таъсир кўрсата олиши керак.

Ҳар бир ўзига хос психологик тизимга ҳам эга. Уни танкил этувчи элементлар нисбатан барқарор бўлиб, улар гуруҳ аъзолари хулқ-атворини мувофиқлаштириб туради. Аввало гуруҳнинг **мақсадини** ажратиш керак. Мақсад-одамларни жамоа меҳнати атрофида уюштириб, бирлаштирувчи психологик элементдир. Масалан, барча талабаларнинг мақсади-ўқини, профессорлар малака орттириб, мутахассис бўлиб етишини.

Гуруҳнинг **автономлиги даражаси** ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва шу нуқтаи назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзича ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади.

Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларга яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуқтаи назаридан фарқ қилувчи ва уйғуликни танкил этувчи омиллар ҳам киради.

Гуруҳнинг **уюшганлиги** ҳам динамик кўрсаткичлардан бўлиб, шу нуқтаи назардан ҳар бир гуруҳ бир-биридан фарқ қилади. Масалан, одамлар ҳамкорликда бажарётган ишнинг қизиқарли ва ҳамма учун манфаатли эканлиги, гуруҳ нормаларининг аъзолар томонидан умуман олганда қабул қилиниши, қадриятлар тизимини тасаввур қилишдаги фикрлар мослиги уюшқоқликнинг мезонларидир.

Гуруҳнинг тизими яна унинг катта-кичиклигига ҳам боғлиқ. Масалан, 5-10 кишидан иборат гуруҳдаги муносабатлар яхшироқ, уйғунроқ ва фаолият самаралироқ ҳисобланади. Чунки бундай гуруҳларда парасмий мулоқот учун маълум шароит мавжуд бўлади. Бундай гуруҳларда «гуруҳбозлик» деган иллат ҳам бўлмайди. Гуруҳнинг ҳажми ортиб борган сари уларда расмийлик, расмий юзаки муносабатлар кўпаяди ва бу одамлар ўрталаридаги инсоний муносабатларда ўз аксини топади.

Жамоаларда психологик ўзаро мослик. Гуруҳ ҳаёти ва ундаги аъзоларнинг ўзларини яхши хис қилишлари кўп жиҳатдан уларнинг ҳамкорликда ишлашлари ва бир-бирларига ижобий муносабатда бўла олишларига боғлиқ. Бу ҳодисани тушунтириш учун психологияда психологик мослик тушунчаси мавжуд. **Психологик мослик деганда**, гуруҳ аъзолари сифатлари ва қарашларининг айнанлиги эмас, балки улар африм сифатларининг мос келиши, қолганларининг керак бўлса, тафриват қилиши назарда тутилади. Мосликнинг мезони сифатида

Н.Обозов кўйидагиларни ажратади: а) фаолият натижалари; б) аъзоларнинг сарфлаган куч-энергиялари; в) фаолиятдан қониқини.

Икки хил ўзаро мослик фарқланади: психофизиологик ва ижтимоий психологик. Биринчи ҳолатда фаолият жараёнида одамларнинг бир хил ва мос тарзда ҳаракат қила олишлари, реакция-

лар мослиги, иш ритми ва темпидаги уйғунликлар назарда тутилса, иккинчисида ижтимоий хулқдаги мослик — установкалар бирлиги, эҳтиёж ва қизиқишлар, қарашлардаги монандлик, йўналишлар бирлиги назарда тутилади. Биринчи хил мослик кўпроқ конвейер усулида ишланадиган саноат корхоналари ходимларида самарали бўлса, бу олийгоҳ ўқитувчилари, ижодий касб эгаларида иложи йўқ ва бўлиши мумкин эмас, уларда кўпроқ ижтимоий психологик мосликнинг аҳамияти каттадир.

Ўтказилган тадқиқотлар психологик мосликнинг кўплаб қирралари бўлиши мумкинлигини исбот қилди. Асосан шуни унутмаслик керакки, қайси фаолият ва унинг мақсади одамларни бирлаштирган бўлса, ўша мақсадни идрок қилиш ва биргаликда англаш истагида уйғунликнинг бўлиши катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Группавий қарорлар қабул қилишда ўзаро таъсир масаласи.

Гуруҳда одамларнинг бир-бирларини ёқтиришлари ёки аксинча, инкор қилишлари кўпинча турли хил қарорлар қабул қилиш жараёнида рўй беради. Группавий қарорлар қабул қилиш индивидуал қарорлар қабул қилиш жараёнидан тубдан фарқ қилмайди. Иккаласида ҳам аввал муаммо аниқланади, маълумотлар тўпланади, бир нечта таклифлар илгари сурилади ва ниҳоят, энг маъқули қабул қилинади. Лекин гуруҳда бу жараён бироз бошқачароқ кечади ва низолар кўпинча айнан шу жараён билан боғлиқ бўлади.

Америкалик психолог Т. Митчеллнинг фикрича, ўзаро таъсир группа шароитида қуйидаги омиллар воситасида рўй беради: 1) айрим аъзолар бошқаларига нисбатан кўпроқ гапиришга мойил бўладилар; 2) юқорироқ мавқега эга бўлган шахслар қарорлар чиқариш жараёнида ҳам бошқаларга тазйиқ ўтказишади; 3) гуруҳда кўп вақт ўзаро фикрлардаги келишмовчиликларнинг олдини олишга кетиб қолади; 4) гуруҳда айрим одамлар таъсирида асосий мақсаддан четлаш ва мақсадга иомувофиқ қарорлар қабул қилиш ҳоллари кузатилади; 5) барча аъзолар ўзлари сезмаган ҳолда конформистикка берилишлари ва гуруҳ таъсирига тушиб қоладилар. Шунинг учун ҳам баъзан мажтисни олиб борувчи раис кўп тартибиди эълон қилган бўлса-да, ундан чалғиб кетиши ва ўринсиз қарорлар қабул қилиши мумкин.

Лекин группавий қарорлар қабул қилиш жараёнининг энг катта ижобий томони шундаки, унда кўплаб фикрлар туғилади ва ўртага ташланади. Бу фикрлар шундай шароит яратадики, охир-оқибат алоҳида индивидуал фикрлардан бироз бўлса-да, фарқ қиладиган оригинал янги фикр пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам раҳбарлик санъати кўпчилик фикрига таянган ҳолда

охирода энг маъқул қарорга кела олишдир. Лекин салбий томони шундаки, группавий музокара ва қарорлар қабул қилиш жараёни баъзи аъзоларда лоқайдлик («Менга нима, улар гапиришяпти-ку» каби), ташаббусизлик («Барибир меники қабул қилинмайди, гапирим нима қилдим?» каби) иллатларини ҳам пайдо қилиши мумкин. Бу ўша муҳитда айрим одамлар фикри доимо қўллаб-қувватланган, айрим одамларга эътибор, имтиёз берилган шароитларда раҳбарнинг айби билан рўй беради.

Хоффман ўз экспериментларида группавий қарорлар қабул қилишга гуруҳнинг таркиби таъсир қилиш мумкинлигини исбот қилган. Унинг фикрича, яхши, сифатли, ижобий фикрлар ва қарорлар гуруҳ таркиби ҳар хил (гетероген таркиб) бўлган шароитларда унинг таркиби бир хил (гомоген) бўлгандан анча кўп ва сифатли бўлади. Гомоген гуруҳларда (масалан, тахминан бир хил ўзлаштирадиган талабалар гуруҳи) қарорлар қабул қилиш мобайнида конфликтларнинг кам бўлиши ва қарорлар тезда қабул қилиниши аниқланган.

Ҳар қадай қарорлар қабул қилиш жараёни психологик жиҳатдан *таваккалчиликка* асосланиши ҳам исботланган. Лекин таваккалчилик даражаси гуруҳ шароитида индивидуал ҳолатдагидан анча паст бўлар экан. Ўртача гуруҳ аъзосининг бу ўриндаги фикри: «Таваккал шу гапни айтайчи, номаъқул бўлса, гуруҳ борку, улар маъқуллашганку?». Демак, гуруҳ шароитида қабул қилинган ҳар қандай қарор моҳиятан ижтимоий характерли бўлиб, унинг тўғри ва фойдали, натижалли бўлишида раҳбарнинг роли катта бўлади.

Гуруҳдаги психологик муҳит ва уни ўрганиш. Гуруҳ ва жамоалар тўғрисида гап кетганда, кўпинча унинг «маънавий муҳити», «психологик муҳити» деган иборалар ишлатилади. Чунки бу нарсалар ўша ердаги ишнинг яхшилиги, фаолиятнинг самараси билан боғланади. *Ижтимоий психологик муҳит деганда, биз ўша гуруҳнинг аъзолари фикрлари, ҳиссиётлари, дунёқараши, установаклар ва ўзаро муносабатларидан иборат бўлган эмоционал-интеллектуал ҳолатни тушунаемиз.* Бу ўриндаги асосий омил — бу аъзоларнинг ўзаро муносабатларидир. Маълумки, ўзаро муносабатлар иш юзасидан, фаолият мақсадлари ва мазмуни билан ҳамда бевосита бир-бирларини ёқтириш-ёқтирмакликка асосланган инсоний эмоционал ҳиссиётлар кўринишида бўлиши мумкин. Профессинал фаолиятни бажариш жараёнида табиий биринчи типли муносабатлар устивор бўлиб, иккинчиларининг характери биригчисидан келиб чиқади. Дўстлар тўпланган даврадаги муҳит эса аксинча, бевосита симпатияларга таянади.

Ижтимоий психологияда ана шундай психологик муҳитни экспериментал тарзда ўрганишга катта эътибор берилди. Энг кенг тарқалган усуллардан бири социометрия бўлиб, унинг асосчиси америкалик олим Жон Морено ҳисобланади. Социометрия латинча «so cielas» — жамият, ва «metreo» — ўлчаётган сўзларидан олинган бўлиб, гуруҳдаги шахслараро муносабатларни ўлчашига қаратилган техникадир. Назарий социометрия унинг муаллифи фикрича, жамиятдаги барча пизолар, муаммоларни ечишнинг усулларидан бири — инсонлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ва шунга кўра, жамиятда ўзгаришларни амалга ошириш керак, деган гояга асосланади. Амалда эса ҳар бир жамоаларда махсус социометрик сўровлар ўтказилади ва унинг натижалари ташкилий жараёнларда инobatта олинади.

Лекин охириги пайтларда социометрияга назар ўзгарган, унинг юзлаб модификациялари, турлари ишлаб чиқилди. Аҳамиятлиси шуки, уни ҳақиқатдан ҳам гуруҳдаги маънавий-психологик муҳитга таъсир этувчи эмоционал муносабатларни аниқлашда мутахассис томонидан ишлатиш мумкин. Бунда ҳар бир гуруҳ аъзоси таълов шароитига солинади, яъни у у ёки бу шароитда, вазиятда ёки фаолиятни бажаришда ўзига ёққан (ёқмаган ҳам) шеригини гуруҳдошлари орасидан таълашни керак. Масалан, мактаб ўқувчиларига «Ким билан бирга дарс тайёрлашни хоҳлардингиз?», «Ким билан мактаб ер участкасидаги хашарда ёнма-ён туриб ишлагини истардингиз?», меҳнат жамоаларида эса «Бошлиқ томонидан берилган муҳим топшириқни икки киши бажариши керак бўлса, шерикликка кимни олган бўлардингиз?», талабаларда «Хорижга ўқишга юборинса, гуруҳдошларингиздан кимлар сизга шерик бўлишини истайсан?» каби саволлар билан мурожаат қилинади. Сўров аноним бўлиб, ҳар бир ишгирокчи 3 — 5 тагача таълаш ҳуқуқига эга бўлади. Натижалар жадвалга солиниб, қайта ишланади ва ҳаттоки, график тарзда чизилади. Қўйида меҳнат жамоасида қўлланилиши мумкин бўлган социометрик тестдан бири ҳавола этилган.

Тест учун қўйидаги саволларни таклиф этиш мумкин:

1. Гуруҳингиздаги одамлар орасидан бевосита доимо у билан ишлагини хоҳлаган уч кишининг номини ёзинг:

1.

2.

3.

2. Сиз билан бирга ишлайдиган ҳамкасбларингиздан кимлар билан бирга бўш вақтингизни ўтказишни хоҳлардингиз. (уч киши)

1.

2.

3.

3. Ҳамкасб.ларингиздан ўз ишینی зўр маҳорат билан бажарадиган уч кишининг номини ёзинг:

1.

2.

3.

Методика гуруҳдаги одамлар бир-бирларини яхши билган тақдирдагина ўтказилади. Маълумотларни қайта ишлаш ҳар бир ходимнинг тўплаган таъловларини санаш ва таҳлил қилишга асосланади. Улар асосида гуруҳдаги лидерни ва лидерлик стилини аниқлаш мумкин.

Социометрия корхона таркибида кадрлар заҳирасини шакллантириш, ҳар бир ходимнинг рейтингини аниқлаш орқали уларда лидерлик сифатларининг борлигини ўрганишга имкон беради. Бу методни психолог ўтказгани маъқулдир.

Психология кичик гуруҳлардан ташқари катта ижтимоий гуруҳларни ҳам ўрганади. Катта гуруҳлар бошқа тоифадагилардан миқдор кўрсаткичи бўйича фарқ қилади. Катта гуруҳлар уюшган (синфлар, миллатлар, халқлар, катта жамоалар ва б.қ.) ёки уюлмаган (оломон, намоёнчилар гуруҳи каби) бўлиши мумкин. Катта гуруҳлар психологияда нисбатан кам ўрганилган бўлиб, бу нарса методологик муаммолар билан bogʻliq. Лекин уларнинг орасида миллатлар психологияси ёки бошқача қилиб айтганда, этнопсихология кўпроқ ўрганилган.

Этнопсихологиянинг асосий мақсади, халқлар ва миллатлар психологиясидаги ўзига хосликни ўрганиш орқали, ҳар бир шахсда бир томондан, ўз миллатига нисбатан ҳурмат, унинг маданиятини эъзозлаш ҳиссини тарбиялаш бўлса, иккинчи томондан, ўзга миллатлар психологиясини ўрганиш орқали улар этномаданиятини ҳам билиш ва ҳурмат қилишга ўргатишдир. Бу нарса шахсдаги этноцентризми олдини олади ва миллатпарварлик психологиясини тўғри шаклланишига имкон беради. Этноцентризм — бу ўз миллатига хос хусусиятларни фақат ижобий, деб эътироф этиш

орқали, ўзгалар миллий хусусиятларини менсимасликдир. Мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган муҳим мафкуравий ишлардан бири — ўзга миллатларга нисбатан толерантлик, яъни инсоний бағрикенглик психологиясини шакллантириш бўлиб, бу миллатлараро дўстликни ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Демак, этноцентризм ва миллатпарварлик бир қарашда бир-бирига яқин тушунчага ўхшайди, лекин аслида миллатпарварлик — ижобий сифат бўлиб, юрт ва миллат равнақиға хизмат қилса, иккинчиси — салбий бўлиб, миллий адоватларға асос бўлиши мумкин. Демак, мафкуравий тарбиянинг муҳим йўналишларидан бири — ёшларда байналминалчилик ва миллатпарварлик хислатларини тарбиялаш ва этноцентризмнинг олдини олиш бўлмоғи лозим.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар:

Референт гуруҳ, агрегация, расмий, норасмий гуруҳ, уюшганлик, психологик мослик, социометрия, катта гуруҳлар, этноцентризм.

Мавзу юзасидан саволлар ва топшириқлар:

Семинар машғулотларида муҳокама қилинадиган саволлар:

1. Шахс ва гуруҳ муаммоси. Гуруҳлар классификацияси.
2. Гуруҳ ва жамоаларнинг психологик хусусиятлари.
3. Гуруҳларда хулқ нормалри ва қадриятларнинг шаклланиши.
4. Гуруҳлардаги динамик жараёнлар.
5. Ижтимоий психологик ўзаро мослик ва унинг мезонлари.
6. Социометрик техника ва уни амалиётда қўллаш.

Рефератив ишларнинг мавзулари:

1. Группавий фаолиятнинг самарадорлиғи.
2. Жамоаларда рўй берадиган психологик ходисалар.
3. Жамоанинг шахсға ижобий ва салбий таъсири.
4. Жамоаларни бошқаришнинг самарали усуллари.
5. Мехнат жамоаларининг конкрет шахсға ижобий таъсири.
6. Жамоанинг маънавий муҳитини шакллантириш омиллари.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник. — М., 1998
2. Аликеева Н.П. Жамоатлардаги психологик муҳит. — Т., 1992
3. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. — Т., 1994
4. Климов Е.А. Психология профессионала. — М., 1996
5. Майерс Д. Социальная психология. — СПб., 1997
6. Моргунов Е. В. Личность и организация. Конспекты по психологии. — М., 1996
7. Немов Р.С. Психология. Кн. I. — М., 1994
8. Прикладная социальная психология. — М., 1999
9. Прикладная психодиагностика. — М., 1999
10. Психология. Учебник. Под ред. А. Крылова. — М., 1998
11. Ядов В.А. Социальная идентичность личности. — М., 1994

11-мавзу. ГУРУҲ ШАРОИТИДА ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

- РЕЖА:**
1. Аудитория билан ишланшнинг ижтимоий психологик шартлари.
Фаол ўқитиш методлари ва уларни танкил этиш.
 3. Ҳарда мунозара, брейншторминг ва тренингрни ўтказиш.
 4. Баҳс турлари. Ёзма баҳсени ўтказиш қоидалари.

Аудитория билан ишланшнинг ижтимоий психологик шартлари. Маълумки, ҳар қандай педагогик жараёнинг асосий мақсади — таълим олувчида билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилинидир. Бу нарса маълумотлар алманишуви орқали рўй беради. Педагогик мулоқот жараёнидаги маълумотлар алманишуви асосан уч шаклда амалга оширилади:

- монолог,
- диалог,
- полилог

Монолог — маърузачи ёки ўқитувчининг тинловчилар ёки ўқувчи-талабалар қарнисига чиқиб пуққ сўзлаши, дарсени баён этишидир. Аини шу усул таълим-тарбия жараёнидаги асосий восита эканлиги тўғрисида оптимизга ўрнашиб қолган тасаввур мавжуд. Бу ҳолатда танирувчи маълумотларнинг асосий таянч манбаи ҳисобланади ва фақат ундангина фаоллик талаб қилинади. Монолог эгаси ўзи мустақил тарзда маълумот мазмунини тинловчиларга ўтказиш ва ўз мавқеини таъкидлаш имконига эга бўлади. Лекин аудитория, яъни тинловчилар унга пассиван аинча пассив мавқеда бўлади.лар ва бу нарса маълумотнинг фақат кичик бир қисминининга идрок қилиш ва эслаб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи бу камчилиكنинг олдини олиш учун аудиторияни фаоллаштиришнинг бошқа йўллариини қидиришга мажбур бўлади.

Диалог ўқув мавзуси ёки муаммони гуруҳ шароитида ўқитувчи билан бирликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш йўлидир. Шунинг учун бу усул тинловчиларни нафақат фаоллаштириши, балки аудиторияда ижтимоий муҳитнинг бўлиши фикрлар алманишувидан ҳар бир интирокчининг манфаатдор-

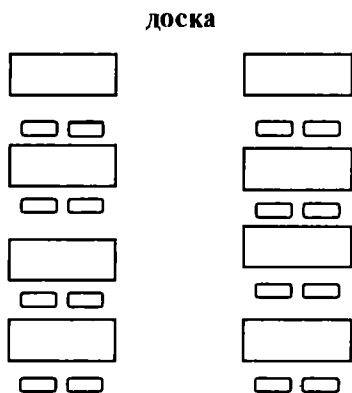
лигили таъминлайди. Яъни, тингловчилар ўқув жараёнининг объектидан **ушунг субъектига** айланадилар.

Диалог жараёнида ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида фикрлар алмашишуви, билимларни ўзаро муҳокама қиладиган олинган учун реал паритет яратилади. Лекин диалогни ташкил этишдан аввал ўқитувчи аудиториянинг у ёки бу хусусда билимлар ва тасаввурларга эга бўлишини инобатда олишни зарур, ақс холда ўзаро мулоқот самарасиз ва мазмунсиз тортишувга айланади кетини мумкин. Диалог жараёнида уни ташкил этган шахс аудиториянинг у ёки бу муаммо юзасидан билимларини диалогтика қилиш ва шунга мос тарзда ўз ишини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Айнан шу ҳолат диалогнинг энг муҳим психологик аҳамиятидир.

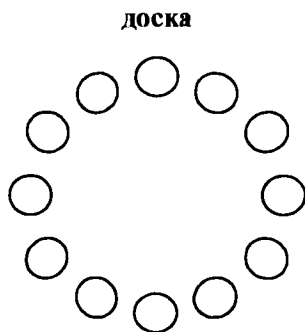
Полилог — гуруҳ ичидаги мунозаралар. У тингловчилар ёки ўқувчиларнинг фаоллигини янада ошириш, улардаги ижодий қобилиятларни ривожлантириш мақсадида ишлатилади. Полилог жараёнида гуруҳ аъзоларининг ҳар бири муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади, ўқитувчи эса ушбу жараёнининг ташкилотчиси сифатида ўқувчилар ёки талабалар фаолиятига бевосита аралашмайди. Бу усул дарс мавзуси кўпроқ назарий характерли бўлиб, янги ғоялардан уларнинг амалий жиҳатлари келтириб чиқарилиши зарурати бўлганда қўл келади. Лекин бу усул машғулотлар ёки мулоқот дарслари энди бошланган пайтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки полилог учун ўқитувчи билан ҳамкорликда ишланган тажрибасидан ташқари ёшларга ўша соҳа юзасидан маълум билимлар мажмуи ҳамда ҳамкорликда ишланган тажрибаси зарур. Диалог ва полилог техникасини яхши эгаллаган муаллим мунозара ёки баҳсни самарали ташкил этишга лаёқатли бўлади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, мунозарани самарали ташкил этиш қобилияти ўз ўзидан шаклланадиган, бунинг учун ўқитувчи умуман мунозара методикаларининг моҳияти ва уни ташкил этиш йўллариини илмий-амалий жиҳатдан билиши керак.

Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш. Фаол ўқитиш методларига энг аввало баҳс ва мунозара йўли билан билим ва малакалар ҳосил қилиш тушунилади. Баҳсниинг самарали бўлиши энг аввало баҳсланувчиларнинг бир-бирларига нисбатан фазовий жойлашувларига боғлиқ. Қуйида келтирилган расмларда тингловчи ва музокарада қатнашувчиларнинг фазовий жойлашувлари ва уларнинг психологик мавқеларининг моҳияти келтирилган.

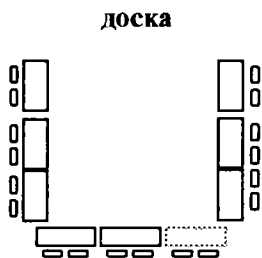
Ҳар бир ҳолат баҳс қатнашувчиларида ўзига хос руҳий тайёргарлик ва масъулият ҳиссини келтириб чиқаради.

1-расм. **Синф шароити.** Бу — анъанавий дарс ўтказиш шакли бўлиб, тингловчилар бир-бирларининг юзларини кўриш имконияти чекланган ва доска олдидаги ўқитувчига ва у баёи эътибор мазмунга нисбатан тингловчиларнинг мавқелари, масъулияти турлича. Бу шароитда баҳс ўтказиш мумкин эмас. Чунки синфда охириги қаторда ўтирган бола билан биринчи қаторда ўтирганининг дарсага муносабати кескин фарқ қилади. Тингловчининг психологик мавқеи — «Мен» — ўйиндан ташқарида».

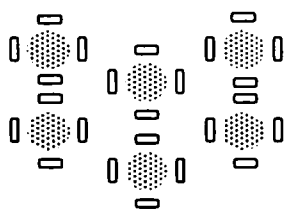

2-расм. **«Мен» — ўйинда»** деб аталувчи ҳолат: тингловчилар доира шаклидаги стол атрофида жойлашадилар ва ўртага ташланган мавзу юзасидан эркин фикр алмашиш, ҳаттоки, айрим ижтимоий ролларга ҳам кириш имкониятига эга бўлади, ҳатто бошловчи ҳам «қаторда» ўтиради. «Ишчанлик ўйинлар» ва бошқа ролли ўйинлар ана шундай шароитда ўтказилиши мумкин.

3-расм. **«Мен» — мунозарала»** деб аталувчи бу ҳолат айни баҳс-мунозаралар ўтказиш учун қулай, чунки унда шахс ўз фикрини далаил айтиш учун имкониятини ҳис қилади. Одатда бундай баҳслар тўртбурчак стол атрофида уюштирилади.

доска

4-расм. «Мен» — ҳамкорликдаман» деган бу ҳолат катгароқ гуруҳлар таркибида ташкил этилади. Мунозара аъзолари тўрт-беш кишидан бўлиб алоҳида столлар атрофида ўтириб, ҳар бир гуруҳ ўз қарорини чиқаради. «Мунозара» клублари фаолияти шу тарзда ташкил этилади.

Демак, дарс мобайнида ўқитувчи мавзунинг характери ва у шакллантириш лозим бўлган билим, малага ва фазилатларга мос тарзда мунозара шароитини таълаши ва шундай кейингина машғулотни бошлани керак. Кўришиб турибдики, анъанавий синфда ташкил этиладиган машғулотларнинг самаралорлиги деярли йўқ, чунки улар олдинги қаторларда ўтирган тингловчиларнинг фаоллигигагина йўналтирилган, қолганлар «ўйиндан ташқари» ҳолатда, бу нарса уларнинг дарс мазмунига муносабатларида бевосита аке этади.

Кичик, тор доиралардаги компакт гуруҳларда уюштирилган мунозараларнинг *эркин мавзули, йўналтирилган ва аниқ сценарийли диспут* турлари мавжуд бўлиб, бу таълашган мавзуга ва мунозара гуруҳларининг мулоқот тажрибасига боғлиқдир («диспут» сўзининг луғавий маъноси — «фикрляшман», «тортишман», деган маънони билдиради). Кичик гуруҳлардаги мунозаралардаги асосий нарса — гуруҳ аъзоларининг таълашган мавзу хусусиятига қараб, ҳар бириинг ўз фикр мулоҳазаларини охиригача баён этиш имкониятларининг борлигидир. Бундай гуруҳда бошловчи ҳам қаторда ўтириб, мавзунинг ечимини батамом ҳал бўлмагунча фаол мулоқотларнинг иштирокчиси бўлиши мумкин. Лекин асосий рол гуруҳнинг аъзоларига юкланганлигини ва бевосита ажралиб чиққан норасмий лидер асосий баҳс юритувчи бўлиши мумкинлигини унутмаслиги зарур. Бундай гуруҳлар турли шароитда кўнинча баҳс иштирокчилари учун табиий шароитларда (масалан, синфда, талабалар аудиторияларида, иш хоналарида ва б.қ.) ўтказилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Агар баҳлашувчилар гуруҳи олдидан катгароқ ҳажмда (масалан, 30 кишигача) бўлса, унда мунозарани уюштиришнинг

ўзига хос томони бор. Бу ҳолда баҳс гуруҳи шартли равишда ушба бўлилади. Биринчи гуруҳ — «**фикрларни жамловчилар**» — **генераторлар** гуруҳи дейилади; иккинчиси — «**танқидчилар**» ва учинчи гуруҳ — «**фикрларни тезлатувчилар**» — **катализаторлар**» деб аталади. Ҳар бир ажралган гуруҳининг ўзига хос функциялари бор: «генераторлар» ўртага таъналаган муаммо ёки баҳс мавзуси бўйича ўзларидаги барча фикрларни ўртага ҳолис таънайдилар. Гуруҳ аъзоларидан бири — лидер — уларни жамлаб, фикрлар иккига бўлинган тақдирда ҳам уларни умумлаштириб баён этади. Сўнгра ўйинга «танқидчилар» киришади. Уларнинг вазифаси — эшитган фикрларига танқидий муносабат билдириш, яъни танқидий нуқтаи назардан улар ичидаги «мағши» ва «пучак» фикрларни саралаш. Шундан кейин вазиятга қараб, яна сўз «генераторлар»га ёки «катализаторлар»га берилиши мумкин. Билдирилган фикр ва таънафларда мабодо ҳисобга олинмай қолган жиҳатлар ёки ноўрин фикр бўлса, ёки моҳияттан шу мавзуга алоқадор бўлган, лекин иккала томон ҳисобга олмаган бирор жиҳат аниқланса, томонлар диққатини айнан шунга қаратиши керак. Сўнгра «тезлатувчилар» баҳсни давом эттиришга руҳсат бериб, агар ушба қилиш тақозо қилинса, иккала гуруҳнинг ўйинига ҳолис баҳо берган ҳолда мунозарани тўхтатиши мумкин. Улар кўпинча иккала гуруҳ учун ҳолис орбиторлар — «ҳакамлар» ролини ўйнайдилар.

Мактабда бир синф доирасида ёки талабалар гуруҳида ахлоқий маънавий мавзуда баҳс уюштирилганда, юқоридаги усулни қўллаш имконияти бўлса, суҳбатдошларнинг *учбурчак шаклидаги берк стол* атрофига ўгиришлари мумкин. Демак, баҳслашувчиларнинг жойлашinishлари ҳам бу ўринда маълум аҳамият касб этади.

Катта гуруҳларда баҳс ёки мунозара уюштирилганда, бошловчининг роли айниқса каттадир. Чунки у ҳар бир гуруҳдаги тортишувлар ва фикр алмашинувларнинг бошида турмоғи керак бўлса, улар фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб турмоғи лозим. Кичик гуруҳдагидан фарқли ўлароқ, катта гуруҳларда бошловчи у ёки бу ички гуруҳга ён босмаслиги ёки уларни ўзининг шахсий фикрига мажбуран эргаштирмаслиги керак. Акс ҳолда, у ўзининг фаолияти билан бошқалар ташаббусига салбий таъсир кўрсатиши ва баҳсининг йўналишини бузиб қўйиши мумкин. Шунинг учун катта гу-

руҳлар уюштириладиган мунозаранинг мавзуси олдиндан танланган ва унга бошловчи маълум маънода тайёр бўлиши шарт.

Дарса мунозара, брейншторминг ва тренинглр ўтказиш тех-нологияси. Мунозаралар юритишнинг яна бир шакли борки, унинг номини рус тилида «мозговая атака», инглизчасига «brain storming» деб аталади. Бизнинг тилимизда бу тушунчанинг аниқ аналогик таржимаси йўқ, лекин уни «мияга хужум» ёки «фикрлар тўқнашуви», «фикрлар жанги майдони» деб аташ мумкин. Методнинг психологик моҳияти шундаки, олдий мунозарада бахсланувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиладилар. Бунда эса бахсланувчиларга мияга қандай фикр қўйилиб келса, уни танқидсиз ва асосламай эркин, «тилга нима келса», лекин навбатма-навбат аййтиш имконияти берилади. Бу нарса кўпроқ муаммо анча нотаниш, савол мураккаб ёки ноаниқ бўлган шароитларда қўл келади. Яъни, бунда «эркин ассоциациялар»га имкон берилади ва охир оқибат гуруҳнинг ўзи маълум рационал «мағзни» ажратиб олади.

Бу усулни биринчи марта америкалик олим **А. Осборн** 30-йиллардаёқ тақлиф этган ва бу усул ёрдамида йирик лойиҳаларни режалантириш ва олдиндан унинг натижаларини башорат қилишда маълум ютуқларни қўлга киритган эди. Лекин кейинчалик мутахассислар уни фақат ностандарт, ўзига хос счими бўлган вазифаларни муҳокама қилгандагина қўлдан мумкин, деган фикрни билдира бошладилар. Бироқ тўғри танқил этилган брейштормингнинг амалий афзалликлари кўп. Фақат бунда қўйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

1. Жумлалар жуда қисқа бўлиши керак, уларнинг асосла-ниши шарт эмас.
2. Ҳар қандай жумла ёки фикр танқид қилиниши мумкин эмас, яъни фикрлар танқиддан холидир.
3. Мантиқий фикрлардан кўра, фантастик ёки қўққисдан, тасодифан мияда пайдо бўлган фикр муҳимроқ.
4. Фикр ёки билдирилган қисқа мулоҳаза қайд этилади.
5. Билдирилган фикр ёки гоялар у ёки бу иштирокчиники, деб ажратилмайди, яъни улар — муаллифсиздир.
6. Фикр ёки яхши гояларни танланган алоҳида «танқидчилар» ёки гуруҳнинг норасмий лидерлари томонидан амалга оширилади.

Юқоридаги таъкидланган гуруҳ катта бўлган шароитда бахс уюштиришда ҳам генератор, яъни фикрларни бирламчи жамлов-

чиларларга ушбу усулда ишланга имкон бериш тажрибада яхши натижа беради. Чунки ўтказилган текширувлар ва кўплаб синов машғулотларининг кўрсатишича, айнан шу гуруҳда брейшггорминг усулининг қўлланилиши турли-туман ва қарама-қарши фикрларнинг баён этилишига шароит яратади. Акс холда муҳим муаммолар бўйича мунозарани бошлаш ва унда фикрлар рангбаранглигига эришни жуда қийин бўлади. Бу усул айниқса, катталар аудиториясида жуда яхши самара беради.

Баҳсда иштирок этиш ва ундан манфаатдорлик ҳисси ҳар бир иштирокчида шаклланиши шарт ва бунда бошловчи — ўқитувчининг роли катта. Амалий машғулотларни баҳс — мунозара шаклида ўтказилиши болаларга олдиндан айтилиши ва уларнинг тайёргарлик кўришлари учун саволлар берилиб қўйилиши мақсадга мувофиқдир. Баҳс иштирокчилари ҳаяжонланмасликлари учун машғулот бошланишидан аввал уларнинг ўзларини эркин тутишлари учун айрим **сигналлаштирувчи машқлар**, бошқача қилиб айтганда, **психогимнастик машқлар** ўтказиш тавсия этилади. Масалан, ана шу мақсадда ўтказиладиган психогимнастик машқларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ўқитувчи гуруҳни айлана шаклида туришлари сўрайди ва аъзоларни навбатма-навбат ўртага чиқиб, гуруҳ билан хоҳлаган тарзда, лекин самимий саломлашишни сўрайди. Кейин гуруҳдан кимнинг саломи кўпроқ ёққанини сўрайди.

2. Гуруҳ аъзолари ўқитувчи атрофида ярим айлана шаклида туришади. Навбат билан гуруҳ аъзолари ўртага чиқиб, хоҳлаган аъзо билан сўзсиз, лекин очиқ юз билан мимика воситасида саломлашиш ва бирор фикрни билдириши сўралади.

3. Ҳамма доира шаклида ўтиради ва ўқитувчи олиб келган копток навбат билан мулоқот қатнашчиларига отилади, фақат кимга отилса, ўша одамнинг кучли, яхши бир сифати айтилиб, сўнг иргитилади. Ўқитувчи коптокнинг албатта ҳар бир кишига тегишини назорат қилади.

Бу каби машқлар мунозара қатнашчилари ўртасида ўзаро тангликнинг бўлмаслиги ва ўз фикрини баён этаётганда ўқитувчилан тортинмаслиги учун ўзига хос тренинг ҳисобланади.

Ўқитувчи мунозарани бошлар экан, иштирокчилар онига қуйидагиларни етказа олиши керак:

а) машғулот ҳар бир иштирокчига албатта фойдали бўлади ва улар бир-бирларига ёрдам бериш учун келганлар;

б) мунозара ўзаро мулоқотнинг бир шакли бўлиб, ҳар бир ишгирокчи бир-бирига очиқ ва самимий муносабатда бўлсин;

в) мунозара ишгирокчиларнинг ўзаро тажрибаларини алма-шанишлари учун қулай шароитдир;

г) фикр баён этишда керак бўлса таваккал қилайлик, лекин индамаслик шиоримиз бўлмасин;

д) мунозара пайтида кўп ёзиш шарт эмас;

е) агар бирор нарса тушунарли бўлмаса, уни сўрашдан тор-тинманг;

ж) билган билимларимизни бир-биримиздан аямаймиз, чунки бошқалар ҳам бундан манфаатдор бўлсинлар, «яширинган билим-билим эмас»лигини унутмайлик!

Баҳс турлари. Ёзма баҳс ўтказиш усуллари. Агар машғулотлар бир-бирларини яхши танимайдиган бошланғич гуруҳларда бошланган бўлса, «танишиш» машқларини ўтказиш, албатта ишни кичик гуруҳлардан бошлаш лозим. Бунда **эркин йўналтирилмаган баҳс** шаклини қўллаш ўринлироқ. Бунда ўқитувчи ишгирокчиларга бир-бирларини яхши таниб олсалар, биргаликда ҳаракат қилсалар, умумий иш учун манфаатли бўлган натижаларга эришиш мумкинлигини тушунтириши лозим.

Агар ишгирокчилар бирор *янги маълумотларга эга бўлиш*, мураккаброқ масала юзасидан умумий нуқтаи назарга эга бўлиш ва манتيқий хулосаларга эришишни мақсад қилган бўлсалар, унда дарс аввалида ўқитувчи ёки олдиндан тайёргарлик кўрган гуруҳ аъзоси маъруза қилиши, маъруза юзасидан кейин баҳс уюштирилиши, дарс охирида имкон бўлса, ўқитувчи ўзи тайёрлаган тарқатма материалларини ҳар бир аъзога бериши керак. Фаоллаштирувчи усуллар материаллар қўлга берилгач, ишга солинади.

Агар дарснинг ёки амалий машғулотнинг мақсади тингловчилардаги *аниқ қобилиятларни ривожлантириш*, малакаларни ошириш ва янги тажрибадан фойдаланиш бўлса, унда баҳснинг предмети аввало тажриба алмашишга қаратилиши, бунда айрим машқлар ҳам бажарилиши, уларнинг натижалари таҳлил қилиниши, ролли ўйинларни бажаришгача олиб борилиши керак. Бунда ўқитувчининг роли анча масъулиятли бўлиб, у машғулотгача конкрет йўриқномаларни ўқувчиларга бериши ва гуруҳ ишини мунтазам кузатиб, назорат қилиб туради.

Агар мунозара дарсларининг мақсади — ишгирокчиларнинг *янги, мустақил фикрларга келиши*, уларни шахсий тажриба ва вазиятларга боғлаб айтиб беришларига олиб келиш бўлса, унда

Ўқитувчи «Мен» — мунозарадаман» ҳолатида гуруҳли баҳсни кичик гуруҳларда ташкил этиши, уларда алоҳида ҳолатлар ва вазиятларнинг таҳлилига барчанинг диққатини қаратиши, иштирокчиларни турли ролларни тасаввур қилишга мажбур қила олиши ва олдиндан тайёрлаб қўйилган саволномаларни дарс охирида тарқатиб, шаклланган янги ғояни ажратиб олиши керак. Демак, бу шаклдаги иш ҳар бир иштирокчидан пухта тайёргарликни ва аниқ кўникмаларни талаб қилади.

Баҳс шаклида машғулот ўтказганда, қабул қилинадиган қарорларнинг аҳамияти катта. Қарорларнинг самарали бўлиши учун қуйидагиларни ёдда тутиш керак:

- машғулот бошланишидан олдин ўқитувчи таҳлил қилиниши лозим бўлган муаммони белгилайди ва унга қай тарз-да муносабат билдирилиши лозимлигини тушунтиради;

- қисқа бўлса-да, бу муаммонинг олдинги дарсларга боғлиқлиги, уйга берилган вазифа, муҳокама қилинадиган масалага оид муҳим фактлар эсга туширилади;

- баҳс қатнашчилари кичик гуруҳчаларга (4-5 киши) бўлиниб, машғулот охирида фикрлар умумлаштирилиши учун қоғозлар тахт қилиб қўйилади;

- гуруҳда ишланш мобайнида билдирилган фикрларнинг афзал ва камчилик томонлари ҳақидаги ўз мулоҳазаларини оғзаки ёки ёзма тарзда қарорлар шаклида баён этадилар;

- иш якунида гуруҳнинг вакиллари ўз гуруҳининг иши тўғрисида гапириб, уларни бошқаларники билан қиёслайди. Зарурат бўлса, ўқитувчи ҳар бир гуруҳнинг қарорларини ўзаро қиёслаб, саволларга жавоб беради, ноаниқроқ қарорларга ўз муносабатини билдиради.

Ёзма баҳсни ўтказиш усули. Педагогик амалиётда баҳсининг моҳияти кўпинча фақат оғзаки диалоглар ва тортишувлар тарзида тасаввур қилинади. Лекин оғзаки баҳсларнинг янада самарали ва таъсирчан бўлиши учун ёзма баҳс шакли ҳам қўлланилади. Бу усул ўқувчиларнинг берилган мавзу соҳасидаги билимларини янада чуқурлаштириш, мунозара маданиятини ошириш ва ҳар бир фикрни асослаш қобилиятини ривожлантиради. Ўқитувчи эса ўқувчи ёки талабаларнинг билимларини асосли баҳолаш ва билимдонликни тўла маънода таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Бу усул айниқса, миллий ғоя ва мил-

лий мафкурани шакллантирувчи фанлар — ижтимоий-гуманитар фанлар юзасидан ўтказилса янада самарали бўлади.

Ўқувчилар олдиндан мавзу билан таништириладилар, уйга берилган тоншириқлар орасида қай бири ёзма тарзда ўтказилиши маълум қилинади. Ёзма баҳс ўтказиладиган куни ўқитувчи уни қуйидаги тарзда амалга оширади:

1. Ўқитувчи гуруҳни иккига бўлади ва уларни алоҳида қаторларга ўтказди. Ҳар бир гуруҳ мавзу бўйича қайси нуқтаи назарни ҳимоя қилишни маълум қилади. Масалан, биринчи гуруҳ болаларнинг ақлий даражаларини мухтазам ўлчаб туриш ва шу орқали таълим муассасаларига жалб этишни ҳимоя қилса, иккинчи гуруҳ — бу фикрни асосли тарзда ишкор қилади.

2. Шундан сўнг ўқитувчи қарама-қарши гуруҳ аъзоларини жуфтлайди ва уларга номери ёзилган вароқларни тарқатади. Ҳар бир иштирокчига бирор фикрни ёзма асослашга 5 дақиқадан берилади. Ёзма далиллар равои тушунарли тилда, асосли тарзда ёзилиши керак.

3. Ёзилган варақчалар қарама-қарши шерикларга берилади. Улар ўз «рақиблари» фикрига қарши фикрни 8-10 дақиқа мобайнида ўйлаб, ёзишлари керак бўлади ва нариги томондаги шеригига беради.

4. Ёзма далиллар алмашинувининг бундай тартиби 2-3 марта такрорланади, ҳар сафар ҳар бир ўқувчи шеригининг далил-исботини диққат билан ўрганиб чиқиб, жавоб қайтаради. Охирги раундда ўқувчиларнинг ўзларига яқинлаш имкони берилади ва ёзма ишлар йиғиб олинади.

5. Ўқитувчи ёзма баҳоларни яқинлашда томонларга «Қарши томоннинг энг яхши далил-исботи қайсылар бўлди?» деб сўрайди ва ўқувчилар билан олдиндан келишган ҳолда улар билимларини яқка-яқка ёки гуруҳий баҳолайди.

Юқоридида келтирилган ёзма баҳсларни ўтказиш тамойиллари Фред Ньюмен материаллари асосида тайёрланди. Ўйлаймизки, бизнинг шароитимизда ҳам бу усуллар анча самара беради.

Мавзу юзасидан таянч сўзлар: баҳс, брейнштурминг, тренинг, ёзма баҳс, полилог, диалог, монолог, мунозара.

Семинарда муҳокама учун мавзулар:

1. Аудитория билан ишлашнинг ижтимоий психологик шартлари.
2. Фаол ўқитиш методлари ва уларни ташкил этиш.
3. Дарсда мунозара, брейнштурминг ва тренингларни ўтказиш.
4. Баҳс турлари. Ёзма баҳсни ўтказиш қоидалари.

Реферат ишлар учун мавзулар:

1. Таълим жараёнида педагогик мулоқотнинг ўзига хос томонлари
2. Мунозара методларнинг ижтимоий психологик аҳамияти
3. Катта ва кичик гуруҳларда мунозараларни ташкил этиш қоидалари
4. Брейнштурминг ва уни ўтказиш технологиялари
5. Баҳсда самарали иштирок этиш тамойиллари
6. Ёзма баҳслар керакми?

Машқ ва топшириқлар

1. Брейнштурминг учун қуйидаги мавзуларни таклиф этиш мумкин:

- ёмон раҳбар — бу.
- яхши («ёмон») маъруза — бу.
- Мен лоқайдлик қилсам -.
- XXI аср ёшлари қандай бўлади?.
- Бошқа планеталардаги тирик мавжудотлар.

2. 2 минут вақт ичида турли мавзуларда оммавий маърузалар матнини тайёрлаш керак. Қуйидаги мавзулар таклиф этилади: «Ёшлар муаммоси», «Ўзбек аёллари масаласи», «Раҳбарлик мансабми ёки талантми?», «Мен раҳбар бўлганимда.» ва ҳоказо.

3. «ТАНИШУВ»: Турли ёш, жинс, касб-кордаги шахсларнинг танишуви саҳналари, турли вариантларда ўйналади.

4. «ХУШОМАД ҚИЛИШ» ўйини. Гуруҳ аъзолари бир-бирларига хушомад қила бошлайдилар. Мақсад: гуруҳдаги шахслараро тангликни бартараф эгитиш ва психоэмоционал енгиллик бериш.

Тавсия этилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999 — 48 б.
2. Каримов И. А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тарққитининг пойдевори. — Т.: 1998. — 64 б.
3. Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 376 с.

4. Айян Д. Эврика! — СПб: Питер Паблишинг, 1997. — 352 с.
5. Каримова В. М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. — Т.: Университет, 1999. — 96 б.
6. Каримова В. М. ва бошқ. Мустақил фикрлаш. — Т.: Шарқ. — 2000. — 112 б.
7. Каримова В. М., Суннатова Р. «Мустақил фикрлаш» ўқув қўлланмаси бўйича машғулотларни ташкил этиш услубиёти. — Т.: Шарқ, 2000. — 16 б.
8. Каримова В. М. Аудиторияда баҳс-мунозарали дареларни ташкил этишнинг психологик техникаси (услубий тавсиялар). — Т., 2000 — 18 б.
9. Майерс Д. Социальная психология/перев. С англ. — СПб.: «Питер», 1999 — 688 с.
10. Методы эффективного обучения взрослых. Учебно-методическое пособие. (Авторский коллектив) — Москва — Берлин, 1998 — 124 с.
11. Методика активной социально-психологической подготовки. Социально психологический тренинг. — Рига, 1985.
12. Макшапов С. И., Хрящева Н. Ю. Психогимнастика в тренинге. — часть 2. — СПб, 1993.
13. Платов В. Я. Деловые игры: разработка, организация, проведение. — М, 1991
14. Прикладная социальная психология. / Под. ред. А. Сухова и А. Дергача. — М, 1998 — 688 с.
15. Смолкин А. М. Методы активного обучения. — М. 1991.

ИЛОВАЛАР

Шахсни ўрганиш бўйича практикум:

ЎЗИНГИЗНИ БАҲОЛАНГ	5	3	1	-3	-5	ЎЗИНГИЗНИ БАҲОЛАНГ
ОПТИМИСТ						ПЕССИМИСТ
ИШОНЧ						ИШОНЧ
УЙҒОТАТАДИ-ГАН						УЙҒОТМАЙДИ
ОДАМЛАРНИ ТУШУНАДИГАН						ОДАМЛАРНИ ТУШУНМАЙДИ
ОДОБЛИ, ТАКТЛИ						БЕОДОБ, ТАКТСИЗ
ЭРКИН, ХУШФЕЪЛ						ТОРТИНЧОҚ
МУСТАҚИЛ						ТОБЕ
ЎЗИГА ИШОНЧЛИ						ЎЗИГА ИШОНЧСИЗ
ДАДИЛ						ЮВОШ
КИРИШУВЧАН						ПИСМИҚ
АКТИВ, ФАОЛ						ПАССИВ, ЛАНЖ
ЖОНСАРАК						ЛЮҚАЙД, БЕҒАМ
ШУБҲАСИЗ						ҲАЛИКСИРАГАН
ЁН БЕРУВЧИ						ҚАЙТМАЙДИГАН
АЛЬТРУИСТ						ЭҒОИСТ
ФАҲМ-ФАРОСАТЛИ						ОНГГИ ЧЕКЛАНГАН

Аввал ўзингизнинг профилнинг юқоридаги сифатлар бўйича белгилаб, чизиб чиқинг, сўнгра ўртоқларингиздан айнан шу тарзда шу схемада сизни баҳолаб беришларини илтимос қилинг.

Ўзингиз чизган ва ўртоғингиз чизган профилларни бир-бирига солиштирсангиз, ўз-ўзингизга берган баҳони аниқлайсиз.

Психогеометрик тест; «Кимсиз: квадрат, айлана, тўртбурчак, учбурчак, зиг-заг?».

Ушбу **тест** шахсга алоқадор бир қанча **муҳим** характерологик сифатларни аниқлашга имкон беради.

Тавсия этилган геометрик фигуралардан қайси бири Сизга яқинлигини белгиланг ва унга «1» рақами қўйинг. Қолганларни ҳам ёқишига қараб, 5 гача баҳолаб чиқинг.

Энди Сизга хос бўлган психологик хусусиятлар ва фазилатларни билиб олинг.

Квадрат. Ҳаётий қадриятлари: тартиб, иш, анъаналар, репутация.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари-тартиблилик, илгизом, ўз вақтида ишларни бажарадиган, озода-покиза,

қонунга бүйсунувчи, меҳнатсевар, чидамли, тиришқоқ, қатъиятли, қарорлари қатъий, сўзининг устида турадиган, ҳалол, оқил, ақл билан иш кўрадиган, босиқ, тежамкор, пишиқ.

Салбийлари-кўнглига ҳар хил фикрлар келадиган, бирёқлама, педант, ўта талабчан, майда-чуйдага ҳам эътибор берадиган, жиддий, чидамли, қайсар, консерватив, япгиликдан чўчийдиган, фантазияси камбағал, пиемикроқ, пишиқ.

Учбурчак. Асосий қадриятлари: хокимият, лидерлик, амал, мавқе, ғалаба, манфаат.

Асосий психологик сифатлари: Ижобийлари — яхши лидер, ўзига масъулиятларни оладиган, ҳар нарсада асосий, моҳиятти кўрувчи, кучини сафарбар қила оладиган, ғалабага эриша оладиган, ўзига ишончли, қатъиятли, таваккалчи, ғайратли, тўғрисуз, ҳиссиётлари бой, ақли.

Салбийлари-эгоцентрик, эгоист, назорат қилишни яхши кўрадиган, ўзгача фикрларга тоқатсиз, ишга ўта берилувчанлик, ҳар нарсадан манфаат қидирадиган, қайсар, импульсив, бешавқат, тоқатсиз, кўпол, раҳмсиз, аччиғи тез, заҳарханда.

Айлана. Асосий қадриятлар: инсонларга хизмат қилиш, оила бахти ва манфаати, болалар, мулоқат.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари — мулоқотга эҳтиёж, киришувчанлик, ҳаммабон, меҳрибон, ғамхўр, садоқатли, кучли ижтимоий интуицияга эга, эмпатия ҳисси кучли, бағри кенг, қўли очиқ, ҳиссиётларга берилувчан, босиқ, ювош, кечиримли, жанжалдан йироқ юрувчи.

Салбийлари: ўзгалар фикрига тобелик, бетартиб, ўта юмшоқ, талабчан эмас, қатъиятсиз, нарсаларни аямайдиган, лақма, сентиментал, кўнгли бўш.

Тўртбурчак. Асосий қадриятлари: ўзгариш, динамика, азарт.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари — интилувчан, япгиликни қидирадиган, қизиқувчан, яхши таълим оладиган, зийрак, сезгир, ишонувчан, эмпатия хос, самимий, дадил, яхши ўйинчи.

Салбийлари: Қатъиятсиз, қарорлари мавҳум, иш ва сўз бирлиги йўқ, енгилтак, ишонувчан, эмоционал беқарор, содда, ўзига баҳоси наст, ланж, улуғувчан, кечиримли.

Зигзаг. Асосий қадриятлари: эркинлик, ижод, ўзгариш.

Асосий психологик хусусиятлари: Ижобийлари — япгилик, ижодга интилиш, билишга чанқоқлик, ғалаёнчи, ҳаёлараст,

оптимист, келажакка интилган, рухи тетик, экспрессив, ташаббускор, ақлли.

Салбийлари: тартибсизлик, қўнимсизлик, ўзгарувчанлик, индивидуализм, ишончсиз, қонунларни бузувчи, реалистик қарашнинг йўқлиги, субутсиз, импульсив, ўзини намойишкорона кўрсатадиган, заҳар, кесатиб гапирадиган.

Юқоридаги тест ўз-ўзини тахлил қилиш малакаларини мустаҳкамлайди ва ўзини тарбиялашга ёрдам беради.

МУЎДАРИЖА

КИРИШ.	3
1-Мавзу. Психология фашининг долзарб вазифалари, предмети. Янги тафаккур ва миллий мафкура шаклланиши шароитида психологик билимларнинг тутган ўрни.....	5
2-Мавзу. Психологиянинг замонавий методлари ва уларни амалга оширишда тадбиқ этиши. Амалий психологиянинг бозор муносабатлари шароитидаги имкониятлари.	15
3-Мавзу. Психологияда шахс ва жамият муаммоси. Жамиятни бошқаришдаги психологик қонуниятлар. Шахсга таъсир этувчи психологик омиллар. Шахс дунёқараши ва маънавиятни шакллантириш омиллари.	26
4-Мавзу. Шахснинг фаоллиги. Фаоллият турлари, мотивацияси ва уларни бошқариш. Ижтимоий ҳулқ мотивацияси. Англаш ва анланмаган мотивлар.	48
5-Мавзу. Шахснинг ижтимоий борлиқни билиши. Билиш мезонлари ва унинг адекватлиги. Идрок, хотира ва диққат жараёналарини бошқариш.	62
6-Мавзу. Тафаккур ва мустақил фикрлаш шарт-шароитлари. Ижодий ва мантиқий фикрлаш — соғлом маънавият ва эътиқодни тарбиялаш омилли сифатида.	79
7-Мавзу. Шахс индивидуал хусусиятлари ва уларни диагностика қилиш. Характер, темперамент ва қобилиятларни билишнинг аҳамияти.	90
8-Мавзу. Шахс тараққиётининг ёшга боғлиқ хусусиятлари. Ўсиришлик ва етулик давлари психологияси.	114
9-Мавзу. Шахс инсоний муносабатлар тизимида. Муомала техникаси ва стратегияси. Психологияда ижтимоий таъсир масаласи. Самарали таъсир сирлари.	129
10-Мавзу. Гуруҳларда ижтимоий фаоллиятни танкил этиши. Гуруҳларнинг турлари. Гуруҳий ўзаро мослик, лидерлик ва конформизм ходисалари.	146
11-Мавзу. Гуруҳ шароитида замонавий ўқитишнинг педагогик ва психологик технологиялари.	156
Иловалар	168

Босишга руҳсат этилди 03.08.2000 й. Бичими 60X84^{1/16} «TimesUZ»
ҳарфида терилиб, офсет усулида босилди. Босма табағи 10.7
Нашр ҳисоб табағи 10.0. Адади 5000. Ҳужуртма №247
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДК, ДИТАФ босмаҳонасида чоп этилди. Тошкент, Олма қор кўчаси, 171 уй.